

Б. 4 (4 чер)
В 14

Л. В. Вакуленко

**ПАМ'ЯТКИ
ПІДГІР'Я
УКРАЇНСЬКИХ
КАРПАТ**

першої половини
I тисячоліття н. е.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Л. В. Вакуленко

ПАМ'ЯТКИ ПІДГІР'Я
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

НБ ПНУС

403429

КИЇВ
•НАУКОВА ДУМКА•
1977

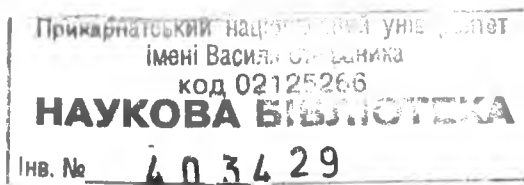
902.7
В14

У книзі на основі матеріалів багаторічних археологічних розкопок пам'яток підгір'я Українських Карпат досліджується історія прикарпатського населення першої половини I тисячоліття н. е. Розглядаються різні сторони його господарської діяльності, зокрема землеробство, скотарство, ремесла, а також влаштування жител, селищ і могильників, поховальний обряд. Приділяється увага питанням племінної і культурної належності прикарпатських племен, їх ролі в складанні ранньосередньовічної слов'янської культури наступного періоду.

Розрахована на археологів, істориків, викладачів та студентів вузів, працівників музеїв, краєзнавців.

Відповідальний редактор В. Д. Баран

Рецензенти Є. В. Максимов, Б. О. Тимошук

Редакція історичної
та археологічної літератури

В $\frac{10602-577}{M221(04)-77}$ 102-78

© Видавництво «Наукова думка», 1977

ВСТУП

Перша половина I тисячоліття н. е. була дуже складним періодом в історії Європи. Протягом цього часу Римська імперія, досягнувши військової могутності й максимально розширивши свої кордони, почала поступово слабнути і нарешті впала. Явища такого масштабу супроводжувались цілим рядом великих і малих подій не тільки в історії самої імперії, а й в історії населення всієї Європи. Такими значними подіями були у II ст. н. е. дако-римські війни, що закінчилися захопленням Дакії та утворенням римської провінції, і маркоманські війни, коли вже римлянам доводилося стримувати натиск варварів, що вторгались навіть на територію самої імперії. Ці події, очевидно, супроводжувались переміщенням великих мас населення не тільки поблизу кордонів Римської імперії, а й далеко за її межами. Рух племен, то послаблюючись, то посилюючись, не припинявся і в наступні століття. Боротьба проти варварського населення, що сконцентрувалося поблизу кордонів імперії, була однією з головних причин, що привели до послаблення і падіння Римської держави.

В останній період існування Римської імперії, в умовах наростаючої кризи рабовласницького ладу, її уряд був змушений виробити складну систему відносин з сусідніми племенами і постійно втягувати в орбіту своєї політики все нові племена, щоб використовувати їх в своїх інтересах.

Прикарпаття знаходилося в безпосередній близькості від областей, де відбувалися найважливіші події європейської історії. Утворення провінції Дакії значно наблизило до нього кордони імперії, і природно, що місцеве населення не могли обминути впливи «нівельюючого рубанку» (Маркс, Енгельс, т. 21, с. 141) провінціально-римської культури. Очевидно, в тій чи іншій мірі на Карпатському підгір'ї* мав відгомін і рух варварських племен, особливо відчутний на сусідніх землях.

---

* Термін Прикарпаття, або Карпатське підгір'я, ми вживаємо у вузькому розумінні цього слова, маючи на увазі територію, що являє собою нешироку смугу, яка тягнеться паралельно до північних схилів Карпатського хребта, розташованого тут у напрямку з південного сходу на північний захід. У південно-східній частині, де Карпатські відроги відступають на південь, ця територія з півночі окреслюється верхньою течією Пруту, а в північно-західній, слідом за гірськими відрогами, досягає верхньої течії Дністра.

Разом з тим для гірських і передгірних територій, до яких відноситься Прикарпаття, внаслідок їх особливого географічного положення характерна уповільненість історичного розвитку і консервативність матеріальної культури. Саме на подібній території могли виникнути передумови для послідовного спадкоємного розвитку, всупереч історичним зрушенням, що різко змінювали культуру населення інших областей.

Таке двоїсте становище Прикарпаття змушує нас з особливою увагою придивитися до археологічних культур, відкритих на цих землях, оскільки вони можуть дати ключ для розуміння тих історичних процесів, що відбувалися на сусідніх територіях.

Особливий інтерес викликає перша половина I тисячоліття н. е. Без відтворення загальної історичної картини саме цього періоду не можна вирішити одну з найважливіших проблем сучасної археології та історії — проблему походження слов'янства. В цьому зв'язку слід зауважити, що територія Карпат і Прикарпаття в історичних дослідженнях не раз пов'язувалась з слов'янською прабатьківщиною. В усякому разі вона є областю стародавнього розселення слов'янства.

У першій половині I тисячоліття н. е. територію Карпатського підгір'я населяли племена, пам'ятки яких відомі під назвою культури карпатських курганів.

Перші археологічні дослідження пам'ятки, яка згодом була віднесена до кола культури карпатських курганів, проводилися віденським археологом Й. Сомбаті в 1893 р. Він обстежив курганий могильник поблизу с. Глибока на Буковині, який у трьох могильних групах налічував 86 курганів. Тоді ж було досліджено два кургани, які автор розкопок датував першими століттями нашої ери (Shombathy, 1894, S. 15). У 1912 р. І. Коперницький розкопав курган з таким самим обрядом поховання на могильнику поблизу с. Нижній Струтинь (сучасна Івано-Франківська область) (Kopernicki, 1923, s. 194—197). Лише в 30-х роках ХХ ст. курганні могильники типу Глибокої та Нижнього Струтиня привернули пильну увагу археологів. Протягом 1934—1938 рр. було досліджено близько 100 курганів на 20 могильниках.

У повоєнні роки поновилися роботи по вивченню пам'яток цього типу. В 1948 р. М. Ю. Смішко досліджував два курганні могильники — Іза I та Іза II поблизу с. Іза Закарпатської області (Смішко, 1952, с. 315—337), а Б. О. Тимошук у 1951 р. розкопав п'ять курганів на Глибоцькому могильнику (Тимошук, 1953, с. 54—60).

Після перших публікацій Й. Сомбаті та І. Коперницького в археологічній літературі довгий час були лише згадки про курганні поховання з обрядом трупоспалення на місці (Smiszko, 1932, s. 181). Тільки в 1948—1953 рр. вийшли у світ статті М. Ю. Смішка, в яких ці пам'ятки було виділено в окрему археологічну групу під назвою культури карпатських курганів (Смішко, 1948, с. 107—109; Смішко, 1953, с. 131). Він охарактеризував виявлений під час розкопок археологічний матеріал і зробив попереднє припущення, що могильники залишило одне з пізньодакійських племен.

У 1960 р. вийшла монографія М. Ю. Смішка «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.», де було зібрано і систематизовано усі відомі на той час матеріали, що стосувалися поховального ритуалу культури карпатських курганів. Праця містить в собі висновки щодо господарства, керамічного виробництва, торгівлі, соціально-економічного і суспільного розвитку носіїв досліджуваної культури. Хронологічні рамки культури карпатських курганів було визначено III—VI ст. н. е.

Розглядаючи питання етнічної належності племен, які залишили карпатські кургани, М. Ю. Смішко зробив висновок, що їх залишили племена карпів, які поступово асимілювалися слов'янським оточенням і стали безпосередніми предками східної частини літописного слов'янського племені хорватів (Смішко, 1960, с. 151—152). Водночас М. Ю. Смішко підкреслив, що ряд питань, пов'язаних з історією племен культури карпатських курганів, можна буде розв'язати тільки після відкриття і дослідження поселень, які на той час були ще невідомі. Правда, в 1951 р. Б. О. Тимошук виявив два селища поблизу сіл Глибока і Слобідка на Буковині (Тимошук, 1953, с. 59), але розкопки на них не провадилися. В 1960 р. Закарпатською археологічною експедицією під керівництвом В. Д. Барана було досліджено п'ять курганів і проведено розвідувальні розкопки на поселенні культури карпатських курганів поблизу м. Виноградів Закарпатської області (Циглик, 1962, с. 77—79).

Систематичні дослідження поселень культури карпатських курганів розпочалися в середині 60-х років розкопками поблизу с. Глибока Глибочього району Чернівецької області. За чотири польових сезони автор дослідив площу 2000 м², на якій виявлено 16 жител та 7 господарських комплексів. У 1966 р. було розкопано два кургани на Глибочьому могильнику.

У 1967 р. археологічні розкопки провадилися на селищах поблизу сіл Волосів і Грабовець Івано-Франківської області, а в 1972 і 1973 рр.— на поселенні і могильнику в с. Печеніжин тієї ж області. Крім того, розвідками виявлено 37 поселень культури карпатських курганів на території Чернівецької та Івано-Франківської областей.

З часу видання монографії М. Ю. Смішка «Карпатські кургани...» пройшло більш як 15 років. За цей час нагромаджено нові археологічні матеріали, що дають можливість повніше висвітлити історію племен, які жили на північному Карпатському підгір'ї та сусідніх територіях у першій половині I тисячоліття н. е. Так, новим досягненням румунської археології є вивчення могильників і поселень культури Поянешти — Вертишкой (II—III ст. н. е.), пам'ятки якої розташовані вздовж течії р. Серет і переконливо пов'язуються з культурою дакійських племен карпів (Vichig, 1967, р. 177—224; Vichig, 1966, р. 489—509). У безпосередній близькості від Прикарпаття засвідчено проживання пізньосарматського населення, могильники якого виявлено на території Івано-Франківської і Чернівецької областей (Смішко, 1962,

с. 54—70; Винокур, Вакуленко, 1967, с. 126—132). Було проведено розкопки селищ липицької культури (Цигилик, 1975).

Багаторічні дослідження черняхівських і ранньослов'янських поселень верхнього Дністра і Західного Бугу дали можливість В. Д. Барану виявити типологічну схожість цих різночасних груп пам'яток і поставити питання про етнічну близькість населення, що їх залишило (Баран, 1970, с. 44—51; Баран, 1972, с. 97—130).

В останні роки з'явилися нові розробки з хронології культур першої половини I тисячоліття н. е. Серед них праці А. К. Амброза (Амброз, 1966), В. В. Кропоткіна (Кропоткин, 1970), польського дослідника К. Годловського (Godlowsky, 1970), словацького археолога Т. Коляника (Kolnik, 1964; Kolnik, 1965). Останні для нас особливо важливі, оскільки базуються на матеріалах Словакії, яка не тільки межує з Прикарпаттям, а й передгірна частина якої має схожі з ним фізико-географічні умови.

Для з'ясування дальшої історії прикарпатського населення першої половини I тисячоліття н. е. важливе значення має відкриття на Прикарпатті і сусідніх землях слов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. (Вакуленко, 1974, с. 242—251).

Нарешті, останнім часом було виявлено матеріали з поселень культури карпатських курганів. Ці матеріали дали можливість по-новому схарактеризувати культуру, зокрема господарство і економіку племен Прикарпаття. Останні хронологічні розробки дають змогу уточнити датування ряду пам'яток, а отже, переглянути абсолютні і відносні дати культури, що вивчається нами.

Відкриття пам'яток невідомих раніше культур на ближніх територіях, а також нові етнічні атрибуції дають підстави для нової етнічної інтерпретації культури карпатських курганів.

Отже, нашим завданням є висвітлення матеріальної культури, хронології, господарства, побуту та етнічного складу населення Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е. на основі матеріалів, нагромаджених багаторічними дослідженнями і значною мірою виявлених автором під час польових досліджень поселень культури карпатських курганів, розташованих в різних районах Українських Карпат.

ОСНОВНІ РИСИ КУЛЬТУРИ

На території підгір'я Українських Карпат відомо 39 поселень культури карпатських курганів* (рис. 1.) Для них характерне розташування на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ, біля низинних чорноземів та луків. Трапляються невеликі селища площею від 2 до 3 га (Ганнів, Грушів, Пилипи, Волосів, Трач, Печеніжин та ін.) і великі — площею 5—7 га і більше (Глибока, Грабовець, Нижній Струтинь, Коровія, Дебеславці, хут. Мельник та ін.).

Невеликі селища розташовувалися на одному з берегів струмків, часто займаючи мисовидні виступи. Так, селище біля с. Волосів (рис. 2) знаходилося на підвищеній терасі лівого берега р. Стримба і займало площу мисовидного виступу розмірами 300 × 50 м. На протилежному березі річки (на території сучасного села) знаходяться рівнинні родючі ґрунти, а на захід від поселення — луки, придатні для вивасу стада.

Великі поселення розташовувалися по обох берегах річок або струмків. Характерним є селище біля с. Глибока (рис. 3). Воно займало площу близько 7 га по обох берегах безіменного струмка. До Глибоцького поселення прилягають родючі ґрунти та луки. Поселення біля с. Дебеславці також розташовувалися по обох берегах р. Цуцулинок і мало подібні топографічні умови.

При обстеженні поселень Михайлівка, Кут, Рогатка на зораній поверхні були помітні плями від розвалу глиняної обмазки наземних споруд, які розташовувалися вздовж берегової смуги.

Культурний шар на поселеннях залягає неглибоко, тому частина археологічного матеріалу зрушена при оранці і знаходиться на поверхні ґрунту. В Глибокій, Волосів, Грабовці, Печеніжині, Рогатці та Виноградові, де провадилися стаціонарні або розвідкові розкопки, зроблено стратиграфічні спостереження. Культурний шар залягав на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. Його потужність різна — в межах 0,2—0,45 м, за винятком місць, де знайдено заглиблені споруди. На Глибоцькому поселенні, територія якого для стратиграфічних спостережень була перерізана траншеєю, простежено потовщення культурного шару в найбільш забудованій центральній частині селища до

* На території Закарпаття відоме одне поселення поблизу м. Виноградове.

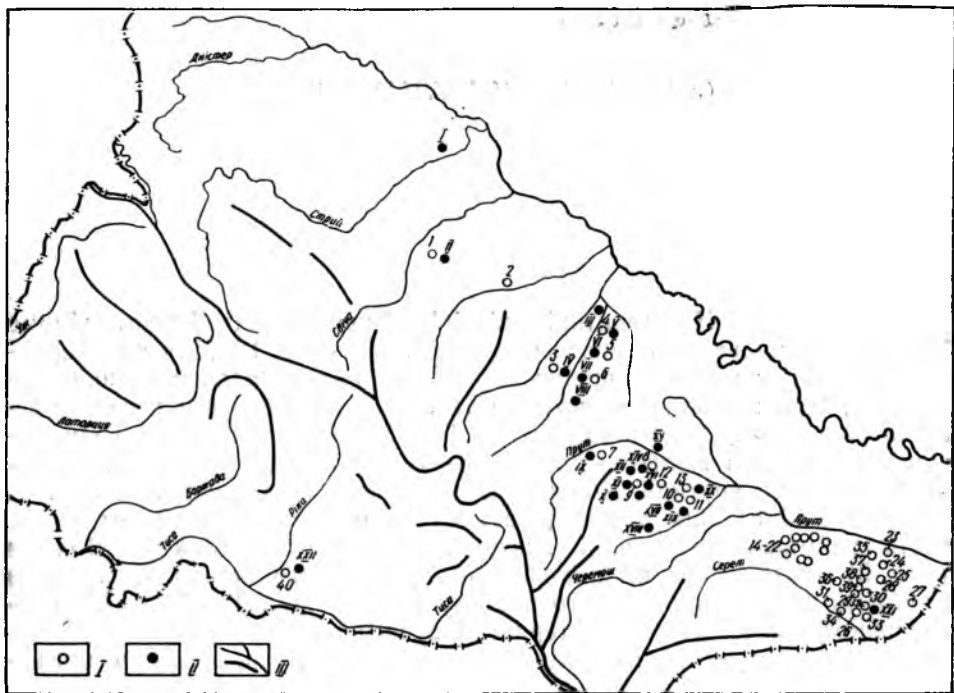

Рис. 1. Схема поширення пам'яток культури карпатських курганів.

I — поселення: 1 — Нижній Струтинь, 2 — Голинь, 3 — Грабовець, 4 — Марківці, 5 — Кам'янка, 6 — Волосів, 7 — Печеніжин, 8 — Грушів, 9 — Пилипи, 10 — Пиконів, 11 — Трач, 12 — Дебеславці, 13 — Ганнів, 14 — Ясени, 15—18 — Мислів, 19—20 — Глиниця, 21—22 — Драчинці, 23 — Ясени, 24 — Рогатка (Чернівці), 25 — Валя Кузьмина, 26 — Коровія, 27 — Дубівка, 28 — Тернавка, 29 — Кут, 30—31 — Михайлівка, 32 — Новий Вовчинець, 33 — Глибока, 34 — Слобідка, 35 — Черепківці, 36 — Михальча, 37 — Ропча, 38—39 — Великий Кучурів, 40 — Виноградове; II — могильники: I — Добряни, II — Нижній Струтинь, III — Підгороддя, IV — Грабовець, V — Марківці, VI — Кам'янка, VII — Цуцилів, VIII — Перерісль, IX — Печеніжин, X — Стопчатів, XI — Пилипи, XII — Мишин, XIII — Цуцулін, XIV — Грушів, XV — Корнич, XVI — Дебеславці, XVII — Пиконів, XVIII — Рожнів, XIX — Трач, XX — Ганнів, XXI — Глибока, XXII — Іза; III — Карпатські хребти та відроги.

0,45 м і зменшення його на периферії. В Глибокій і Волосові крім споруд першої половини I тисячоліття н. е. виявлено об'єкти третьої чверті I тисячоліття н. е. На Глибоцькому поселенні в трьох випадках споруди першої половини I тисячоліття н. е. перерізані слов'янськими житлами VI—VII ст. н. е.

Житла та господарські будівлі

Розкопками в Глибокій, Грабовці, Волосові, Печеніжині та Рогатці досліджено 22 житла та кілька виробничих і господарських споруд. Виявлені житла були наземними (18 споруд) та напівземлянками (4 споруди).

Наземні житла бувають невеликими, площею від 12,5 до 13,5 м² (житла № 5, 6, 10 з Глибокої) (рис. 4, табл. I, 1), і великими, площею від 20 до 37 м² (житла № 1, 2, 16, 20 із Глибокої) (рис. 5, табл. I, 2),

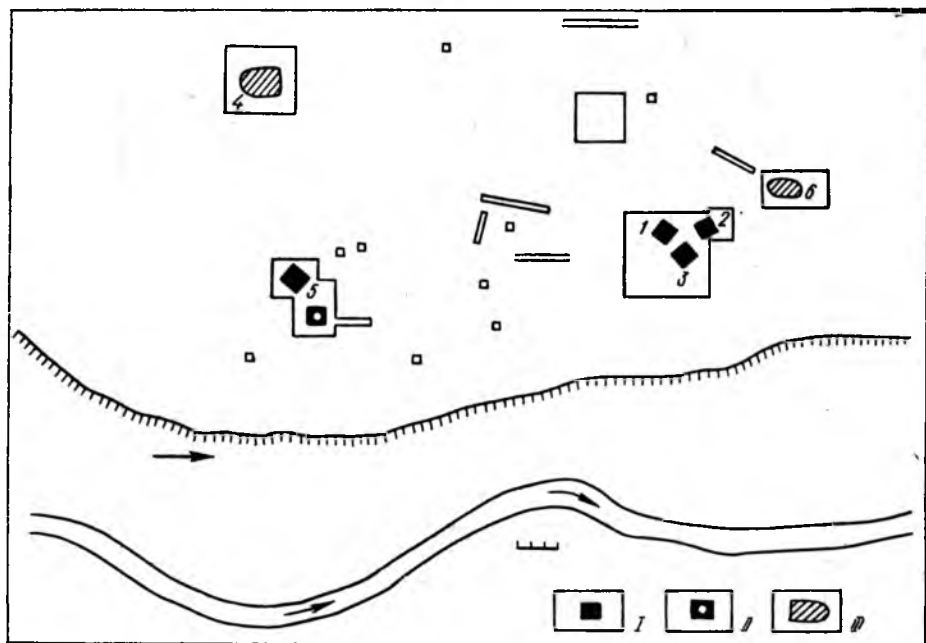

Рис. 2. План Волосівського поселення.

I — ранньосередньовічні слов'янські напівземлянки; II — ранньосередньовічна господарська споруда; III — наземні житла культури карпатських курганів. Цифрами на плані позначено номери жител.

житла № 2 і 3 із Грабовця (табл. II, 1, 2) та житла № 4 і 6 із Волосова (рис. 6, табл. I, 3). Різні за розмірами наземні споруди конструктивно нічим не відрізняються між собою. Як правило, від них зберігається розвал глиняної обмазки більшої чи меншої щільності та вогнище (рис. 7). В окремих випадках (житла № 5, 10 і 20 із Глибокої) простежено ямки від стовпів діаметром 10—15 см завглибшки 20—30 см, що знаходилися на відстані близько 0,5 м одна від одної і визначали межі прямокутних в плані споруд (рис. 4, табл. I, 1, 2). Це сліди від стовпів, які підтримували глинобитні стіни (рис. 8, 9). В багатьох випадках простежено добре втрамбовану земляну долівку.

В центральній частині кожного з наземних жител, ближче до однієї із стін, на рівні долівки простежуються відкриті глинобитні вогнища овальної форми діаметром близько 1 м. В окремих випадках помітно сліди їх неодноразового підмазування. В деяких житлах вогнища споруджено з каміння, обмащеного товстим шаром глини (житла

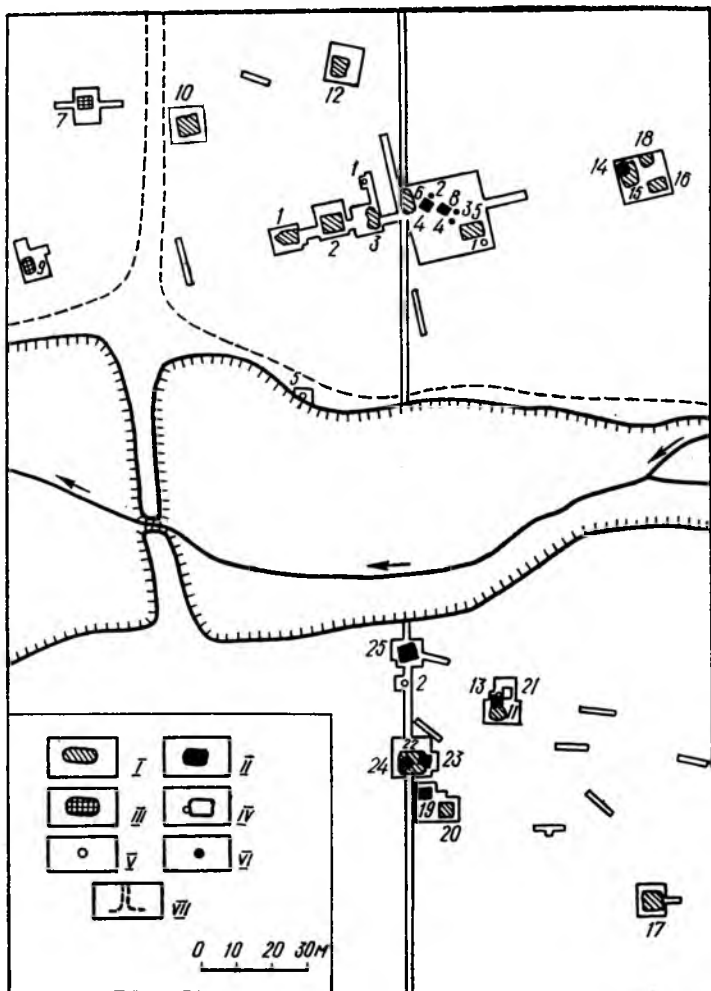

Рис. 3. План Глибочького поселення.

I — наземні житла першої половини I тисячоліття н. е.; II — ранньосередньовічні слов'янські напівземлянки; III — заглиблені житла першої половини I тисячоліття н. е.; IV — гончарна майстерня; V — господарські ями; VI — вогнища; VII — ґрунтова дорога. Цифрами на плані позначено номери жител і господарських споруд.

№ 10, 16 з Глибокої). Поблизу вогнищ інколи знаходилися привогнищеві ями круглої в плані форми з вертикальними стінками, діаметр їх від 0,5 до 0,7 м, глибина 0,35—0,6 м (житла № 2, 6, 12 з Глибокої, житло № 4 з Волосова і житло № 2 з Грабовця).

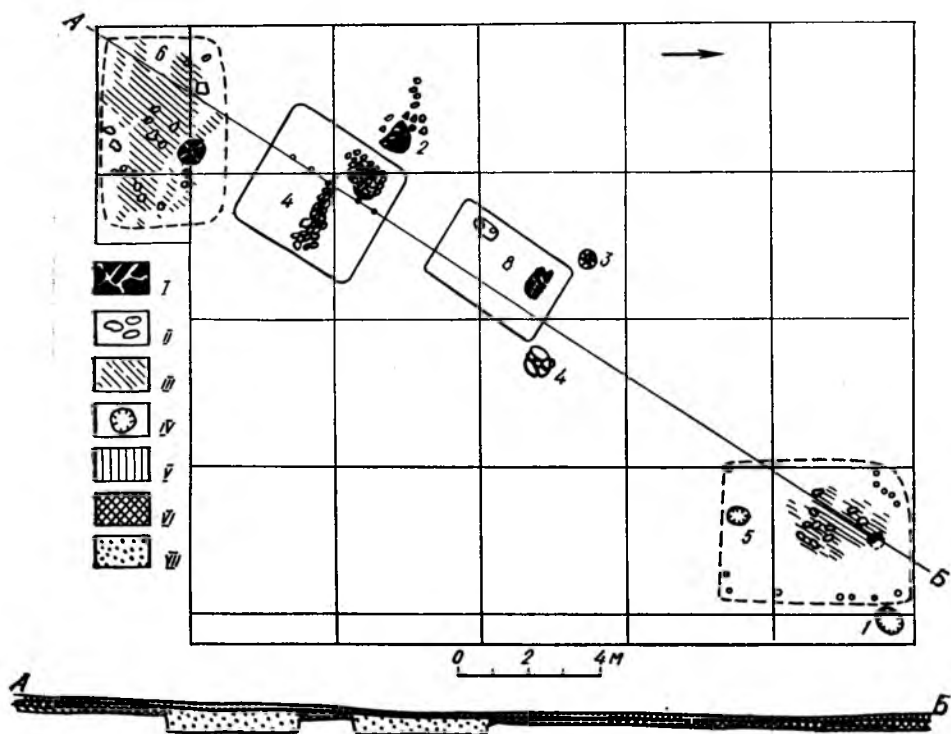

Рис. 4. Загальний план розкопу № 4 з поселення в Глибокій.

I — черені печей та вогнищ; II — каміння; III — розвал глиняної обмазки; IV — яма; V — орний шар; VI — культурний шар; VII — заповнення слов'янських напівземлянок.
Цифрами на плані позначено номери об'єктів.

Крім привогнищевих ям у двох житлах на Глибоцькому поселенні виявлено господарські ями, викопані поблизу стінок приміщення. В житлі № 2 було дві такі ями, а в житлі № 5 — одна. Вони мали круглу або овальну в плані форму, діаметр їх 0,6—0,8 м, глибина 0,3—0,5 м від рівня долівки. У них злегка звужені донизу стінки і плоске дно. В заповненні першої ями житла № 2 знайдено кістки тварин, три ліпні посудини і роздавлену амфору. На дні другої ями з цього ж житла лежав шар перепаленої глини, перепалене каміння та уламки ліпної кераміки. В ямі житла № 5 були кістки домашнього бика і коня

(рис. 10, 1). Можна думати, що ями всередині жител використовувалися як погребі для зберігання продуктів харчування.

На основі одержаних даних спробуємо відновити зовнішній вигляд наземних жител. Вони були прямокутними, з глинобитними стінами на

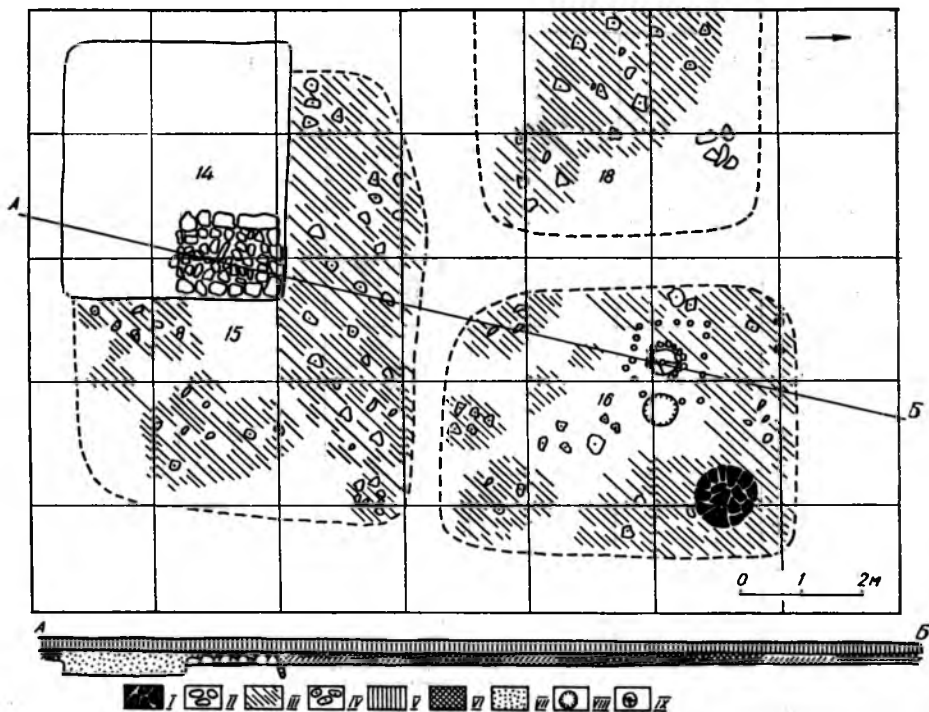

Рис. 5. Загальний план розкопу № 5 з Глибокої.

I — черинь вогнища; II — каміння; III — розвали глиняної обмазки; IV — кераміка; V — орний шар; VI — культурний шар; VII — заповнення слов'янської напівземлянки, VIII — яма; IX — жорно. Цифрами на плані позначено номери жител.

дерев'яному каркасі, зробленому у вигляді плоту. Таке припущення підтверджують численні знахідки глиняної обмазки з відбитками хмизу та дерев'яних конструкцій. Над стінами, мабуть, зводився двосхилий солом'яний дах.

Можна думати, що будинок споруджувався у такій послідовності. Для будівництва підбирався більш-менш рівний майданчик, який при потребі вирівнювали. По лінії майбутніх стін на відстані близько 0,5 м один від одного вбивалися кілки діаметром 10—15 см, які обпліталися лозою. Дерев'яний каркас, що мав вигляд плоту, з обох боків обмазувався товстим шаром глини, до якої підмішували полушу й солому.

Двосхилий дах глинобитних жител міг споруджуватися так. Посередині торцевих стін встановлювали високі опори, на які вкладали коньковий прогін. На коньок та верхній край стін перпендикулярно до них встановлювали крокви, на які нашивали тонкі лати. Дерев'яний кар-

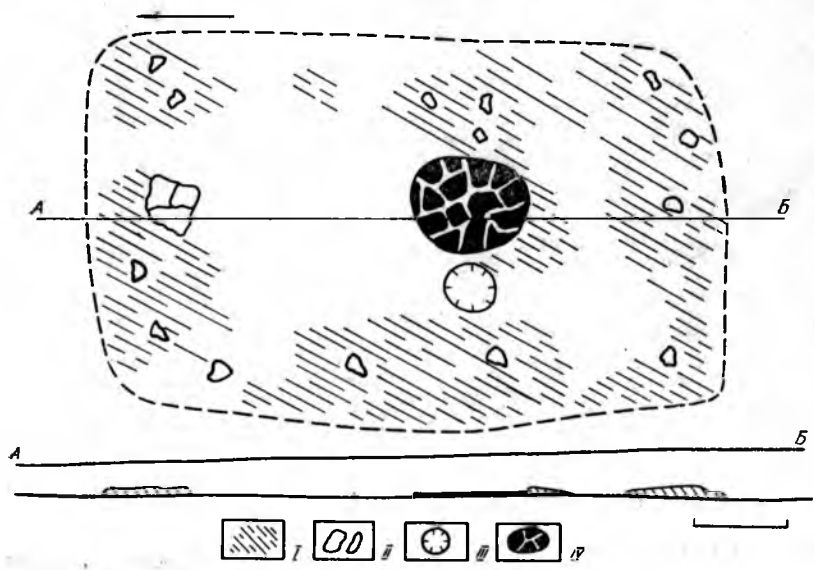

Рис. 6. План наземного житла № 4 з Волосова.
I — глиняна обмазка; II — каміння; III — яма; IV — черинь.

кас даху вкривали соломною. Шар соломи міг притискатися поздовжніми жердинами або ж з соломи виготовляли снопи, які прив'язували до лат. Останнім прийомом користуються на Прикарпатті до нашого часу.

Оскільки житло було наземним, його стіни повинні були мати не менше 2 м у висоту. При відсутності стелі висота будівлі відповідала вимогам стаціонарного житла. Висота житла від долівки до гребеня, очевидно, становила близько 3 м. Збільшення висоти будівлі вимагало б додаткового опалювання. Однак у кожному з жител виявлено лише по одному вогнищу, яке, без сумніву, підтримувало нормальну температуру в зимовий час. В жодному з жител не простежено слідів перегоронок. Наявність в житлах одного вогнища та розташування його в центральній частині також свідчить, що це були однокамерні споруди.

Поряд із наземними житлами у племен культури карпатських курганів існували житлові напівземлянки. Це житла № 7 і 9 з Глибокої, № 1 із Грабовця та житло з Печеніжина (табл. III, 1, 2, 4). Напівземлянки — прямокутні або квадратні в плані споруди площею від 9 до 12 м², завглибшки 0,5—0,9 м від сучасної поверхні. Від них, як пра-

Рис. 7. Залишки наземного житла № 6 з Глибокої.

Рис. 8. Залишки наземного житла № 10 з Глибокої.

Рис. 9. Залишки наземного житла № 20 з Глибокої.

вило, зберігається заглиблена частина з вертикальними стінками, орієнтована кутами за сторонами світу, і добре вирівняна долівка (рис. 11, 12).

Всередині кожної з напівземлянок виявлено глинобитні печі (житла № 7, 9 із Глибокої) або вогнища (житло № 1 з Грабовця, житло з Печеніжина). Вони споруджувалися в одному з кутів на рівні долівки або на останці висотою близько 0,2 м. Печі були овальними в плані, діаметром 1—1,4 м. Від печі в житлі № 7 з Глибокої збереглися глинобитні стінки висотою 0,3 м і товщиною в основі 0,18—0,2 м. Черінь був споруджений на останці висотою 0,15 м.

Незважаючи на те, що заглиблені частини досліджених напівземлянок викопувалися в материковій глині, в жодному випадку не простежено ямок від вертикальних опор стін. Не виключено, що стіни напівземлянок обмазувались глиною. Можливо, що велика кількість дрібних часток перепаленої глини в заповненні житла № 7 із Глибокої, яке, ймовірно, загинуло при пожежі, і є рештками такої обмазки.

Дах заглиблених жител, очевидно, був двосхилим, солом'яним. У материковій долівці не простежено слідів від вертикальних конькових опор, хоча інші заглиблення видно досить чітко. Очевидно, такі опори встановлювалися по центру верхніх колод зрубу торцевих стін, а не вкопувалися в долівку. Подібні опори при спорудженні двосхилого да-

Рис. 10. Господарські ями з Глибокої.

1 — яма з житла № 5; 2 — яма № 2.

ху застосовувалися в Європі в глибоку давнину (Belman, 1927, S. 49, III, 28, с). На верх цих опор укладалася деревина, що служила коньком даху. Далі дах напівземлянок міг споруджуватися так само, як і в наземних житлах. На верхній край бічних стін та коньок вкладалися крокви, на які настелялися лати. До лат, очевидно, прив'язувалися снопи.

Становить інтерес питання про співвідношення наземних жител та напівземлянок на поселеннях культури карпатських курганів. Можливо, що напівземлянки з'являються дещо пізніше від наземних жител, але не витісняють їх. Слід зауважити, що існування двох типів жител (наземних і заглиблених) на одних і тих самих поселеннях характерно і для інших культур цього часу. Подібне явище простежено на поселеннях римського часу на території Південно-Східної Словаччини (Lamióvá-Schmiedlová, 1962, s. 486—488), на пам'ятках черняхів-

ської культури Середнього Подністров'я та Подніпров'я (Махно, 1969, с. 30—34), карпато-дунайських землях (Ioniță, 1964).

На поселеннях в Грабовці і Печеніжині виявлено заглиблені господарські споруди. Перша мала площу близько 23 м² (табл. III, З). В її північно-західному куті простежено перепалений ґрунт та інтенсивний шар вугілля і золи. Можливо, це сліди розібраної печі або вогнища. В такому випадку споруду, очевидно, переобладнано із старого житла. Проте, можливо, що це залишки виробничого вогнища. На цю думку наводить знайдене в заповненні напівземлянки залізне зубило. Друга споруда мала овальну форму, розміри її 3,3 × 2,2 м. По краях споруди простежено чотири ями від стовпів, що підтримували дах. Всередині приміщення було дві ями, що, мабуть, служили для зберігання продуктів. Таким чином, якщо в Грабовці господарська споруда, ймовірно, являла собою виробниче приміщення, то в Печеніжині, очевидно, знайдено залишки комори.

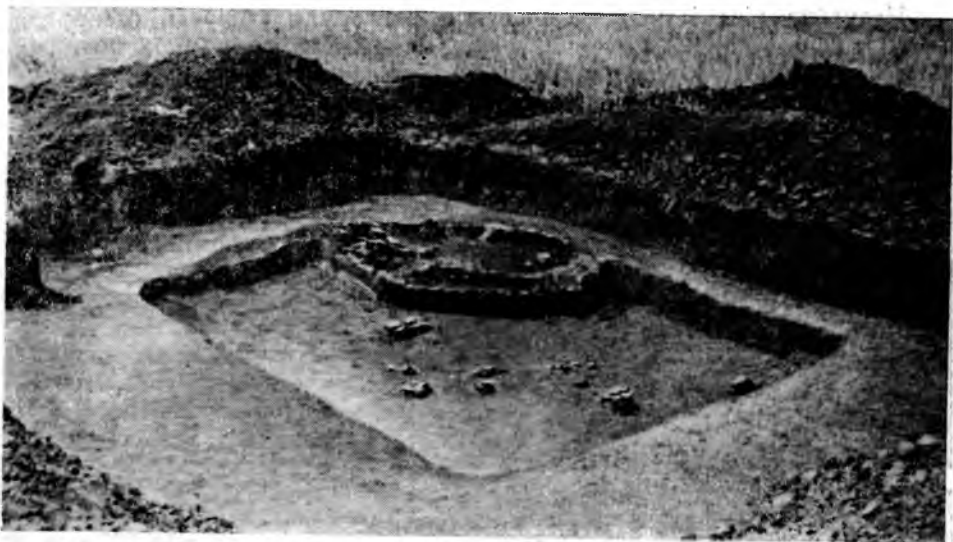

Рис. 11. Залишки заглибленого житла № 7 з Глибокої.

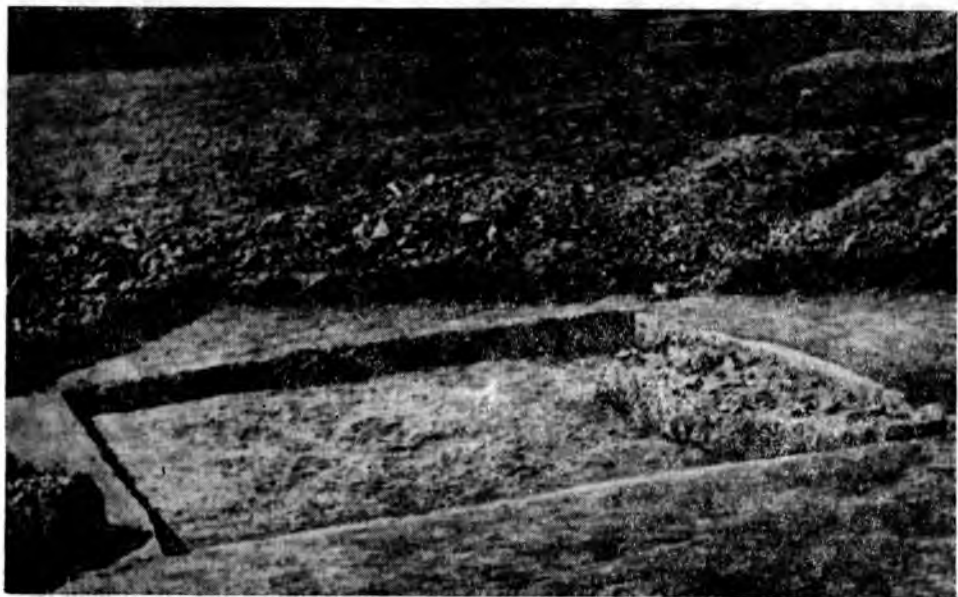

Рис. 12. Залишки заглибленого житла № 1 з Грабовця.

2 7-1265

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
нв. № 403429

Незначна кількість виявлених при розкопках будівель господарського призначення не може бути свідченням недостатньої їх поширеності у населення Прикарпаття першої половини I тисячоліття н. е.

Рис. 13. Залишки вогнищ за межами споруд з Глибощького поселення.

1 — вогнище № 1; 2 — вогнище № 2.

палені (яма № 2 з Глибокої та ями № 1 і 2 з Виноградова). Іноді злегка обпалене тільки дно (яма № 1 з Глибокої). На поселеннях Рогатка і Виноградів розкопано по одній ямі прямокутної форми площею до 2 м². На дні першої була вимостка з плит пісковіку із слідами дії вогню, друга мала обпалене дно і стінки.

Заповнення ям здебільшого складалося з суміші землі, кусків обпаленої глини і перепаленого каміння. Часто траплялися уламки ліпної і кружальної кераміки, кістки тварин, вугілля тощо. В ямі № 1 на селищі Рогатка знайдено 63 керамічних важка від ткацького верста, а в заповненні ями № 1 з Глибокої — куски залізних шлаків. В інших ямах трапилися залізний ніж, скляні намистини тощо.

Землеробсько-скотарський характер господарства та розвиток домашніх ремесел вимагали значної кількості таких будівель. Очевидно, більшість з них були наземними, з дерев'яними стінами та солом'яним дахом. Через це вони не збереглися, і їх дуже важко виявити при археологічних розкопках. Крім того, господарсько-виробничі роботи могли провадитися і в житлових приміщеннях.

На поселеннях трапляються ями за межами будівель (рис. 10, 2). У Рогатці виявлено чотири ями, у Виноградіві — три, в Глибокій — дві, в Грабовці, Михальчі, Кам'янці, Печеніжині — по одній ямі. Вони відрізняються розмірами та формою. Більшість з них овальна в плані, діаметр їх становить 0,8—1,5 м, глибина 0,5—1,5 м. Ями мають вертикальні або злегка звужені стінки і плоске дно. Яма на поселенні Михальча і яма № 4 на поселенні Рогатка мали стінки, розширені донизу. Деякі ями вимашені глиною і об-

За цими знахідками призначення кожної окремої ями визначити важко, але загалом можна сказати, що вони виконували функцію сховищ і використовувалися для зберігання харчових продуктів. З певністю можна твердити, що ями з обпаленими стінками та дном служили для зберігання зерна.

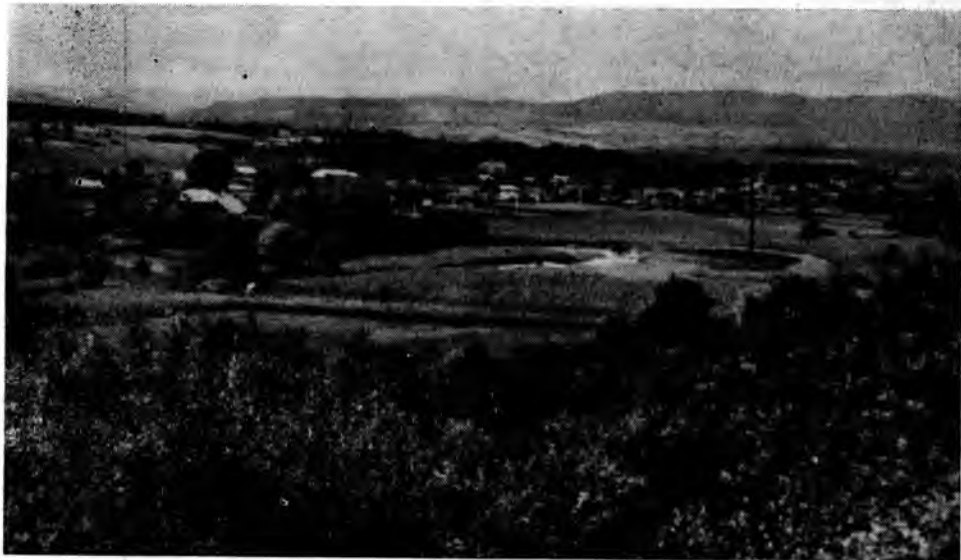

Рис. 14. Загальний вигляд Печенізького поселення. Стрілкою позначено місце розкопу.

Слідів перекриття або навісу над ямами не простежено. Але вони, напевно, існували, оскільки ями знаходилися за межами будівель. Можна припустити, що це були легкі перекриття з соломи на дерев'яному каркасі.

На території поселень виявлено вогнища за межами будівель (рис. 13, 1, 2). П'ять з них зафіксовано при розкопках Глибоцького поселення та по одному на селищах у Волосові, Рогатці і Печеніжині. Вогнища мали овальну або підковоподібну форму, діаметр їх досягав 1 м. Черені вимашено глиною (вогнища № 1 і 5 з Глибокої, вогнища з Волосова і Печеніжина), або викладено з каменю і вимощено глиною (вогнища № 2 з Глибокої), або викладено з плоского каменю (вогнища № 3 і 4 з Глибокої та вогнище з Рогатки). Навколо трьох вогнищ простежено бортики, які обгороджували черінь, залишаючи одну сторону відкритою. Вогнища № 1 і 2 з Глибокої мали глинобитний бортик, а у Волосові він складений з невеликої гальки. Біля вогнища № 1 з Глибокої знаходилася привогнищева яма. Як бачимо, ці вогнища були споруджені за тими самими конструктивними принципами, що й

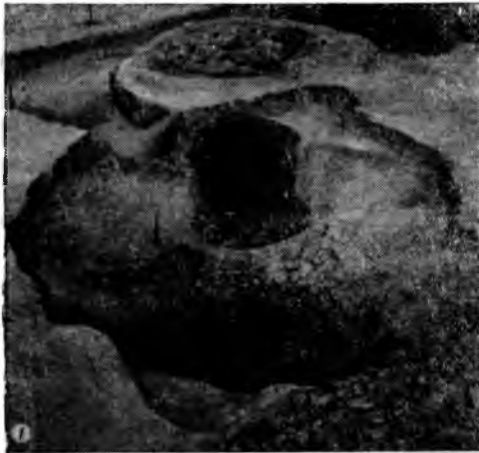

Рис. 15. Гончарна майстерня № 1 з Печеніжина.

1 — загальний вигляд; 2 — горн.

(рис. 15, 2; 16, 17). В глинобитних черенях-решітках товщиною 20 см були отвори-продухи діаметром 8—10 см. Добре збереглися вустя топок з дуже обпаленими склепіннями і подами. Піч № 2 була, очевидно, зруйнована в давнину великими каменями, що лежали на решітці, яка обвалилась.

Виробничі приміщення були заглибленими спорудами, що мали овальну в плані форму. Їх розміри — 4×3 м і $5,8 \times 3,3$ м, глибина — 0,8—1 м від сучасної поверхні. У південно-західній частині майстерні № 1 напроти вустя топки печі знаходився вхід, від якого збереглися сходинки. Біля стінок споруди простежено чотири ями від стовпів, що підтримували дах. Діаметр ям — 0,3—0,4 м.

Заповнення об'єктів складалося з гумусового ґрунту з включенням вугілля і дрібних часток обпаленої глини. Серед величезної кількості керамічного матеріалу переважають уламки кружального посуду,

вогнища всередині жител. І ті й другі мали овальну форму, глинобитні черені, черені, викладені з дрібного каменю і вимашені глиною, та черені, викладені з плоского каменю. Очевидно, вогнища за межами жител використовувалися в літній час для приготування їжі. Літні кухні поширені в селах Прикарпаття і в наш час.

До господарсько-виробничих споруд відносяться відкриті на поселеннях культури карпатських курганів дві гончарні майстерні в с. Печеніжин і гончарний горн в с. Голинь.

Печенізькі майстерні розташовувались у південно-західній частині селища (рис. 14) і склалися з заглиблених приміщень, які, очевидно, використовувались для гончарних робіт, і гончарних печей, що виходили вустям топок у ці приміщення (рис. 15, 1; 16). Від горнів двоярусної конструкції збереглися лише нижні камери-топки, круглої в плані форми, діаметром 2,1—2,2 м. У центрі топочних камер знаходилися глинобитні стовпи діаметром 0,4 і 0,5 м, що служили опорою верхніх обпалювальних камер

Рис. 16. Гончарна майстерня № 2 з Печеніжина.

Рис. 17. Горн з гончарної майстерні № 2 з Печеніжина.

хоча трапляються і фрагменти ліпного. Знайдено також керамічний брак та керамічні шлаки.

У голинського горна, на відміну від печенізьких, опорою череня-решітки обпалювальної камери служила глинобитна стінка.

Гончарні печі, подібні печенізьким та голинській, поширились в Європі в першій половині I тисячоліття н. е. Вони відомі на всій території, зайнятій пам'ятками черняхівської культури (Тиханова, 1957, с. 181; Баран, 1964, с. 235—238; Федоров, 1960а, с. 124—126; Зильманович, 1967, с. 112—117, та ін.), на території південно-східної Словаччини (Lamióvá-Schmiedlová, 1969, s. 437), в середовищі культури Поянешти — Вертишкой (Bichir, 1966, S. 489—508). На території Польщі, в Іголомі, досліджено великий ремісничий центр гончарного виробництва, де знайдено близько 70 таких горнів (Gajewski, 1963, s. 123—126).

Європейські гончарні печі відрізняються влаштуванням опори під обпалювальною камерою.

Горни кельтського типу з опорною стінкою поширені загалом на заході. На Лівобережжі Дніпра, в Молдавії відомі тільки горни з опорним стовпом. У Румунії і на Правобережній Україні побутували горни і з опорною стінкою, і з опорним стовпом. До цього ж ареалу слід включити і Прикарпаття, де в середовищі культури карпатських курганів виявлено гончарні печі обох типів.

Керамічні вироби

Переважну більшість матеріалу, виявленого при розкопках поселень культури карпатських курганів, становить керамічний посуд, представлений різноманітними ліпними і кружалними виробами

Ліпна кераміка представлена товстостінними виробами коричневого або сірого кольору. В тісті — домішки шамоту. Поверхня посудин часто заглажена, іноді горбкувата. Обпал нерівномірний. За формами — це горщики кількох типів, зерновики-корчаги, миски, конічні чаші з ручками, чаші на високому піддоні, кухлики, мініатюрні посудинки.

Горщики. До першого типу відносяться горщики середніх розмірів з відігнутими назовні короткими вінцями і з менше чи більше виділеними плічками та шийкою. Такі посудини наявні на всіх поселеннях культури (табл. IV, 8—10, 14; V, 1—5, 15, 17; VI, 2—4, 9, 14—16, 19; VII, 1, 3, 4, 13; VIII, 5; IX, 14, 16, 17; XIII, 7, 10—12, XVI, 2; рис. 18, 5, 8).

Другий тип — горщики з відігнутими назовні чітким переломом високими вінцями із зрізаним краєм, виділеною шийкою і округлобоким тулубом (табл. IV, 1, 3; V, 16; VI, 21; VIII, 4; IX, 21; XIII, 5).

Третій тип становлять горщики з невиділеними вінцями і розхиленими стінками, які звужуються до дна м'яким переломом на середині висоти. Цілий екземпляр має висоту 17 см, діаметр

Рис. 18. Знахідки кераміки.

1, 5, 11, 14 — з господарської ями житла № 2 з Глибокої; 2, 3, 5 — з кургану Глибоцького могильника; 4 — з житла № 15 з Глибокої; 6 — з культурного шару Глибоцького поселення; 7, 9, 12 — з житла № 9 з Глибокої; 10 — з житла № 6 з Глибокої; 13 — з житла № 17 з Глибокої; 15 — з житла № 1 з Грабовця.

вінець — 21,5 см, діаметр денця — 11 см (рис. 18, 12). Фрагменти таких посудин часто трапляються в спорудах поселень. Вони відомі в Глибокій (табл. V, 14; VII, 15; VIII, 8), в Грабовці (табл. IX, 27), Печеніжині (табл. XIII, 2, 3).

Четвертий тип представлений кількома посудинами із злегка загнутими досередини вінцями. Фрагменти таких горщиків знайдено в Куті (табл. XVI, 1). В житлі Печенізького поселення виявлено цілу посудинку висотою 6,5 см, діаметр вінця 7,2 см (табл. XII, 6).

Окремий тип становлять великі посудини, які, очевидно, служили для зберігання зерна. В Грабовці і Печеніжині знайдено фрагменти горщиків з відхиленими назовні вінцями, діаметром 30 см, висотою близько 45 см (табл. IX, 18; XII, 1; XIII, 1). Посудина з Печенізького житла прикрашена насічками на вінцях, прокресленою хвилюю та наліпними дужками на плічках (табл. XII, 1).

В Глибокій і Печеніжині трапилися уламки більш масивних і товстостінних посудин, які мали відігнуті, з потовщеним краєм вінця, добре виражені плічка, віддалені від вінця наліпним валиком із вдавненнями (табл. VIII, 18; XIII, 18).

На поселеннях виявлено також невеликі мисочки з плоским денцем, розхиленими догори стінками і заокругленим краєм вінця. Вони мали горбкувату поверхню буро-коричневого кольору (табл. IV, 11; V, 19; VIII, 13; XIII, 9; XVI, 3, рис. 18, 7). Мисочки, що походять з глибоцького житла № 9, печенізької майстерні № 1 та з поселення Рогатка прикрашені по денцю пальцевими вдавненнями.

Окремі форми становлять *конічні чаші на високому піддоні*, знайдені в Глибокій (табл. V, 20; VIII, 20; рис. 18, 11), та *чаші конічної форми з плоским денцем і круглими ручками*. Такі вироби знайдено в житлах Глибоцького та Грабовецького поселень (рис. 18, 14). У Грабовці трапилися ручки від подібної чаші, орнаментовані вдавненнями і ривчачками (табл. IX, 24, 25). З житла № 1 в Грабовці походить *кухлик* із заглаженою поверхнею чорного кольору. Це невелика посудинка висотою 13,5 см з відігнутим назовні коротким вінцем і вушком (табл. IX, 32). На Грабовецькому поселенні знайдено сковорідку з низьким пологим бортиком (табл. IX, 26).

У Глибоцькому трапилися дві *мініатюрні посудинки*: кухлик чорного кольору висотою 4 см з прямими вінцями і маленьким вушком (табл. VIII, 15) та пробка висотою 2 см, яка імітує чашу на високому піддоні (табл. V, 10).

Незначна частина ліпного посуду прикрашена пластичним або врізним орнаментом. Більш поширені пластичні прикраси: наліпні валики з пальцевими вдавненнями або зашипами розташовані на плічках під шийкою (табл. IV, 13; VII, 10; VIII, 18; IX, 22, 28; XIII, 17, 18, та ін.); валик з косими насічками під вінцем (табл. IV, 7); горизонтальні відрізки валиків з насічками на плічках (табл. IV, 1; VIII, 6; XVI, 8). Стінки ліпних посудин іноді орнаментовані пластичними дужками (табл. VI, 7, 30; XII, 1) або зрідка шишечками-гудзиками (табл. VI, 8;

VII, 19; VIII, 21). Два фрагменти стінок з глибоцького житла № 6 були прикрашені наліпними солярними знаками (табл. IX, 6, 7).

Деякі горщики прикрашено вдавленнями або насічками по краю вінець (табл. V, 16; XVI, 2). Серед інших засобів орнаментики слід згадати пальцеві вдавлення під вінцями і по денцю (табл. V, 19; XIII, 9; XVI, 3). Ліпний посуд прикрашався також горизонтальними і хвилястими лініями (табл. XII, 1), орнаментом, поширеним в першій половині I тисячоліття н. е. і в наступний період на території Європи.

Ліпна кераміка представлена в поховальних комплексах культури горщиками (Смішко, 1960, с. 164, табл. XVII, 1, 8; с. 10, табл. XIII, 3, 6) та мисками (Смішко, 1960, с. 156, табл. IX, 7). Горщики першого і четвертого типів мають аналогії на черняхівських пам'ятках Подністров'я (Баран, 1964, с. 222, рис. 7, 3—7; с. 216, рис. 3, 4, 10). Горщики першого типу були поширені також на поселеннях римського часу в Словаччині (Lamiová-Schmiedlová, 1969, s. 463, tab. 39, 1—6).

Характерною гето-дакійською формою є конічні чаші з ручкою — так звані дакійські чаші. Вони постійно наявні в пам'ятках гето-дакійського кола або в пам'ятках, залишених змішаним населенням, серед якого були й гето-даки. Хронологічний діапазон таких чаш широкий — до IV ст. н. е. включно. Вони наявні в липицькій культурі (Smiżko, 1932, s. 147, tab. XII, 4), культурі Поянешти — Вертишкой (Morigintz, Naŕtucki, 1962, p. 524, il. 3, 4), а також на пам'ятках Синтана де Муреш — Черняхів (Diasopu, 1965, p. 239) та в керамічних комплексах південно-східної Словаччини (Lamiová-Schmiedlová, 1969, s. 459, il. 37, 2).

Мисочки, подібні до карпатських, були у вжитку на території Карпато-Дунайського басейну протягом майже всього I тисячоліття н. е. Схожі посудинки знайдено на черняхівському поселенні в Ріпневі (Баран, 1964, с. 216, рис. 3, 1), на Тиргшорському могильнику (Diasopu, 1965, p. 269, il. CXIX, 2). Одна з тиргшорських мисочок прикрашена пальцевими вдавленнями по денцю так само, як мисочки з Глибокої, Печеніжина та Рогатки. Кілька *сковорідок* виявлено на поселеннях римського часу в Південно-Східній Словаччині (Lamiová-Schmiedlová, 1969, p. 465, il. 40, 1, 3).

Нарешті, горщики з розхиленими стінками і невиділеними вінцями та округлободі горщики з відігнутими високими вінцями із зрізаним краєм становлять форму кераміки, аналогії до якої в інших культурах нам невідомі.

Своєрідне враження створює і орнаментика ліпного посуду завдяки сполученню (нерідко на одній і тій самій посудині) архаїчних орнаментальних мотивів із широко вживаними в першій половині I тисячоліття н. е.

Найбільшу кількість матеріалу для вивчення **кружальної** кераміки з поселень культури дали розкопки на Печенізькому селищі — це знахідки в приміщеннях гончарних майстерень.

За технологією виробництва кружальний посуд чітко розподіляється на дві групи: до першої відносяться тонкостінні вироби сірого кольору з лощеною або заглаженою поверхнею, виготовлені з добре відмудленої глини; другу групу становлять вироби з великою кількістю домішок в тісті. Іноді домішок так багато, що вони виступають на поверхню посудини і роблять її шорсткою.

Кружальний посуд першої групи за формою виробів поділяється на миски, вази на високій ніжці, глечики, покришки та горщики.

Миски є найбільш масовим виробом першої групи. За особливістю профілювання вони поділяються на чотири типи. До першого відносяться миски з циліндричними плічками, трохи потовщеними відігнутими вінцями та денцем на кільцевій підставці (XIV, 16, 19). Подібні миски знайдено на Глибоцькому, Волосівському, Грабовецькому, Печенізькому та інших поселеннях (табл. V, 26; VI, 12; XI, 3). До другого типу належать біконічні мисочки на кільцевому піддоні, що мають потовщені або злегка відігнуті назовні вінця (табл. VI, 32, 33; VII, 26; XII, 5; XIV, 11, 13, 14, 17, 21). Третій тип становлять миски відкритого типу, які сильно звужуються до денця. Вони мають відігнуті назовні вінця і плавний перетин бочка (табл. XIV, 18). Четвертий тип виділено мисочки з заокругленими бочками і загнутими досередини вінцями, знайдені в Глибокій і Грабівцях (табл. VII, 11; IX, 23).

Колір мисок світло- або темно-сірий. Вони орнаментовані відтягнутим гладким пружком на шийці, прокресленими або пролошеними горизонтальними лініями. Одна миска з Печеніжина орнаментована ланцюгом пролошених коротких перехресних ліній.

Вази на високій ніжці. Окремий, але нечисленний вид кружальної кераміки першої групи становлять вази на високій округлій і порожнистій зі споду ніжці з розширеною підставкою. Ніжка, поступово розширюючись, переходить у верхню мисочковидну частину, яка має широкі, горизонтально сформовані вінця (табл. V, 9; XIV, 2; XV, 3; XVI, 5; XVII, 27). Вінця однієї вази, що походить з Печеніжина, прикрашені пролошеними рядами хвилястих ліній. Фрагменти ваз на високій ніжці знайдено на поселеннях в Глибокій, Печеніжині та Куті.

Глечики. Важко визначити форму глечиків, що трапляються на поселеннях, оскільки їх уламки (ручки, вінця, стінки) фрагментовані. Уламок глечика з Печеніжина мав лійчасто розхилені високі вінця і круглу ручку (табл. XIV, 10).

Покришки. В асортименті кружальних виробів, що походять з поселень, трапляються уламки кружальних покришок конічної форми (табл. IV, 6, 15; VIII, 11).

Горщики з відмудленої глини побутували значно менше, ніж миски. В перший тип виділяються біконічні горщики з широкою горловиною і переломом вище середини висоти корпусу. Вони мають відігнуті назовні горизонтально сформовані вінця та денця на кільцевій підставці (табл. IX, 31; X, 14; XIV, 5). До другого типу відносяться

опуклобокi горщики, якi мають вiдiгнутi назовнi вiнця з потовщеним заокругленим або загнутим досередини краєм (табл. IX, 30; XIV, 6, 7; XV, 5).

Колiр горщикiв сiрий або свiтло-коричневий. Орнамент — пролошенi горизонтальнi лiнii та вiдтягнутий гладкий пружок.

Решта фрагментiв горщикiв, якi за тiстом i способом обробки поверхнi слiд вiднести до кружального посуду першої групи, маловиразна. Iнодi помiтно, що в порiвняннi з мисками в них бiльша товщина стiнок.

Всi форми кружальної керамiки першої групи представленi в поховальних комплексах культури. Сiрi миски перших трьох типiв постiйно наявнi серед поховального iнвентаря (рис. 22, 5, 11) (Смiшко, 1960, табл. VI, 2, 7, 9, 13; VII, 3, 5, 6; VIII, 4, 5, 7; XVIII, 10; XIV, 10, 15; XV, 6; XI, 10).

Вази на високiй нiжцi виявлено на могильниках Iза I та Перерiсль (Смiшко, 1960, табл. XIV, 5; XIX, 6).

Бiконiчнi горщики з широкою горловиною i горизонтально формованими вiнцями також виявлено в похованнях культури (Смiшко, 1960, табл. XI, 4; XIII, 9; XVII, 4; Вакуленко, Тимошук, 1972, с. 379).

Сiрi кружальнi миски рiзного профiлювання є однією з найпоширенiших форм кружальної керамiки i постiйно трапляються в керамiчних комплексах рiзних культур у першiй половинi I тисячолiття н. е. Миски першого типу походять вiд вiзрiцiв кельтського гончарства (Filip, 1956, XCVI, 13). Вони є серед керамiки латенської культури Закарпаття (Бiдзiля, 1971, с. 89, рис. 40, 1), на черняхiвських пам'ятках Поднiстров'я (Баран, 1964, с. 226, рис. 9, 2, 8; Смирнова, 1964, с. 205, рис. 6, 4), Молдавії (Федоров, 1960, с. 194, рис. 11, 10, 14) i Румунії (Mitrea, Preda, 1966, il. 99, 1; 175, 2; 185, 3; 192, 1), в культурi Поянешти — Вертишкой (Bichir, 1967, p. 194, il. 11, 5; p. 198, il. 14, 1; p. 199, il. 15, 3, 4) i на пам'ятках римського часу Пiвденно-Схiдної Словаччини (Lamiová-Schmiedlová, 1969, s. 461, il. 38, 1, 2). Очеvidно, поширення цих виробiв на територiї Карпато-Дунайського басейну пов'язане з впливом гончарства придунайських римських провiнцiй, де вiдчутнiшими були пережитки латенських традицiй. Миски другого i третього типiв поширенi на пам'ятках черняхiвської культури (Петров, 1964, с. 95, рис. 6, 5; Баран, 1964, с. 226, рис. 9, 10). Аналогії мискам четвертого типу нам невідомi.

Вази на високiй нiжцi з розширеною пiдставкою вперше з'являються в кельтському середовищi (Filip, 1958, priložha LXXVI, 2; LXXX, 2). На територiї Центральної Європи вони зустрiчаються в досить широкому хронологiчному дiапазонi, переважно в колi гето-дакiйських культур (Vulpe, 1957a, il. 7, 2, 5), зокрема на пам'ятках липицької культури (Smiszko, 1932, il. VII, 8, 12, 15) i культури Поянешти — Вертишкой (Bichir, 1967, s. 196, il. 13, 2, 3; s. 194, il. 11, 9). Бiконiчнi та опуклобокi горщики також є досить поширеною формою кружальної керамiки римського часу.

Кружальні покришки відомі на території Європи в комплексах другої чверті I тисячоліття н. е. Подібні покришки знайдено і в похованнях (Смішко, 1960, с. 163, табл. XVI, 2; с. 164, табл. XVII, 9).

Кружальна кераміка другої групи поділяється на дві різновидності за тістом і способом обробки поверхні. До першої відносяться горшки світло-коричневого кольору з великою кількістю домішок жорстви, яка виступає на поверхню темними дрібними частинками, створюючи враження, що вона посипана. До другої відносяться вироби, які мають сірий колір, більш чисте від домішок глиняне тісто і більш гладку поверхню. Це горшки і посудини для зберігання зерна.

Горшки обох різновидностей опуклобокi і тонкостінні. Вони мають відігнуті назвні вінця складного профілю. Зовнішній край вінця оформлений уступом або закруглений. Іноді верхній край вінця загнутий досередини і створює з внутрішньої сторони вигин. Горшки орнаментовані по плічках прокресленими горизонтальними лініями. Такі вироби знайдено на поселеннях в Глибокій (табл. V, 21), Волосові (табл. XI, 8, 9). Особливо багато такого посуду виявлено в гончарних майстернях Печеніжина (табл. XIV, 9, 12, 13, 15, 20).

Зерновик. На поселеннях часто трапляються уламки великих товстостінних горщикоподібних посудин, відомих в літературі під назвою зерновиків. Вони мають округлобоке тулово, низьку шийку і плоске дно. Їх особливістю є горизонтальні плоскі вінця, часто прикрашені рядами хвилястих ліній (табл. XV, 1, 2, 4). Ці посудини використовувались для зберігання запасів. Зерновик, мабуть, виготовлялись в гончарних майстернях Печеніжина, де знайдено багато їх фрагментів.

Кружальний посуд другої групи трапляється в похованнях значно рідше, що, мабуть, пов'язано з його функціональним призначенням. Природно, що як ритуальний посуд частіше використовувалися парадні столові вироби, виготовлені з відмуленої глини. Три корчаги-зерновиків вперше знайдено серед поховального інвентаря в кургані могильника Іза в 1975 р. Опуклобокий горщик з шорсткою поверхнею і вінцем складного профілю трапився автору при розкопках кургану на Глибочькому могильнику.

Аналогії кружальному посуду другої групи знаходимо на пам'ятках черняхівської культури. Зерновик, подібні до прикарпатських, постійно трапляються на селищах черняхівської культури Подністров'я (Федоров, 1960а, с. 339, табл. 32, 1—7; Баран, 1964, с. 229, рис. 10, 11, 13; Смирнова, 1964, с. 205, рис. 6, 16). Кружальні сірі опуклобокi горшки є основним типом кухонної кераміки черняхівської культури (Смиленко, 1970, с. 76—77). Виняток, очевидно, становлять горшки першої різновидності, так звана посипна кераміка, що є специфічною для прикарпатських кружальних керамічних комплексів. Подібний посуд відомий поки що тільки з одного пункту словацького Прикарпаття — з поселення в Себастовицях Барках (Lamióvá-Schmiedlová, 1969, с. 462). На поселеннях римського часу з Східної Словаччини побу-

ють й інші вироби другої групи кружальної кераміки: зерновики та горщики (Lamiová-Schmiedlová, 1969, s. 452, il. 35, 1, 3, 4, 7, 8).

Орнаментальні мотиви кружальних виробів з поселень складаються з рельєфних стрічок (табл. IV, 12), інколи з косими насічками (табл. VIII, 6), хвилястих ліній, прокреслених, пролощених, та канелюр. У такий же спосіб орнаментовано кружальні вироби з поховальних комплексів культури (Смішко, 1960, табл. VI, 8, 13; VII, 2; VIII, 4, 5; XVII, 2, 11; XIX, 10).

Серед знахідок на поселеннях культури карпатських курганів наявні численні уламки світлоглиняних амфор. У господарській ямі Глибочього поселення знайдено вузькогорлу світлоглиняну амфору з розширеним туловом танаїського типу (рис. 18, 1).

Спостереження показали, що як ліпна кераміка, так і кружальний посуд з поселень культури мають аналогії в керамічних комплексах поховальних пам'яток. Проте керамічний матеріал з поселень і могильників відрізняється співвідношенням ліпних і кружальних виробів. Так, за підрахуванням М. Ю. Смішка, кружальний посуд становить більше половини всієї кераміки в похованнях (Смішко, 1960, с. 87). Крім того, мабуть, в зв'язку з специфікою ритуалу цілі або реставровані посудини в переважній більшості (80%) належать до кружальних виробів (Смішко, 1960, с. 87). Натомість ліпний посуд представлений в похованнях в основному уламками, часто перепаленими. Це пояснюється, зокрема, тим, що кружальні парадні посудини виступали частіше в ролі приставок і урн, які ставилися в поховання після обряду кремації.

Матеріал, здобутий при дослідженні поселень, який, очевидно, відтворює більш реальну картину співвідношення в господарстві ліпної і кружальної кераміки, показує, що потреби в посуді у племен культури карпатських курганів задовольнялись переважно керамікою, зробленою від руки.

Підрахунки для жител Глибочього поселення дали такий процент кружальної кераміки: житло № 5 — кружальна кераміка відсутня, житло № 6—8,75%; житло № 7—12,7%; житло № 9—40%; житло № 10 — менше 4%; житло № 11—14,4%; житло № 12—8,82%; житло № 15—8,79%; житло № 16—15,84%; житло № 17—7,53%; житло № 18—12,32%; житло № 20—34%; житло № 22—8,4%.

Місцева кружальна кераміка культури карпатських курганів, як і черняхівський посуд, має виразні сліди впливу провінціально-римської культури. Проте в керамічних комплексах цієї культури більш відчутні кельтські традиції. Це можна було б пояснити безпосереднім впливом латенської культури, яка була поширена на близькій до Прикарпаття території (Бідзіля, 1971; Крушельницька, 1965, с. 119—123). Однак хронологічний розрив між латенською культурою і культурою карпатських курганів схиляє нас до іншої думки. З III ст. н. е. в придніаїнських римських провінціях намічається своєрідний кельтський Ренесанс (Амброз, 1966, с. 58; Шукин, 1971, с. 16). Очевидно, територіальна

близькість Прикарпаття до Подунав'я, а також той факт, що масове поширення гончарства в середовищі носіїв культури карпатських курганів припадає саме на III ст. н. е., спричинили більш сильне кельтське забарвлення кружальної кераміки.

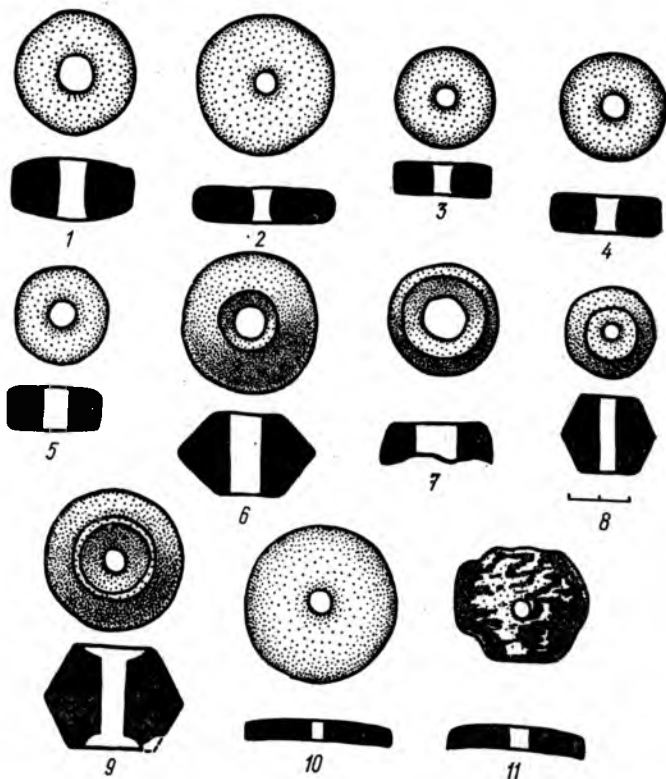

Рис. 19. Прясла з поселень культури карпатських курганів.

До глиняних виробів належать також *прясла* і *грузила* від ткацьких верстатів та рибальських сітей.

Прясла в залежності від форми можна розподілити на три типи.

До першого типу відносяться біконічні вироби (рис. 19, 6, 8, 9; табл. X, 12). Їх висота становить 2—3 см, діаметр — 3—4 см, діаметр отвору — 0,5—1 см. Поверхня виробів часто заглажена або лощена, в деяких по краю отвору зроблено невелике заглиблення. Прясла першого типу знайдено на поселеннях в Глибокому і Волосові.

До другого типу відносяться прясла жорновидної або циліндричної форми (рис. 19, 1—5, 10). Їх висота становить близько 1 см, діаметр — 3—3,5 см, діаметр отвору — близько 0,5 см. Ці прясла часто виготовлялися з уламків гончарного посуду (рис. 19, 11), іноді зі сті-

нок амфори (рис. 19, 10). Такі вироби знайдено на поселеннях в Глибокій та Михальчі.

Третій тип представлений округлими пряслами висотою 1,5—2 см, діаметром 2,5—3,5 см, діаметр отвору в них — близько 0,5 см. Подібні вироби знайдено на поселенні в Грабівці (табл. X, 7, 8) та Печенижині.

Прясла перших двох типів знайдено в похованнях на могильниках Іза I, Цуцилів та Трач (Смішко, 1960, табл. XVI, 6, 10; XVIII, 14).

На поселеннях культури карпатських курганів знайдено велику кількість *глиняних грузил*. Зокрема, в господарській ямі на поселенні Рогатка виявлено 63 грузила. Часто трапляються вони і в житлах інших селищ. Виготовлені з відмуленої глини грузила мають червоний або світло-сірий обпал. На їх поверхні часто трапляються відбитки зерен і полови.

До першого, найбільш поширеного типу відносяться пірамідальні грузила. Вони мають форму більш або менш усіченої піраміди з чотирикутною основою, висотою 8—16 см (табл. IX, 4; X, 13; XVII, 9). Вироби такої форми виявлено в багатьох житлах Глибоцького поселення, на селищах в Волосові, Грабівці та Рогатині. Верхня частина деяких з них прикрашена пальцевими вдавленнями.

До другого типу належать конусовидні грузила від ткацьких верстатів висотою від 6,5 до 12,5 см, з отвором у верхній частині (табл. XVII, 8). Верхня частина 14 таких грузил з поселення Рогатка була прикрашена врізними хрестиками.

На Глибоцькому поселенні знайдено грузило, віднесене нами до третього типу. Воно має видовжено-овальну форму, плоске, чорного кольору, з отвором у верхній частині (табл. IX, 5). Розмір виробу $7,3 \times 4,4$ см. Судячи з форми та розмірів, це грузило від рибальської сітки.

Грузила, подібні до перших двох типів, є частими знахідками на черняхівських селищах (Федоров, 1960, с. 257, табл. 18, 21; Рикман, 1960, с. 315, рис. 11, 13).

Вироби з металу

Металеві вироби на поселеннях культури карпатських курганів представлені досить широким асортиментом. Серед них знаряддя праці, побутові речі, зброя та прикраси.

Для характеристики культури важливе значення мають *знаряддя праці*, які представлені сільськогосподарськими та ремісничими інструментами. З сільськогосподарським виробництвом пов'язані мотичка і серп, фрагменти яких знайдені на Глибоцькому поселенні.

Від мотички збереглася вертикальна трубчаста втулка з отвором. Втулка утворилася в результаті поздовжнього загинання країв корпусу. Вона переходила в розширене лезо, від якого збереглася верхня частина (табл. IX, 8). Довжина уламка 8,5 см, діаметр втулки 3 см.

Залізні мотички застосовувалися в орному землеробстві як допоміжні знаряддя при городніх роботах або на таких ділянках, де важко застосувати орні знаряддя (Довженок, 1961, с. 94—95). Подібні вироби знайдено на Новотроїцькому городищі (Ляпушкин, 1958, с. 214, рис. 7, 6, 7). Від них наша мотичка відрізняється наявністю на втулці отвору діаметром 8 мм, в який забивався цвях для закріплення її на дерев'яному держаку.

Уламок залізного серпа з Глибокої являє собою облану з двох кінців пластину з заокругленою спинкою. Ширина пластинки 2 см, довжина 9 см (табл. IX, 12). Фрагментарність знаряддя не дає можливості з певністю визначити його тип.

Інструментом виробничого призначення було зубило, знайдене на поселенні в Грабовці. Воно виявлене в господарській споруді і являє собою масивний круглий в перерізі стержень, розширений у верхній частині, зі сплющеною загостреною робочою частиною (табл. X, 1). Довжина виробу 20,6 см.

Ще одну групу металевих предметів становлять побутові речі. Серед них шість залізних ножів, які можна поділити на два типи. До першого належать ножі з прямою спинкою і плоским черенком (табл. IX, 9). Їх знайдено в житлі № 5 на Глибоцькому поселенні і в житлі № 4 на селищі біля Волосова. Довжина цілого ножа такого типу з Глибокої становила 13,5 см, довжина леза 10 см. До другого типу відносяться ножі з вигнутою спиною, яка плавню переходить в плоский черешок (табл. IX, 10, 11). Два таких ножі виявлено в житлі № 9 у Глибокій. Один з них відрізняється більш широким лезом і загнутим на краю черешком (табл. IX, 11).

Ножі обох типів виявлено і серед поховального інвентаря (Смішко, 1960, табл. XVI, 14; XVII, 5).

На поселеннях трапилося кілька предметів озброєння, хоча знахідки зброї невідомі в похованнях культури. Це вістря дротика, вток від руків'я списа, стріла та пластина панциря.

У житлі № 6 на Волосівському поселенні знайдено залізний наконечник дротика (табл. X, 9). Вістря довжиною 16 см мало ромбовидне в перерізі лезо та циліндричну втулку. Аналогічний предмет відомий з римського табору в Остербиркені (Schumacher, 1895, табл. VII, 8).

На Глибоцькому поселенні виявлено залізний циліндричний вток списа довжиною 5,8 см (табл. IX, 13). Подібні втки знайдено в римських кастелах верхньогерманського лімеса, і вони вважаються речами варварського походження (Schumacher, 1893, табл. VII, 36; Wolff, 1897, табл. VIII, 19).

З с. Грабовець (житло № 2) походить залізна заготовка наконечника стріли довжиною 4 см (табл. X, 5). Вона чотирикутна в перерізі, з прямим черешком та листовидним потовщеним вістряем.

На поселенні в Глибокій знайдено залізну прямокутну бляшку розміром 2,7 × 1,7 см з двома круглими отворами для кріплення до шкіряної основи (табл. IX, 3).

Поодинокими екземплярами представлені на поселеннях інші металеві предмети. З Волосівського селища походить залізний плоский диск діаметром 5 см на залізному штирі в центрі з отвором і пружиною по боках (табл. X, 10). Можливо, що диск служив покриттям посудинки для сипучої речовини. Аналогічну посудинку з покриттям виявив І. С. Винокур на черняхівському могильнику біля с. Ружичанка Хмельницької обл. Циліндрична посудинка мала два отвори у верхній частині. На ній була закріплена покриття з двома дірочками. При обертанні покриття одна з дірочок находила на отвір в основі, і сипуча речовина вільно висипалася (Винокур, 1972, с. 130, рис. 50, 13). В Грабовці знайдено фрагмент залізного гольника довжиною 4,5 см, діаметром 1 см (табл. X, 4). З цього ж поселення походить уламок залізної фібули з широкою, круто вигнутою дужкою (табл. X, 2). Її довжина 4 см, ширина дужки 1,1 см. Аналогічні грабовецькій фібули знайдені на території Південно-Західної Словаччини (Kolník, 1965, s. 199) і Чехії (Svoboda, 1948, s. 7, il. 5, a, b; 6, a, b) в похованнях римського часу.

Вироби з каменю та скла

На поселеннях культури карпатських курганів знайдено знаряддя праці, виготовлені з каменю. Це — жорна, точильні бруски та лощила.

Два цілих і одне фрагментоване жорна виявлено на Глибоцькому селищі. Вони виготовлені з пісковика та кварциту. Камінь з млинової споруди в житлі № 16 був нижнім жорном. Діаметр його 0,4 м при товщині 10 см. У нього спрацьована плоска робоча поверхня та наскрізний отвір в центрі діаметром 3,5 см (табл. IX, 1; рис. 20, 1, 2). Такий тип жорен був поширений на всіх слов'янських територіях в ранні періоди і проіснував аж до середньовіччя (Беранова, 1960, с. 174).

Масивний верхній жорен з плоскою робочою поверхнею (житло № 17) мав діаметр 0,4 м, висота його 10 см (табл. IX, 2, рис. 21). У верхній частині для засипання зерна зроблено лінзовидне заглиблення діаметром 22 см, яке в центрі переходить у наскрізний прямокутний отвір розміром 10 × 5 см. У боковій частині виробу є отвір діаметром 4 см і глибиною 5 см для дерев'яного держака, за допомогою якого камінь приводився в рух. Подібні жорна вперше з'явилися у кельтів, а пізніше поширилися в провінціально-римському світі та на землях, які перебували під його впливом, і зникли після припинення впливу Риму на ці землі (Беранова, 1960, с. 174). Млин з аналогічним верхнім каменем досліджено, наприклад, в Хараксі (Блаватский, 1953, с. 142, рис. 65).

На поселеннях знайдено точильні бруски, які найчастіше виготовлялися з пісковика. Здебільшого вони прямокутної форми, довжиною від 5 до 15 см. На одному бруску з Глибокої були поздовжні жолобки, які, мабуть, утворилися від заточки стріл та голок. Ще один брусок

Рис. 20. Споруда для помелу зерна з Гли-
бокої.

1 — загальний вигляд; 2 — жорно.

Рис. 21. Верхній жорновий камінь з Гли-
бокої.

Марківці виявлено в кожному понад 20 курганих насипів. М. Ю. Смішко цілком слушно зауважує, що мо-

з Глибокої мав круглу форму. З житла № 15 цього ж селища походить кам'яне *лощило* розмірами $15 \times 5 \times 3$ см.

На поселеннях в Глибокій і Михальчі знайдено дві круглі *на-мистини* з прозорого білого та фіолетового скла. В житлі Гли-боцького поселення трапилася грудочка яскраво-синього скла, ймовірно, це сплавлена *намисти-на*. Одноколірні скляні *намисти-ни* поширені на території Європи у великому хронологічному і територіальному діапазоні.

Поховальний обряд

На сьогодні відомо 20 курганных могильників культури карпатських курганів, на яких досліджено понад 150 поховань*.

Могильники часто розташовуються на підвищених ділянках місцевості, за 0,5—2 км від поселень. Така закономірність простежена біля сіл Нижній Струтинь, Грабовець, Кам'янка, Цуцилів, Грушів, Трач, Пиконів, Дебеславці, Ганнів, Глибока, Печеніжин (рис. 23).

До складу могильників входить різна кількість курганів. Найбільший з них поблизу Глибокої налічував 86 курганів. Могильник біля с. Перерісль складався з 67 курганів, в Нижньому Струтині — з 46, в Печеніжині — з 43. На могильниках в селах Іза, Кам'янка, Корнич,

* Оскільки матеріали досліджень могильників викладені в монографії М. Ю. Смішка «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.», ми подаємо лише стислий сумарний виклад цих матеріалів, необхідний для розуміння загальної характеристики культури.

гильники зазнають інтенсивного руйнування, і, без сумніву, сучасна кількість курганів навряд чи відповідає первісній їх чисельності. Проте таким найбільшим могильникам, як у селах Глибока, Нижній Струтинь, Печеніжин, відповідають найбільші поселення. Увагу привертає той факт, що часто кургани в межах одного могильника розташовані в двох або трьох відокремлених групах (Глибока, Нижній Струтинь, Іза, Перерісль).

Кургани насипалися з вибраного навколо ґрунту, мали круглу куполовидну форму, висота їх 0,2—1 м, діаметр 10—12 м. Навколо деяких простежено заплілі ровики (Ганнів, Дебеславці, Перерісль). Іноді курганні насипи обкладали камінням. В одному з курганів на могильнику в Перерослі навколо місця поховання споруджено кам'яну стіну шириною 1,5 м і висотою 0,5 м. Вона замикала коло діаметром 4 м. В кількох курганах на різних могильниках шар або купа великої гальки перекривали місце трупоспалення, а в кургані з Підгороддя галькою був вкритий весь насип.

На всіх могильниках простежено тільки обряд трупоспалення. В переважній більшості кремація тіла здійснювалася на місці поховання. Цю деталь можна вважати специфічною рисою поховального обряду культури карпатських курганів. Проте в деяких курганах на різних могильниках (кургани I, II, III, IV, XI з Ізи та V, IX з Нижнього Струтиня та ін.) не зафіксовано слідів трупопального вогнища або виявлено слабкі сліди вогнища, які не були достатніми для спалення тіла небіжчика.

Серед інших рис поховального ритуалу слід назвати звичай ставити або кидати в багаття глиняні посудини, уламки яких з слідами повторного обпалу знайдено в усіх курганах. Місце спалення в деяких випадках обведено ровиком. Так, з трьох курганів, досліджених автором на Печенізькому могильнику, в двох простежено ровики навколо місця спалення, чітко окреслені темним заповненням на фоні жовтого ґрунту. Спалені людські кістки вміщувалися в урни, в ямки або залишалися на поверхні вогнища. Проте не в усіх курганах можна чітко визначити один з названих типів поховання. Інколи в поховальному обряді змішуються елементи різних типів поховань. Наприклад, у трьох курганах в Нижньому Струтині спалені людські кістки були вміщені, крім урни, в ямку, а у чотирьох курганах на різних могильниках частина кісток була залишена на горизонті, а решта вміщена в одну або кілька ямок (кургани III з Ганнева, IV — з Глибокої, III — з Марковець, VI — з Трача).

У межах того або іншого типу поховального обряду спостерігаються дрібні відмінності, що полягають в кількості та формі ямок під одним курганним насипом, в кількості посудин-приставок, нарешті, в такій деталі, як вміщення в ямку чисто перебраних чи змішаних з рештками багаття людських кісток тощо. Слід також вказати на поховання у великих прямокутних ямах, що трапилися в чотирьох курганах (кургани VIII з Нижнього Струтиня, III — з Стопчатова, I —

з Підгороддя та VII — з Марковець), і на існування кенотафів (кургани II — з Нижнього Струтиня, VIII — з Трача, III — з Грушева).

Наведемо для ілюстрації опис деяких поховань згідно з виділеними М. Ю. Смішко варіантами поховального ритуалу.

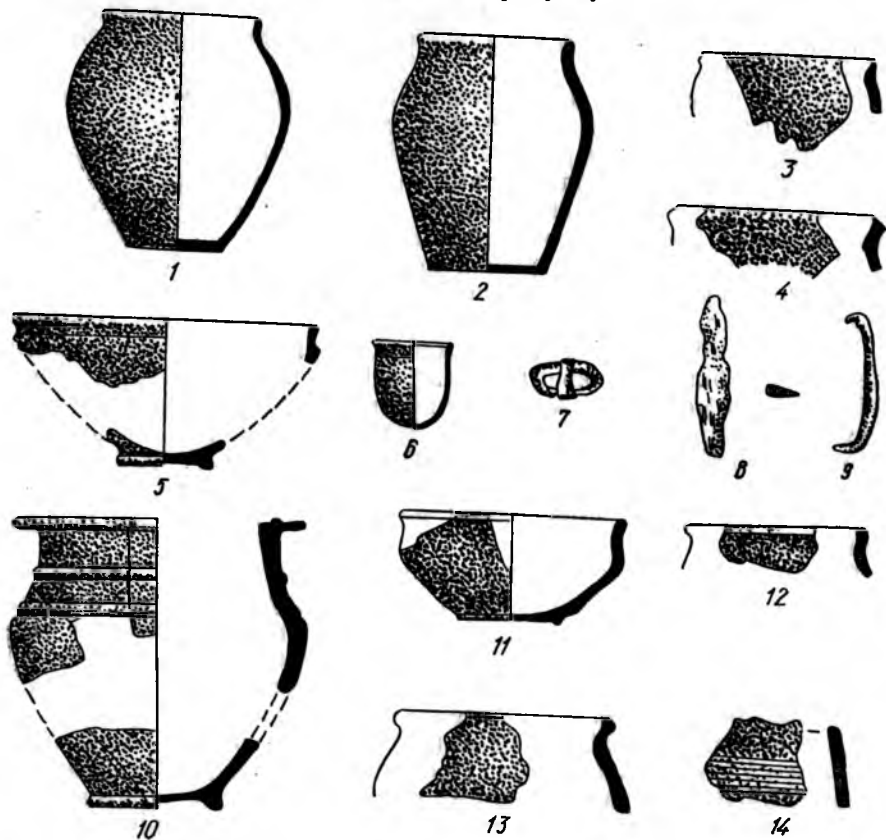

Рис. 22. Знахідки з курганів Глибоцького могильника.

1—9 — з кургану № 9; 10—14 — з кургану № 10.

Найбільш поширеними в культурі карпатських курганів є поховання ямного варіанта. Рештки трупоспалення вміщалися в одну або кілька ямок на підкурганній площі. В межах цього варіанта існує три різновидності поховань.

До першої з них відносяться поховання з чисто перебраними кальцинованими кістками. Прикладом таких поховань є курган IX з Глибоцького могильника і курган X з Трача.

Курган IX з Глибокої (Вакуленко, 1968, с. 172) майже не помітний на поверхні. Вогнище діаметром 3,1 м виявлено на глибині 0,2 м

в південній частині підкурганної площі. Залишки багаття вкривали його шаром товщиною 0,3 м. Спалені, ретельно перебрані людські кальциновані кістки знаходилися в ямі. Ще шість ямок були заповнені залишками багаття з деякою домішкою спалених людських кісток. На вогнищі знайдено кераміку та інші речі. Кружальна тонкостінна чарка (рис. 18, 3; 22, 6) знаходилася всередині ліпного горщика (рис. 18, 8; 22, 2). Поруч лежали кружальний горщик (рис. 18, 2; 22, 1), уламки кружальної ребристої миски (рис. 22, 5) і уламки кружального та ліпного горщика. В кургані знайдено також бронзову пряжку (рис. 22, 7), залізну скобу (рис. 22, 9) та залізний ніжик (рис. 22, 8). Посуд мав сліди повторного обпалу.

Курган X з Трача (Смішко, 1960, с. 49) мав висоту 1 м при діаметрі 7 м. Вогнище діаметром 5 м знаходилося на земляній підсипці висотою 0,15—0,3 м. Спалені перебрані людські кістки лежали на дні ямки, викопаної в центрі підкурганної площі, та в суміші з залишками багаття ще в семи ямках, розташованих по краю вогнища. Виявлені керамічні фрагменти належали кружальним та ліпним горщикам.

Другою різновидністю цього поховального ритуалу слід вважати захоронення людських кальцинованих кісток разом з залишками вогнища в одній або кількох ямках. Для прикладу наводимо опис кургану II з Стопчатова.

Курган II з Стопчатова (Смішко, 1960, с. 45) мав висоту 1 м при діаметрі 10 м. На вершині насипу лежало кілька великих гальок. Вогнище розмірами 5 × 3,5 м виявлено на давньому горизонті. Спалені людські кістки, присипані рештками багаття, знаходилися в ямі глибиною 0,4 м та діаметром 0,25 м. Друга ямка таких самих розмірів заповнена залишками вогнища. В кургані виявлено невеликий кружальний горщик та фрагменти ліпних і кружальних посудин.

Третю різновидність першого варіанта становлять захоронення трупоспалення у великих ямах.

Курган VII з Марковець (Смішко, 1960, с. 25) мав висоту 0,6 м при діаметрі 8,5 м. На давньому горизонті виявлено вогнище діаметром близько 6 м. У центрі підкурганної площі знаходилася прямокутна яма розмірами 3 × 1,5 м, глибина її 0,45 м. Яма заповнена вугіллям та шматками перепаленої глини. У двох інших ямках діаметром по 0,45 м лежали кальциновані людські кістки. У центральній ямі знайдено товстостінну ліпну посудину і уламок срібної фібули. На вогнищі лежали фрагменти ліпних посудин та кружального горщика.

Курган III з Підгороддя (Смішко, 1960, с. 44) мав висоту 1 м при діаметрі 14 м. Насип у верхній частині складався з шару жовтої глини і шару гальки. Нижче йшла чиста земля. Майже в центрі підкурганної площі виявлено велику овальну яму розмірами 5,5 × 2,4 м, глибина її 2 м. Яму перекривав шар гальки. Заповнення ями складалося з темно-жовтої глини з домішками шматків перепаленої глини, вугілля, перепалених кісток і уламків ліпних посудин. Залишки багаття зосереджувалися в північній частині дна ями, а посередині лежав шар

попелу. Під попелом знаходилася квадратна яма, заповнена чорною землею, перемішаною з кальцинованими людськими кістками і галькою. Керамічні фрагменти належали до кружального і ліпного посуду.

Другим варіантом поховального обряду культури карпатських курганів є поховання на горизонті (35 курганів). Їх існує три різновидності. Для першої з них характерні трупоспалення, залишені на місці кремації. Прикладом можуть служити кургани V і VI з Глибокої.

Курган V з Глибокої (Смішко, 1960, с. 17) мав ледь помітний насип. Вогнище площею $4 \times 3,5$ м знахбдилося на глибині 0,2 м. Спалені людські кістки лежали на його поверхні.

Курган VI з Глибокої (Смішко, 1960, с. 17) мав висоту 0,25 м. Вогнище площею $9,5 \times 5$ м виявлено на давньому горизонті. Кальциновані людські кістки знаходилися на його поверхні.

У другій різновидності цього варіанта поховання кальциновані людські кістки склалися в купку на площі вогнища. Подібна ситуація простежена в кургані, розкопаному на могильнику поблизу Ганнева.

Курган II з Ганнева (Смішко, 1960, с. 13) мав висоту 0,9 м при діаметрі 11 м. Вогнище діаметром 5 м виявлено на давньому горизонті. Спалені людські кістки та залишки багаття були зібрані в окремі купки на поверхні вогнища. У заглибленні, викопаному в центрі кургану, стояли дві кружальні мисочки і ліпний горщик, прикрашений під вінцями валиком з насічками. Керамічні уламки належали кружальним та ліпним посудинам.

Для третьої різновидності характерне розміщення залишків кремації на поверхні вогнища та в ямці. Прикладом може служити курган VI з Трача.

Курган VI з Трача (Смішко, 1960, с. 48) мав висоту 0,6 м при діаметрі 9 м. Вогнище площею $4,3 \times 2,8$ м виявлено на глибині 0,7 м. Спалені людські кістки були зібрані в купку в південно-східній частині вогнища. Ямка, викопана в центрі підкурганної площі, була заповнена залишками багаття. Керамічні фрагменти належали кружальному глечичку, двом горщикам і мисці. Крім того, на вогнищі знайдено кілька зіпсованих корозією залізних предметів, а в кургані — плоске глиняне прясло.

Третій варіант поховання представлений групою курганів, в яких перебрані кальциновані кістки вміщувалися в глиняну урну. Урни ставили в ямки на підкурганній площі. Подібний варіант поховання трапився, зокрема, в кургані X на Ізівському могильнику та кургані IV в Нижньому Струтині.

Курган X з Ізи I (Смішко, 1960, с. 76) мав висоту 0,25 м при діаметрі близько 7 м. Вогнище діаметром 3,5 м виявлено в центрі підкурганної площі. Спалені людські кістки знаходилися в ліпній посудині, що стояла серед залишків багаття, в заглибленні, викопаному в центрі підкурганної площі. Між кістками знайдено пошкоджений залізний ніжик. Поруч стояла кружальна мисочка. Керамічні фрагменти належали кружальним та ліпним посудинам.

Курган IV з Нижнього Струтиня (Смішко, 1960, с. 33) мав висоту 0,55 м при діаметрі 9 м. Вогнище діаметром 3,5 м виявлено на давньому горизонті. Спалені людські кістки знаходилися в кружальній урні, накритій трьома кам'яними плитками. Урна стояла на виступі пологої стінки ямки розмірами 0,42 × 0,36 м, глибиною 0,68 м, викопаної в центрі вогнищевої плями. Біля ямки стояла кружальна посудина, всередині якої знаходилася скляна чарка. Керамічні фрагменти належали кружальним та ліпним посудинам. В урні знайдено кам'яну намістину та шматок сплавленого скла зеленого кольору.

Різновидністю цього варіанта є поховання, в яких рештки кремації, крім урни, вміщувалися в одну або кілька ямок. Такі поховання трапилися, зокрема, в курганах VII і X на могильнику Нижній Струтинь.

Курган VII з Нижнього Струтиня (Смішко, 1960, с. 34) мав висоту 0,3 м при діаметрі 8 м. Вогнище діаметром 4 м виявлено на глибині 0,55 м. Спалені людські кістки знаходилися в двох ямках та ліпній урні, що стояла на виступі пологої стінки третьої ямки. В урні знайдено уламки бронзової фібули. Дві ямки були заповнені залишками багаття. Керамічний матеріал тільки ліпний. Він представлений коричневим лощеним горщиком і трьома товстостінними посудинами.

Курган X з Нижнього Струтиня (Смішко, 1960, с. 35) мав висоту 0,6 м при діаметрі 9 м. Вогнище, обведене ровиком, виявлено на глибині 0,9 м. Спалені людські кістки знаходилися на поверхні вогнища і в маленькій ліпній посудині, що лежала в ямці. Ще дві ямки були заповнені залишками багаття. Керамічний матеріал представлений ліпною посудиною з рівними розхиленими догори стінками та кружальними і ліпними фрагментами.

При дослідженні поховальних пам'яток культури виявлено три кенотафи: курган II з Грушева, курган II з Нижнього Струтиня і курган VIII з Трача. Наведемо опис останнього.

Курган VIII з Трача (Смішко, 1960, с. 49) мав висоту 1 м при діаметрі 8 м. Слідів поховання в кургані не виявлено. На давньому горизонті була кругла ямка, заповнена залишками багаття, в якій знайдено кружальну ребристу мисочку та уламки ліпного товстостінного горщика.

Слід зауважити, що різні типи поховань співіснують на одних і тих самих могильниках і в межах одних курганных груп.

У більшості випадків поховання супроводжувалися інвентарем. Переважно це глиняний посуд, що служив урнами, або ритуальний посуд з їжею і питвом. В похованнях часто трапляються перепалені уламки посуду, що спеціально розбивався під час тризни. Це кружальні та ліпні горщики, миски, кубки та привізні амфори.

Прикраси та елементи одягу представлені поодинокими зразками. Це пояснюється тим, що небіжчика спалювали разом з одягом та особистими речами. Випадково збереглося лише близько 20 пошкоджених виробів з металу та скла.

Б. О. Тимошук, один з дослідників Глибоцького могильника, вважає, що здебільшого під кожним курганним насипом захоронено останки кількох небіжчиків (Тимошук, 1953, с. 56). На думку М. Ю. Смішка, кожний курган є місцем поховання однієї людини. Розміщення спалених кісток людини у кількох місцях під одним курганним насипом слід розглядати як ритуальний звичай. Виняток становлять кургани VIII і IX з Ізи, курган VI з Глибокої, де поховано останки двох небіжчиків.

* * *

Пошуки аналогій до поховального обряду культури карпатських курганів показали, що хоча подібний ритуал простежений на близькій до Прикарпаття території в ряді археологічних культур (комарівська культура, кургани західноподільської скіфської групи, куштановицька культура), їх відділяє від культури карпатських курганів такий значний проміжок часу (400—500 років), який виключає можливість спадковості між ними.

В першій половині I тисячоліття н. е., тобто в період існування культури карпатських курганів, подібний обряд поховання відомий лише на пам'ятках двох локальних археологічних груп. Звернемось до цих пам'яток.

На території румунського Прикарпаття (Семиграддя) досліджено великі могильники в Кашольці і Кальборі з обрядом підкурганних поховань на місці кремації (Macrea, Verciu, 1955, с. 581—608; Macrea, 1957, с. 205—221; Macrea, 1957, р. 119—155; Macrea, Bobroju, Lupu, 1959, р. 403—419; Macrea, 1959, р. 407—445; Protase, 1971, р. 85—90). Найбільш дослідженою пам'яткою є могильник в Кашольці, де розкопано близько 300 курганів. В усіх похованнях виявлено сліди поховального вогнища — обгоріла земля, деревне вугілля, попіл, а також кальциновані кістки. Вогнище розкладалось на рівні стародавньої поверхні, його місце простежується за плямою обпаленого ґрунту розмірами близько 2,2 × 1,8 м. Залишки трупоспалення ніколи не збиралися в урни і здебільшого знаходяться в центрі або з краю підкурганної площі. Іноді вони згорталися в ями, а в кількох випадках виявлено прямокутні кам'яні ящики, де разом із залишками спалення знаходилися предмети поховального інвентаря. Виготовлені з грубо обтесаних кам'яних плит, ящики споруджувалися після кремації і не мають слідів дії вогню. Як правило, в кожному кургані — одне поховання, зрідка похованих було двоє. В курганних насипах простежено залишки трини. Після спалення ставилися жертвні посудини. В центрі — завжди велика посудина, в якій знаходився кухлик або кубок. Поруч стояли миски, горщики, кухлики.

Могильник в Кальборі, де досліджено лише вісім поховань, за деталями поховального обряду і поховальним інвентарем не відрізняється від могильника в Кашольці.

Кераміка, знайдена в похованнях Кашольца і Кальбора, виготов-

лена на гончарському крузі. Це провінціально-римські вироби з сильним кельтським забарвленням. Серед знахідок майже зовсім відсутні предмети римського виробництва: амфори, кубки, посудини terra sigillata та ін. Майже в кожному кургані з Кашольца і Кальбора знайдено миску з трьома ніжками (Protase, 1966, р. 22, il, 5,5; 6, 1, 2), форма якої походить з Галії і була поширена в провінціях Норікумі і Панонії. На території Дакії, за винятком могильників Кашольца і Кальбора, подібну форму не зустрінуто ніде. Мабуть, подібні миски виготовлялися і були в ужитку тільки у населення, що залишило пам'ятки типу Кашольца—Кальбора. У похованнях трапилося близько 30 монет, бронзові фібули, намистини різних кольорів з каменю, пасти або скла, залізні скоби і цвяхи, кілька наконечників стріл, два бронзових браслети тощо.

У цілому інвентар поховань створює загальне враження бідності. Проте існує гіпотеза, що бідність поховань — наслідок їх пограбування. На користь такого твердження наводять матеріал кургану, де знайдено одну золоту сережку і фрагмент срібної фібули.

Час функціонування могильника в Кашольці добре визначається фібулами і монетами від рубежу I—II ст. н. е. до кінця II ст. н. е. (Macrea, 1957, р. 209; Protase, 1966, р. 27—28). Таким самим часом визначається і кальборська пам'ятка.

Важко визначити, який зв'язок існує між трансільванськими пам'ятками і пам'ятками культури карпатських курганів. Безперечно наявна тут ідентичність специфічного поховального обряду та розміщення пам'яток обох груп на Карпатському підгір'ї наводять на думку про близькість населення, що їх залишило. Проте між культурами існують істотні відміни. Так, керамічний матеріал Кашольца і Кальбора представлений тільки кружалітним посудом, що не лише суттєво відрізняє його від керамічних комплексів, що походять з території культури карпатських курганів, а й позбавляє нас надзвичайно важливого аспекту порівняння. На відміну від пам'яток прикарпатських племен поховальний інвентар Кашольца і Кальбора вказує на сильну романізацію населення, що залишило ці пам'ятки. Античним є також звичай класти в поховання монету ніби для символічної сплати Хірону за переправу через Стікс. Ні в Кашольці, ні в Кальборі не виявлено урнових поховань, що є одним з варіантів поховального обряду прикарпатського населення. До речі, серед поховального інвентаря останнього не трапляються і миски на трьох ніжках, які є обов'язковим елементом в курганах Трансільванії. Нарешті, в матеріальній культурі трансільванських пам'яток зовсім не простежується гето-дакійський елемент, наявний в культурі карпатських курганів.

Отже, ми змушені визнати, що на сучасному етапі розвитку археологічних досліджень немає даних для того, щоб беззастережно стверджувати спорідненість населення, яке залишило обидві групи пам'яток. Справа ускладнюється й тим, що в румунській історіографії не вирішені питання походження і культурної належності трансільванських пам'яток. Ряд дослідників (О. Флока, М. Макреа, Н. Лупу, Д. Протасе)

вважає їх залишками культури дакійського населення. Інші (Д. Попеску, І. Нестор, Н. Горедт, С. Морінц) вбачають в них пам'ятки, залишені колоністами-переселенцями з Норікума і Панонії.

Поховання автохтонного дакійського населення, одночасні Кашольцу і Кальбору, зберігають попередні традиції гето-дакійського поховального ритуалу з періоду латену. Характерними для них є ґрунтові могильники з обрядом трупоспалення на стороні і вміщенням решток кремації в урну або яму, відокремлення кальцинованих кісток від інших залишків багаття і, нарешті, присутність ліпної гето-дакійської кераміки (Babes, 1971, p. 43—45). Такі спільні риси притаманні поховальним пам'яткам культур гето-дакійського кола і на території провінції Дакії до й після її утворення (Кілія, Лекінца де Муреш), і за її межами в середовищі карпів (культура Поянешти—Вертишкой), і навіть на віддаленій від дакійських земель території Верхнього Подністров'я серед носіїв гето-дакійської липицької культури.

Таким чином, пам'ятки типу Кашольца не мають генетичних зв'язків з попередніми і наступними дакійськими культурами і за своїм поховальним обрядом випадають з їх кола. Нарешті, сама поява і зникнення трансільванських пам'яток наводять на думку про якийсь прийшлий населення, дальша історична доля якого невідома. Отже, на нашу думку, все сказане виключає можливість гето-дакійської належності пам'яток типу Кашольца—Кальбор.

Основою для гіпотези про належність пам'яток переселенцям з Норікума і Панонії послужила наявність на їх території курганних могильників з подібним обрядом. На жаль, в нашому розпорядженні немає матеріалів з Норікума і Панонії, тому ми не можемо розглянути тут правомірність цього припущення.

У пригірських районах Східної Словаччини, в Земплині*, відкрито підкурганні поховання римського часу з обрядом кремації на місці поховання. З поховальним ритуалом культури карпатських курганів збігаються й інші деталі — розміщення решток кремації в кількох місцях, обведення поховального вогнища ровиком тощо (Budinsky-Krička, 1959, с. 61—69).

На жаль, матеріали земплинської пам'ятки не опубліковано, що позбавляє нас можливості провести належний аналіз і зіставлення. Проте наявні дані свідчать на користь того, що земплинські кургани римського часу близькі до кола пам'яток культури карпатських курганів. До такої ж думки схиляються і словацькі археологи (Kolník, 1971, s. 546).

---

* Земплинський могильник є складною багатощаровою пам'яткою, на якій є різночасні поховання — від перших століть до нашої ери до раннього середньовіччя.

Розділ II

ГОСПОДАРСТВО

При розкопках поселень знайдено матеріали, на підставі яких можна скласти уявлення про характер селищ, житлове та господарське будівництво, господарський інвентар та продукцію виробництва. Все це дає можливість якоюсь мірою відтворити господарську діяльність стародавнього населення Прикарпаття.

Сільськогосподарське виробництво та промисли

Одним з факторів, що визначають господарську діяльність стародавнього населення, є природні умови. Територія Карпатського підгір'я тягнеться неширокою смугою між Карпатами і Подільською височиною і характеризується розчленованим пологоувалистим рельєфом м'яких форм. Верховини вододільних височин сплюснені або овалісті, слабо виділяються на загальному фоні, а схили порівняно пологі (Рибін, 1958, с. 29). Завдяки м'яким контурам і порівняно невеликій різниці відносних висот, що не перевищує 80—100 м, територія підгір'я має досить добру прохідність у різних напрямках, що створює умови для зв'язку з сусідніми горами на півдні і горбистою рівниною на півночі.

Для Прикарпаття характерна досить густа мережа річок. Долини їх широкі, плоскі, з добре вираженими терасами. Серед ґрунтів переважають дерново-середньопідзолисті. На низьких річкових долинах сформувалися дерново-лучні і лучно-чорноземні ґрунти (Койнов, 1961, с. 185). Сучасний клімат підгір'я помірно континентальний. Для нього характерна не дуже холодна зима (середня температура січня -5°C) і тепле літо (середня температура липня $+18^{\circ}\text{C}$), середня річна кількість опадів 700—800 мм (Рыбин, 1964, с. 6). Лісовий покрив зараз займає близько 25% території Прикарпаття. Це переважно широколисті ліси середньоевропейського типу з невеликою домішкою хвойних порід. Сприятливий температурний режим і вологість дають можливість вирощувати на Прикарпатті найрізноманітніші культури, тому ця територія здавна освоювалась людиною.

Оскільки, на думку спеціалістів, природні умови України за останні дві з половиною тисячі років суттєво не змінилися (Бучинський,

1963, с. 285), наведена вище фізико-географічна характеристика Прикарпаття може служити основою для відтворення умов господарської діяльності прикарпатських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Таким чином, і клімат, і характер підгірського карпатського рельєфу, і ґрунти не створювали перешкод для заняття землеробством.

Рис. 23. Вид на Печенізький могильник.

Землеробські племена населяли Прикарпаття з давніх-давен. На цій території відома значна кількість поселень землеробської трипільської культури (поблизу сіл Глибока, Годинівка, Глиниця, Рогатин, Черепківці, Драчинці, Корнич, Хом'яківка, Грушів, Печеніжин та ін.) (АП УРСР, 1966, с. 138—139). Під час розвідки 1969 р. поблизу с. Грушів Коломийського району Івано-Франківської області в найбільш гористій місцевості автором було виявлено поселення трипільської культури початку пізнього етапу* на одній площі з поселенням культури карпатських курганів (Вакуленко, Тимошук, 1972, с. 378).

Землеробство було основною галуззю господарства на Прикарпатті і в другій половині I тисячоліття н. е. Про це свідчать селища слов'янського землеробського населення VI—VII ст. н. е., що виявлені на Прикарпатті у Волосові, Кам'янці, Глибокій, Молинці та інших

* Матеріал визначений кандидатом історичних наук В. Г. Збеновичем.

місцях. Таким чином, і в часи, що передували культурі карпатських курганів, і в наступний період природні умови Прикарпаття були сприятливими для проживання землеробського населення.

Поселення культури карпатських курганів були розташовані або в широких пологих долинах річок з добре вираженими терасами (Глибока, Черепківці, Кут, Михайлівка, Кам'янка, Марківці, Волосів, Дебеславці, Печеніжин (рис. 14) та ін.), на зручних для первісного землеробства низинних ґрунтах, або в місцевостях з більш розчленованим рельєфом займали високі рівні плато (Трач, Ганнів, Пилипи, Грушів). Поблизу селищ були значні площі трав'янистих схилів і лук, придатних для випасу худоби. Великі розміри поселень, тривалість життя на них, стаціонарні житла, великі могильники — все свідчить про осілий характер життя племен культури карпатських курганів.

Отже, спостереження над топографією поселень дають підставу припустити, що їх мешканцями було землеробсько-скотарське населення. Розкопки поселень дали можливість конкретизувати це загальне припущення. Було одержано дані про асортимент вирощуваних культур, засоби обробки і зберігання сільськогосподарських продуктів, склад домашнього стада тощо.

Носії культури карпатських курганів мали звичай примішувати в глиняну обмазку стін жител та в тісто глиняних виробів полову хлібних злаків. Цей звичай характерний для землеробських племен ще з доби неоліту (Янушевич, Маркевич, 1970, с. 84). Рослинні інгредієнти (полова) надавали керамічним виробам міцність та пластичність. Насіння, що потрапляло в кераміку разом з половиною, здебільшого шупле, неповноцінне, тобто те, що відвіювалось з найбільш легкою фракцією при віянні зерна. Повноцінні зерна могли потрапити в керамічне тісто випадково або спеціально домішувались в ритуальних цілях. Домішки зафіксовано, наприклад, ще у трипільських землеробів, які додавали зерна пшениці в тісто культових глиняних статуеток (Бибииков, 1953, с. 238 і далі).

З матеріалів Глибоцького поселення було відібрано 29 фрагментів кераміки і кусків обмазки з відбитками зерен і полови. Один такий керамічний уламок походить з кургану, синхронного поселенню Глибоцького могильника. Дослідженнями цього матеріалу з'ясовано, що серед відбитків наявні такі сільськогосподарські культури: пшениця, ячмінь, овес, просо, жито, а також бур'яни з родини злаків*.

1. Пшениця представлена двома видами: полбою справжньою, або спельтою (*Triticum spelta* L.) (рис. 24, 14—21; 25), і полбою-двозернянкою (*Triticum dicosum* Schrank) (рис. 24, 22—25).

Найчисленнішими і найчіткішими є відбитки колосків спельти. Вони мають характерні морфологічні ознаки — прирослий членик з внутрішнього боку колоска. Полби — спельта і двозернянка — мають

---

* Визначення ботанічного матеріалу проведено кандидатом біологічних наук З. В. Янушевич.

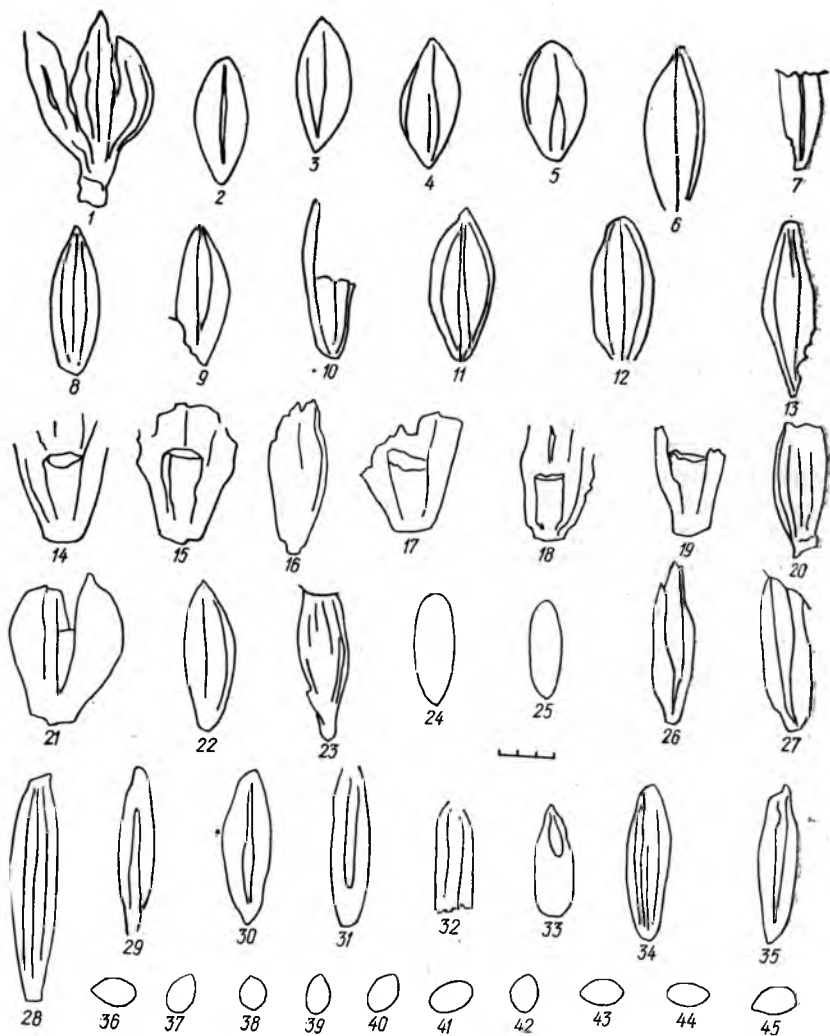

Рис. 24. Моделі відбитків зерен з Глибоцького поселення.

1—7 — голозерний ячмінь; 8—13 — півчастий ячмінь, 14—21 — колоски спельти; 22—25 — зернівки і колоски полби-двозернянки; 26—32, 34—35 — овес; 33 — жито; 36—43, 45 — просо (чумиза); 44 — мишій.

щільно затиснуті в плівку зернівки і ламкий колос, що при дозріванні розпадається на окремі колоски. Обидві рослини дуже витривалі, невибагливі до ґрунтів. Збирають полби, обламуючи колоски, які складаються в спеціальні кошики (Жуковский, 1950; Вавилов, 1962). Мабуть, в такий же спосіб збирали врожай полб і в давнину. Вважається, що

вони йшли для приготування каш, проте не виключено, що їх мололи на борошно. Полба-двозернянка — найбільш давня з пшениць. Вона була дуже поширена в стародавньому світі — в Єгипті, Греції, Римі та інших місцях. Спельту донедавна вважали ендемом Центральної Європи. Останнім часом шляхом штучного схрещування двозернянки

Рис. 25. Відбиток колоска спельти на обмазці з Глибокої.

з егилонсами вдалося відтворити спельту і, таким чином, довести, що вона виникла в Передній Азії, бо тільки на цій території поширені дика двозернянка та егилонс. Спельта та двозернянка археологічно зафіксовані на близькій до Прикарпаття території Прутсько-Дністровського межиріччя на поселеннях Буго-Дністровської неолітичної культури (V тисячоліття до н. е.), раннього і середнього Трипілля, епохи бронзи (Янушевич, Маркевич, 1970, с. 88—89), куди вони, мабуть, потрапили з Передньої Азії через Балкани. Відбитки зерен полби-двозернянки знайдено на зарубинецькій кераміці (Пачкова, Янушевич, 1969, с. 10). Плівчасті пшениці культивували і в давній Русі (Якубцынер, 1955, с. 137).

У наш час полба-двозернянка вирощується в невеликій кількості в окремих районах Європи. Одним з таких районів України є Прикарпаття, тобто територія поширення культури карпатських курганів (Бахтеєв, 1956).

На одному з уламків корчаги з житла Глибоцького поселення виявлений відбиток зернівки голозерної пшениці. За розмірами і фор-

мою її слід віднести до виду карликових пшениць (*Triticum comractum* H a s t). Вирощування карликової пшениці, витривалої скороспілої культури, археологічно зафіксовано на території Середнього та Нижнього Подністров'я з часів раннього Трипілья (Янушевич, Маркевич, 1970, с. 105) та ранньоскіфського періоду (Ганіна, 1965, с. 111). Проте знахідка лише одного чітко визначеного відбитка не дає можливості беззастережно твердити, що карликова пшениця вирощувалася у племен культури карпатських курганів як самостійна культура, хоч це цілком ймовірно. Але вона могла бути і домашньою в посівах полб. В усякому разі на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е. півчасті види пшениць переважали над голозерними. Подібна картина спостерігається на первісних пам'ятках сусідньої Молдавії, де полби переважали протягом довгого часу (Janouchévitch, Markevitch, 1971).

2. Серед зразків виявлений один відбиток зернівки жита (*Secale cereale* L.) (рис. 24, 33), яке могло бути супутником полб. Проте не можна виключати і самостійного культивування жита на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е. Опосередкованим свідченням того, що племена культури карпатських курганів могли знати карликову пшеницю і жито, служать знахідки жорен. Вважається, що зерно полб в основному товклося в ступах на крупу, а жорна застосовувались для виготовлення борошна, на що більше придатні голозерні пшениці та жито.

3. На кусках обмазки стін жител виявлено велику кількість відбитків вівса (*Avena sativa* L.) (рис. 24, 26—32, 34—35; 26). Наприклад, фрагмент обмазки з житла № 20 насичений відбитками зернівок вівса, серед яких трапляються лише поодинокі зернівки ячменю. На деяких відбитках чітко видно основу зернівок. Вона пряма, без характерних для вівсюга підківок. Крім того, наявні сліди листків, стебел і колоскових півок вівса. Отже, при виготовленні обмазки в тісто додавалися залишки від обмолоту вівса. Це незаперечно доводить, що племена культури карпатських курганів вирощували овес у чистій культурі. Це надзвичайно важливий факт, оскільки досі була поширена думка про пізню появу вівса як самостійної культури на території СРСР.

Найбільш давніми пунктами знахідок вівса в СРСР вважалися Стара Ладога (VII—IX ст. н. е.) (Якубцынер, 1955, с. 22) та городища Латвії (X—XIII ст. н. е.) (Мордвинкіна, 1960, с. 316; Фляксбергер, 1941). Відбитки зернівок вівса, що відомі вже на пізньотрипільських поселеннях, завжди знаходять разом з численними відбитками колосків і півок двозернянки і спельти. Це примушує думати, що ми маємо справу з вівсом не як з вирощуваною культурою, а як із засмічувачем і супутником півчастих пшениць (Янушевич, Маркевич, 1970, с. 102). У подібній ситуації знайдено відбитки вівса на поселеннях черняхівської культури Молдавії (Рикман, Янушевич, 1966). Не виявлено даних про вирощування вівса і при вивченні землеробства племен зарубинецької культури (Пачкова, Янушевич, 1969, с. 11).

Взагалі за своїм походженням овес є спеціалізованим засмічувачем-бур'яном стародавніх культур Передньої Азії і Європи, полби, пшениці, ячменю (Жуковский, 1950, с. 116—119). Виявлено, що в само-

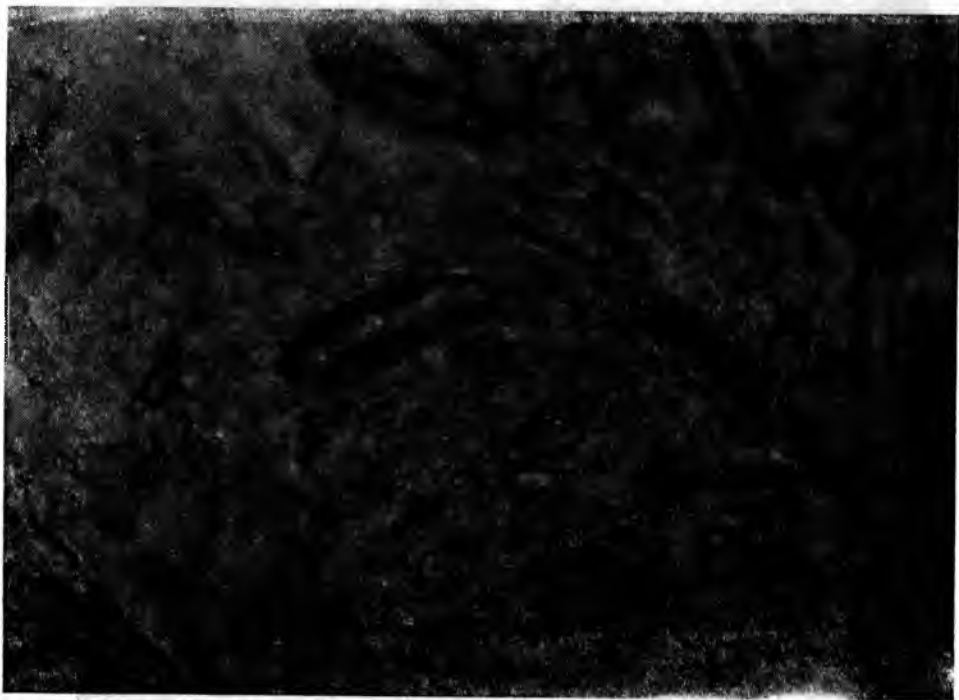

Рис. 26. Відбитки зернівок вівса і плівчастого ячменю на обмазці з Глибокої.

стійну культуру овес виділився на півночі, де він, як більш витривалий, перемагав основну рослину і займав її місце (Вавилов, 1962а, с. 90). Вважається, що овес виходив у культуру в різних місцях самостійно (Мордвинкина, 1960, с. 313). Оскільки в природних умовах Прикарпаття овес не міг виділитися в самостійну культуру, то залишається припустити, що він потрапив сюди з більш північних територій. Можливо, на Карпатське підгір'я він був занесений пшеворським населенням, що з'явилося на ближніх територіях наприкінці II ст. н. е.

Знахідки на Глибоцькому поселенні є найбільш ранніми (II—V ст. н. е.) достовірно зафіксованими свідченнями вирощування на території СРСР вівса як самостійної культури.

4. На кераміці і в тісті обмазки простежено відбитки ячменю двох різновидностей — голозерного (рис. 24, 1—7) і плівчастого (рис. 24, 8—13; 27). Серед відбитків плівчастого ячменю є дві асиметричні зернівки. Як відомо, асиметричну будову мають бокові зернятка в

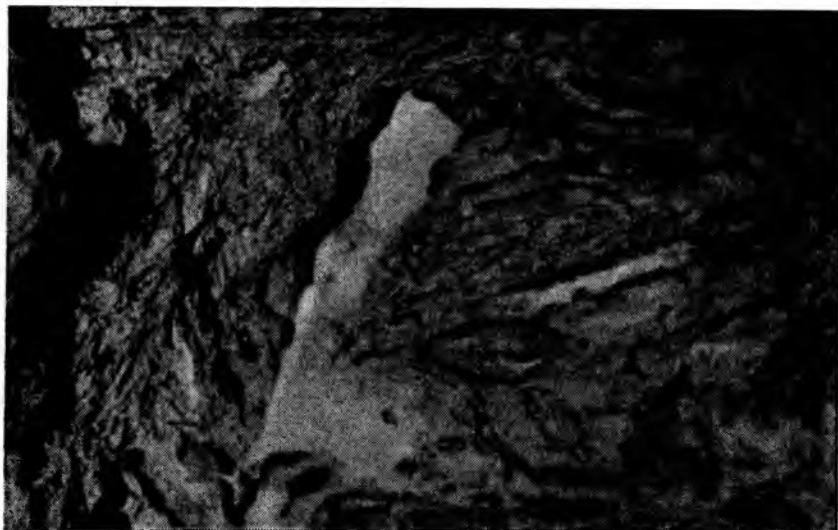

Рис. 27. Відбитки зернівок плівчастого ячменю на обмзці з Глибокої.

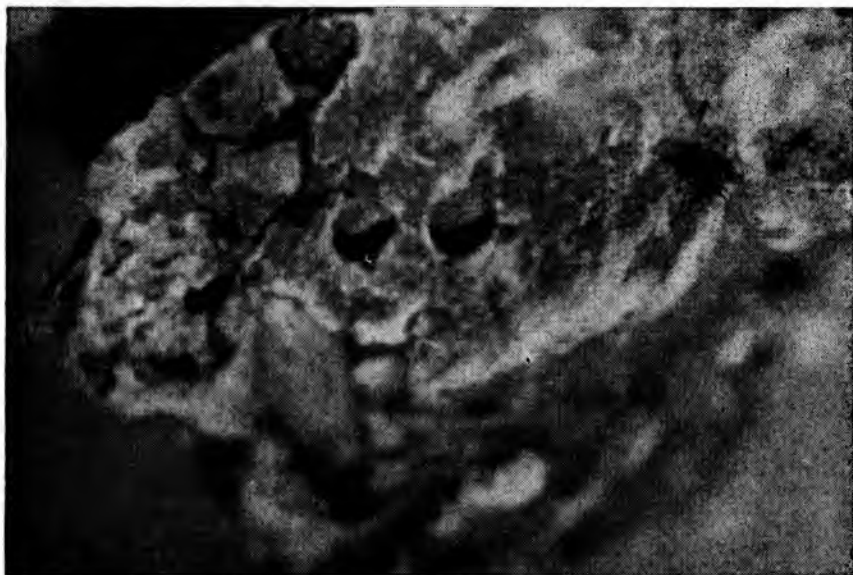

Рис. 28. Відбитки зернівок проса звичайного і плівчастого ячменю на обмзці з Глибокої.

колоску багаторядного ячменю. Знайдено також відбиток «трійки» колосків голозерного ячменю, які сидять на одному колосовому виступі, що є характерним для багаторядних форм. Таким чином, прикарпатське населення вирощувало однорядні і багаторядні, голозерні і плівчасті ячмені (*Hordeum vulgare* L.). Часті знахідки відбитків ячменю свідчать про поширеність цієї культури на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.

Ячмінь, як і полба, є давнім культурним злаком. Вважається, що вперше ячмінь як культурна рослина з'явився в Передній Азії (Вавилон, 1936). В стародавньому Єгипті його широко використовували для виготовлення хліба і приготування хмільних напоїв (Бахтеев, 1960). На території СРСР ячмінь зафіксований в археологічних матеріалах ще з епохи неоліту і бронзи (Краснов, 1966, с. 59—60). На суміжних територіях Молдавії і Середнього Подністрів'я він культивувався з часів культури Боян, Гумельниця і раннього Трипілля (Бибилов, 1949, с. 144—145; Янушевич, Маркевич, 1970, с. 98). Ячмінь вирощували племена черняхівської культури (Федоров, 1960, с. 105), він був однією з головних і найпоширеніших культур в епоху Київської Русі (Довженко, 1961, с. 134). Відсутність пльок робила голозерний ячмінь особливо придатним для виготовлення круп і помолу на борошно.

5. Не менш поширеним в посівах племен культури карпатських курганів було просо (рис. 24, 36—43, 45), відбитки зернівок якого часто трапляються на кераміці та в обмаци, а окремі фрагменти густо насичені ними (рис. 28). Проте в більшості насіння його дещо дрібніше, ніж у звичайного проса, а кілька обпалених зернівок, які збереглися всередині керамічного тіста, не мають блиску, характерного для зернівок звичайного проса. За всіма ознаками це італійське просо — чумиза (*Setaria italica* L.). На території СРСР відбитки проса у великій кількості починають траплятися на поселеннях післятрипільського часу (Янушевич, Маркевич, 1970, с. 10). Як найпоширеніша злакова культура воно зафіксоване у зарубинецьких племен (Пачкова, Янушевич, 1969, с. 5—8), відоме воно і на поселеннях черняхівської культури (Федоров, 1960, с. 105, 251). Проте це інший вид — просо звичайне (*Panicum miliaceum* L.). Щодо проса італійського, яке культивували племена культури карпатських курганів, то інші археологічні знахідки його на території СРСР нам невідомі.

Проте в історичних джерелах є згадка про вирощування чумизи. Так, Геродот відзначав, що її культивували в Понтійських провінціях. Страбон писав про поширення чумизи у народів, що населяли причорноморські землі (Жуковский, 1950, с. 150—151). Археологічно зафіксовано поширення проса італійського на території Центральної і Західної Європи (Італія, Швейцарія, НДР і ФРН) в епоху неоліту, бронзи і в римський час (Bertsch K. u. F., 1947, S. 83—92). Чумиза — цінна продовольча культура, що використовується для виготовлення борошна і круп, а також як корм для худоби. В наш час чумиза поширена

в Іспанії, Італії і в країнах Балканського півострова. В СРСР її вирощують в Закавказзі, Середній Азії, Молдавії та на Україні.

Серед відбитків у матеріалах Глибоцького поселення виявлені зернівки злакових бур'янів: курячого проса (*Echinochloa cuss galli*) та щетинника, або мишію (*Setaria sp.*) (рис. 24, 44). Обидва бур'яни звичайні супутники і засмічувачі проса, проте часто вони супроводжують і засмічують ярові посіви інших злаків.

Крім того, в багатьох випадках знайдено численні відбитки полови, соломи, устюків, плівок, частин листків і стебел злаків.

Про середній розмір відбитків зернівок на кераміці і обмазці Глибоцького поселення дає уявлення табл. 1.

Таблиця 1

Рослина	Розмір зернівок, мм		Співвідношення довжини і ширини
	довжина	ширина	
Ячмінь плівчастий	10,00	3,40	2,93
Ячмінь голозерний	7,00	3,10	2,25
Просо італійське	2,10	1,60	1,34
Пшениця-двозернянка	6,70	2,50	2,67
Пшениця карликова	6,00	4,00	1,50
Овес	10,40	2,80	3,71
Жито	7,20	2,50	2,90

Б. О. Тимошук при розвідкових розкопках на поселенні культури карпатських курганів поблизу с. Черепківці дослідив залишки згорілої господарської споруди з ямою для зберігання продуктів. В середині ями знайдено кілька великих посудин-зерновиків та обгорілі зерна злаків*. Виявилось, що в масі це зерна вівса (*Avena sativa L.*) (рис. 29). Таким чином ще раз підтверджується вирощування вівса племенами культури карпатських курганів як самостійної культури.

Крім вівса серед обгорілих зернівок виявлено три зернівки пляшковидного ячменю (*Hordeum lagunculiforme V a c h t*), кілька зернівок голозерного ячменю (рис. 30), кілька зернівок багаторядного плівчастого ячменю, одна зернівка пшениці, мабуть спельти, кілька зернівок чумизи.

Цікаво, що набір знайдених зерен злаків в цілому відбиває асортимент сільськогосподарських культур, визначений за відбитками на кераміці і обмазці Глибоцького поселення. Це ще раз підтверджує сталий склад культур, що вирощувалися населенням Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е.

Із сільськогосподарським виробництвом прямо пов'язані й інші знахідки з пам'яток культури. Це фрагменти залізної мотички і заліз-

* Автор вдячний Б. О. Тимошуку за люб'язний дозвіл ознайомитися з цими матеріалами.

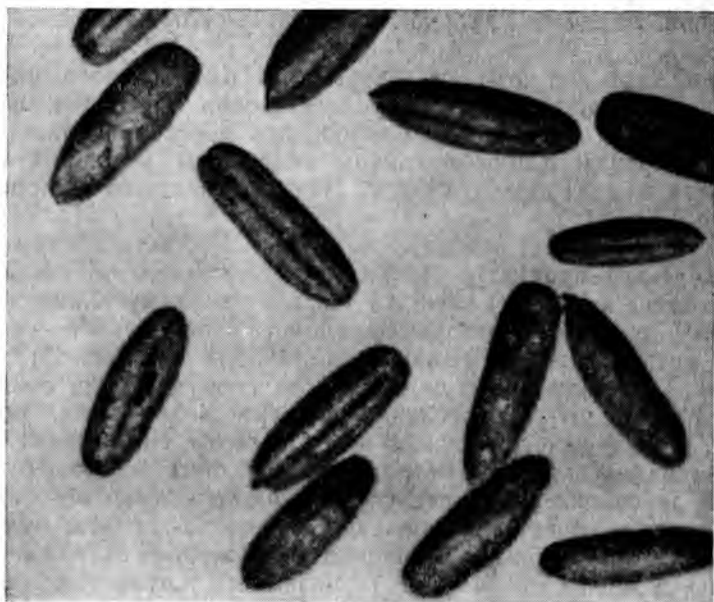

Рис. 29. Обгорілі зерна вівса з Черепківців.

Рис. 30. Обгорілі зерна ячменю з Черепківців.

них серпів з Глибоцького поселення і кургану III Печенізького могильника, жорнові камені з Глибокої, посудини-зерновики та ями для зберігання зерна.

Залізний серп, що походить з кургану III Печенізького могильника, за формою слід віднести до типу черешкових. Очевидно, подібному серпу належить і фрагмент з Глибоцького поселення. Залізні серпи є дуже поширеним хлібозбиральним знаряддям у першій половині I тисячоліття н. е. (Рикман, 1959, с. 117) та в наступні періоди (Краснов, 1966, с. 17—28).

Краще представлені знаряддя переробки і об'єкти зберігання сільськогосподарських продуктів. На Глибоцькому поселенні виявлено цілі і фрагментовані жорнові камені та жорнову споруду. Один з каменів у Глибокій — верхній, з отвором для дерев'яного руків'я — є прямою аналогією античних жорен (Блаватский, 1953, с. 42, рис. 65).

Особливо цікавим об'єктом є жорнова споруда. Вона оконтурювалася квадратом, чітко окресленим ямками від стовпів, розмірами $1,3 \times 1,3$ м, в центрі якого містився нижній жорен. На відстані 0,5 м від каменя знаходилась яма діаметром 0,5 м. Жорна, мабуть, були встановлені на дерев'яному помості, слідами якого є ямки від стовпчиків. Яма могла служити для встановлення зерновика-корчаги, куди зсипалося борошно. Його уламки знайдено біля жорен. Млинова споруда знаходилась в межах однокамерного наземного житла з вогнищем, що наводить на думку про її постійне, цілорічне функціонування.

Жорнові споруди дещо іншої конструкції виявлено на поселеннях черняхівської культури на Південному Бузі (Симонович, 1952, с. 97—107), в с. Іванківці на Волині (Винокур, 1970, с. 238—244) і в с. Будешти в Молдавії (Рикман, 1960, с. 311).

Зерно і борошно зберігалися у великих керамічних посудинах — зерновиках-корчагах, виготовлених на гончарському крузі і вручну. Зерно, як і інші продукти сільськогосподарського виробництва, зберігалось, крім того, в господарських ямах, виявлених як всередині жител, так і за їх межами. Зернові ями мали вимашчені глиною та обпалені дно і стінки.

Спробуємо за допомогою наявних матеріалів охарактеризувати ступінь розвитку і техніку землеробства у племен культури карпатських курганів. Важливим джерелом для з'ясування цих питань є наслідки ботанічного аналізу відбитків зерен культурних рослин на кераміці. Він показує, що землеробство на Прикарпатті базувалося на вирощуванні злаків. Виявлені зернові рештки належали ярим культурам. Поля Прикарпаття були мало засмічені, в основному це лише спеціалізовані засмічувачі проса. Досить широкий набір вирощуваних культур: три види пшениці, ячмінь, просо, овес, можливо, жито — свідчить про землеробство орного типу. Ю. А. Краснов, вивчаючи стародавнє землеробство і звертаючись до етнографічних паралелей, довів, що широкий асортимент сільськогосподарських культур можливий лише при орному землеробстві (Краснов, 1965, с. 61).

На користь існування орного землеробства у племен культури карпатських курганів можна навести ряд посередніх даних. Передусім — розміщення селищ в низьких річкових долинах або на рівних підвищених плато, на землях, вільних від лісу. Довгочасність поселень, їх великі розміри також свідчать на користь орного землеробства, яке передбачало постійну обробку одних і тих самих земельних площ (Довженко, 1952, с. 117).

На пам'ятках культури карпатських курганів не знайдено знарядь обробітку ґрунту. Мабуть, вони були дерев'яними. Для підтвердження цього припущення зауважимо, що на пам'ятках беззастережно землеробських черняхівських племен на сотні розкопаних поселень відомо лише кілька наральників — залізних наконечників, що насаджувалися на дерев'яне рало. Їх надзвичайно мала кількість пояснюється тим, що основним знаряддям обробки ґрунту були, мабуть, дерев'яні рала без наральників (ВРЗ, 1967, с. 164—165).

Нарешті, слід згадати знахідки залізних серпів. Вважається, що залізні серпи як знаряддя збирання врожаю характерні лише для землеробства з використанням упряжних орних знарядь і їх наявність може служити «важливим показником рівня розвитку місцевого землеробства» (Краснов, 1966, с. 25—26).

Стаціонарні дослідження поселень культури карпатських курганів дали матеріал для вивчення скотарства племен Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е. Осіле життя не залишає сумнівів в приселищному характері скотарства. Усі, без винятку, поселення знаходилися поблизу заплавних луків, які служили випасами для худоби і сіножатями.

Основним джерелом для вивчення скотарства стародавніх племен є остеологічний матеріал. Очевидно, кістки, знайдені на поселеннях, є харчовими відходами і тому процентний склад стада відбивають лише приблизно. Визначення остеологічного матеріалу з Глибочького поселення * показало, що стадо складалося з великої рогатої худоби, коней, свиней, овець та кіз. Про кількісний склад стада дає уявлення табл. 2.

Таблиця 2

Тварина	Кількість кісток	Число особин	% від всіх особин
Бик свійський	42	7	46,62
Кінь	9	4	26,62
Свиня свійська	10	3	20,0
Вівця та коза	1	1	6,66

Посереднім свідченням розвитку скотарства є знахідки речей, що використовувались для переробки продуктів тваринництва. До таких

* Визначення провела кандидат біологічних наук Н. Г. Тимченко.

речей слід віднести дуршлаги для виготовлення сиру. Худоба давала продукти харчування (молоко, м'ясо) і сировину для виготовлення одягу та взуття (шкіри, вовну). Велика рогата худоба і коні були тягловою силою при проведенні сільськогосподарських робіт. Переважання в стаді великої рогатої худоби, наявність свиней, які не здатні до далекого пересування, відбиває осілий характер скотарства племен Прикарпаття першої половини I тисячоліття н. е.

У прикарпатських лісах і в наш час водиться значна кількість диких звірів. Мабуть, їх було значно більше в першій половині I тисячоліття н. е., оскільки деякі види стародавньої фауни вимерли. Про це свідчать знайдені при розкопках в Глибокій кістки дикого бика великого (*Bos* або *Bison*). Для полювання, мабуть, застосовувалися дротики і списи, наконечник і вток від яких знайдено на Волосівському і Глибочькому поселеннях, а також стріли і лук (заготовка залізної стріли трапилася в житлі Грабовецького поселення). Знахідки рибальських грузил у Глибокій засвідчують рибальство у племен культури карпатських курганів. Очевидно, полювання і рибальство відігравали допоміжну роль в господарстві прикарпатських племен.

Керамічне виробництво

Найбільш масовим матеріалом, здобутим при розкопках, є глиняний посуд. Ми вже зазначали, що керамічний матеріал з поселень і могильників має різне співвідношення ліпних і кружальних виробів. Якщо в похованнях кружальний посуд становить більше як 50% (Смішко, 1960, с. 87), то на поселеннях на частку кружальної кераміки припадає близько 20% *. Очевидно, в домашньому господарстві в більшій мірі використовувався ліпний посуд. Він складався з грубих товстостінних виробів з шершавою, горбкуватою поверхнею, мав нерівномірний обпал. За формами це горшки для приготування їжі, великі корчаги для зберігання продуктів, конічні чаші, плошки тощо. Від призначення того чи іншого керамічного виробу залежав вибір глини і домішок. Основною домішкою в керамічному тісті ліпних посудин є шамот, тобто товчені черепки або дрібні частки обпаленої глини, які зменшують деформацію виробу при обпалі і підвищують його вогнетривкість. Візуальне спостереження показало, що в тісто ліпних посудин домішувались частки шамоту великих розмірів. При виготовленні ліпної кераміки застосовувались і органічні домішки, тобто подрібнені стебла та листя злакових рослин. Це підтверджують численні порожнини в стінках посудин, які утворились від згоряння органічних часток при обпалі кераміки. До обпалу кераміки проводилась обробка її поверхні. Стінки посудин згладжувались недбало, на їх поверхні іноді помітні

---

* Це співвідношення не стосується кераміки, виявленої в гончарних горнах і об'єктах, які до них прилягали.

сліди пальців. Спеціальним способом іноді оброблялась зовнішня поверхня великих корчаг. Нижня частина посудини після виготовлення обмазувалась рідкою глиною, створюючи так звану хрповатість. Невелика частина ліпного посуду прикрашена пластичним орнаментом. Обпал кухонного посуду часто нерівномірний, через що колір окремих частин посудин різний.

Кружальна кераміка за функціональним призначенням і технологією виготовлення поділяється на дві групи: 1) посуд сірого кольору з лисованою поверхнею і 2) вироби, що відрізняються значними домішками піску в глиняному тісті. За формою кружальні вироби можна поділити на миски, горщики, вази, зерновики. Вивчаючи керамічні комплекси поховальних пам'яток, М. Ю. Смішко дійшов висновку про місцеве виробництво кружального посуду. Доказом цього є масове застосування кружальних виробів, існування форм посуду, притаманних в цей час лише кераміці культури карпатських курганів і, нарешті, наявність на поселеннях культури гончарних горнів, виявлених в селах Голинь (Janusz, 1924) і Печеніжин.

Коротко розглянемо питання про технологію гончарного виробництва. При виготовленні столового посуду глину ретельно відмулювали і ретельно перемішували для надання їй пластичності. В глиняне тісто кухонного посуду додавали дрібні частки піску, жорстви, шамоту. Домішки робили посуд більш міцним і вогнетривким. За характером домішок виділяють дві різновидності тіста кухонного посуду: 1) з незначною домішкою порівняно великих часток і 2) великою кількістю кварциту, якого іноді так багато, що поверхня черепка створює враження посипаної. Тісто посуду другого гатунку вважається характерним для культури карпатських курганів. Формування посудин відбувалося на гончарському крузі стрічковим способом. Глиняні стрічки поступово накладалися одна на одну. Місця стику стрічок іноді можна помітити на внутрішній стороні кружальних виробів або на місцях зламів.

Обпал гончарної продукції провадився в печач двоюрисної конструкції, що мали нижню камеру — топку і верхню — для випалу посуду. Нижня камера викопувалася в материку. Верхня обпалювальна камера, що, як правило, рідко зберігається, мала куполовидне сферичне склепіння. Камери роз'єднувалися черенем з жаропровідними каналами. Печі завантажувалися через отвір у склепінні верхньої камери, який замурувався під час роботи.

Подібні горни, широко відомі на території Європи ще з латенського часу, було відкрито на Прикарпатті на печенізькому і голинському поселеннях. Цікаво, що горни з Печеніжина вустями своїх топок виходили в заглиблені споруди, які служили виробничими приміщеннями і створювали разом з горнами виробничі комплекси — гончарні майстерні. Найближчим аналогією печенізьким комплексам є гончарна майстерня III ст. н. е., відкрита в Бутнарештах на території Румунії. Тут у заглиблене приміщення овальної форми виходили вустя топок двох печей

для обпалу кераміки, які палилися зсередини споруди (Bichir, 1966, S. 187).

Наявний на сьогодні матеріал не дає можливості остаточно вирішити питання про шляхи впровадження гончарського круга на Прикарпатті. До речі, не вирішено воно і для черняхівської культури, в середовищі якої гончарне виробництво набуло значно більшого поширення. Проте досить ймовірним є припущення М. Ю. Смішка, який, базуючись на аналізі керамічних форм і конкретної історичної ситуації на Прикарпатті та сусідніх територіях, дійшов висновку про запозичення прикарпатськими племенами гончарного виробництва у середовищі дунайської провінціально-римської культури (Смішко, 1960, с. 138).

Слід також зазначити, що стандартні за розмірами круглі в плані двоярусні горни, абсолютно подібні до прикарпатських, зустрічаються всюди в придунайських римських провінціях. Тип їх, очевидно, виник в провінціально-римських майстернях на основі місцевих латенських традицій і звідти поширився на суміжні території, зокрема на Карпатське підгір'я.

Вивчаючи поховальні пам'ятки культури карпатських курганів, М. Ю. Смішко висловив думку, що прикарпатські племена не досягли такого рівня суспільного розвитку, коли стає можливим виділення гончарного ремесла, і воно було «лише підсобним заняттям общинника, тривалий час не виходило за рамки домашнього промислу» (Смішко, 1960, с. 139).

Проте перехід до використання гончарського круга завжди знаменує собою глибокі економічні процеси, якісно новий етап розвитку суспільства, а початок виробництва кружального посуду є свідченням появи гончарного ремесла. В середовищі носіїв культури карпатських курганів була наявна технологічна основа виділення гончарного ремесла — гончарський круг і двоярусний горн (Массон, 1970, с. 27—28). Застосування гончарського круга дає можливість не тільки поліпшити якість продукції, а й завдяки прискоренню процесу формування посуду значно збільшити його випуск. Для виготовлення кружального посуду майстер-гончар повинен був володіти цілою системою знань, ремісничих навичок і умінь — від добору глини та її обробки до формування посуду і способу його обпалу. Здається неможливим, щоб ремесло, яке вимагає такої високої кваліфікації і досить складного устаткування, було підсобним домашнім заняттям, хоча не виключено, що ремісник-гончар частково був зайнятий і в сільськогосподарському виробництві. Виробництво кераміки за допомогою гончарського круга і горна забезпечувало прекрасну якість і велику кількість продукції, що визначало товарний характер цього виробництва, тобто роботу гончарів на ринку.

Не спостерігаючи виявів прогресу в розвитку гончарства протягом всього періоду існування культури карпатських курганів, М. Ю. Смішко пояснює це явище тим, що для розвитку гончарського ремесла не було

відповідних умов (Смішко, 1960, с. 139), тобто налагодженого внутрішнього обміну. Проте водночас в іншому місці своєї праці він пише: «Факт швидкого поширення гончарного виробництва на нашому підгір'ї є найкращим доказом того, що для його сприйняття були створені тут в результаті розвитку продуктивних сил усі передумови» (Смішко, 1960, с. 138).

Отже, слід зазначити, що для розвитку гончарства в середовищі культури карпатських курганів було створено відповідні економічні умови. Не викликає сумніву прогрес у розвитку гончарного виробництва. На матеріалах поселень і могильників хронологічно помітне поступове витіснення ліпного посуду і заміна його кружальним.

Слід зауважити, що виробництво кружального посуду розвивалося на Прикарпатті повільніше і не досягло такого розвитку, як в середовищі племен черняхівської культури. Цей факт пояснюється порівняно нижчим ступенем розвитку виробничих сил, більшою архаїчністю і консервацією побуту, які завжди створюються в гірських і передгірних місцевостях.

Інші види господарської діяльності

Залишками металургійного виробництва на пам'ятках культури карпатських курганів є залізні металургійні шлаки, знайдені на поселеннях Кут, Михайлівка, Дебеславці та Глибока. Один з уламків глибоцьких шлаків має чіткі сліди шлакоприймача залізоплавильного горна. На цьому поселенні виявлено також фрагмент ошлакованої стінки глинобитного залізоплавильного горна. Ці знахідки є свідченням місцевого розвитку металургії на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.

Металеві вироби засвідчують розвиток ковальської справи. Більшість з них, і насамперед зброя виробництва, побутові речі, зброя,— місцевого виробництва. Про існування місцевої металообробки говорить зубило, знайдене в господарській споруді в Грабовці. Характер заповнення споруди також наводить на думку про використання її як ремісничої майстерні.

На території Прикарпаття досить поширені м'які, придатні для обробки породи каменю. Свідченням застосування його у племені культури карпатських курганів як матеріалу для виготовлення різних предметів є знахідки кам'яних виробів. Асортимент їх невеликий. Це жорнові камені, точильні бруски і лошила. Жорна виготовлялись з крупнозернистих порід, найчастіше з пісковіку.

На пам'ятках культури знайдено незначну кількість кістяних виробів. Деякою мірою це можна пояснити особливостями поховального ритуалу, за яким більшість побутових речей знищувалася або пошкоджувалася поховальним вогнищем, а також тим, що в ґрунтах Прикарпаття

кістка погано зберігається. З кістяних виробів трапились незначні фрагменти гребенів, лошила і підвіски.

На території Прикарпаття, багатій лісами, дерево як матеріал для різноманітних виробів, повинно було займати значне місце. Проте ми не маємо в своєму розпорядженні таких виробів, оскільки дерево тут, як правило, не зберігається в землі.

Для обробки дерева застосовувались, очевидно, ножі, знахідки яких відомі на наших пам'ятках. З поховань культури походять залізні цвяхи і скоби, які служили для скріплення дерев'яних деталей (Вакуленко, 1968, с. 171, рис. 12; Смішко, 1960, с. 180).

Серед домашніх ремесел слід виділити прядіння і ткацтво. Свідченням існування цих виробів є знахідки прясел та важків для ткацьких верстатів. Керамічні прясла виконували роль важків для веретен. Різної форми, лощені, грубої роботи або виточені із стінок амфор, вони є невід'ємною приналежністю речових знахідок з поселень. Для пряжі, ймовірно, використовувалась вовна тварин та рослинні волокна. Основним знаряддям для виготовлення тканини у стародавніх племен ще з неоліту був вертикальний ткацький верстат (Брюсов, 1950, с. 302). Звичайно виготовлені з дерева верстати не зберігаються. Єдиним археологічним свідченням їх існування є важки, які найчастіше виготовлялися з глини і служили для відтягування основи. Велика кількість і різноманітність керамічних важків на поселеннях свідчать про значне поширення ткацтва. Як прядіння, так і ткацтво повинні були задовольняти потреби населення в одязі та інших побутових речах.

Торгівля

Внутрішній соціально-економічний розвиток племен культури карпатських курганів досяг такого рівня, коли суспільство було спроможним виробляти стільки продукції, щоб створити надлишок, який йшов би на обмін. У племен Прикарпаття першої половини I тисячоліття н. е. розвиток торговельних відносин стимулювався близькістю римських північнопричорноморських і подунайських провінцій. Після завоювання Дакії (105—106 рр. н. е.) територія Карпатського підгір'я виявилась у безпосередньому сусідстві з кордонами Римської імперії.

Наявність торговельно-обмінних зв'язків племен Прикарпаття з провінціально-римським світом засвідчується археологічними матеріалами. Найчисленнішими знахідками римського імпорту на пам'ятках культури є амфорна тара. Виявлено вісім привізних амфор кінця II—IV ст. н. е. (сім походять з поховань і одна з Глибоцького поселення). Численні амфорні уламки знайдено майже в кожному житлі поселень. Більшість посудин належить до виробів керамічних майстерень Північного Причорномор'я, а також подунайських римських провінцій. Про більш далекі торговельні зв'язки свідчить значна кількість фрагментів світлоглинних вузькогорлих амфор III—IV ст. н. е., в тісті яких дуже помітна

домішка чорних часток піроксену. Такі амфори, на думку дослідників, виготовлялись у Малій Азії, найімовірніше в римській Синопі, і використовувались для перевезення вин (Кропоткин, 1967, с. 111). Отже, основною статтею римського імпорту в Прикарпаття слід вважати продукти, які перевозилися в амфорах, тобто вино і олію.

Шляхом обміну потрапляли до населення Прикарпаття скляні вироби, представлені кубком з Нижнього Струтиня і намистинами. Мабуть, предметами імпорту є і деякі фібули, срібні пряжки, срібна шийна гривня, знайдені в похованнях. На території поширення культури карпатських курганів відомі скарби римських монет і поодинокі монетні знахідки (Фенін, 1951, с. 93). Срібна монета імператора Трояна знайдена на поселенні в Волосові.

Таким чином, на археологічному матеріалі простежуються торговельні зв'язки племен Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е. з Північним Причорномор'ям і подунайськими римськими провінціями. Предметами римського імпорту були вино і олія, прикраси, скляні вироби, а також римські монети, які, на думку дослідників, виконували функцію грошей при торгівлі варварських племен з Римом. Можна думати, що прикарпатські племена на вироби античного світу обмінювали худобу, шкіру, вовну, хутра, сіль тощо. Торговельні шляхи на Прикарпаття йшли по Дністру і Пруту, а також через карпатські перевали (Смішко, 1960, с. 140).

Підсумовуючи все сказане, слід зауважити, що до початку досліджень поселень побутовала думка про скотарський характер господарства прикарпатського населення. Так, Ю. М. Смішко в своїй праці «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.», базуючись на матеріалах поховальних пам'яток і виходячи з загального характеру передгірного рельєфу, писав, що «основне місце в господарстві носіїв культури карпатських курганів належало скотарству», і вважав їх «осілим пастушо-землеробським населенням» (Смішко, 1960, с. 136).

На основі нових даних, одержаних при дослідженні поселень, співвідношення між землеробством і скотарством виглядає інакше. Виразно виступає землеробсько-скотарський характер господарства населення Прикарпаття. Про це свідчить топографія селищ, їх розміщення на зручних для обробітку землях. Надзвичайно важливими виявились наслідки палеоботанічного аналізу відбитків зерен, який показав широкий асортимент злакових культур, що притаманне високорозвиненому орному землеробству. Про високий рівень і відносно високу продуктивність землеробства свідчить і ряд знахідок сільськогосподарського виробництва. Досить виразним для визначення місця землеробства в системі господарства носіїв культури карпатських курганів уявляється нам той факт, що залізний серп був вміщений в поховання Печенізького могильника, а в кургані могильника Іза на Закарпатті знайдено три великих посудини для зберігання зерна.

Для прихильників думки про скотарський характер господарства племен культури карпатських курганів головним і єдиним аргументом,

що підтверджує їх висновки, служить природний фактор — передгірний ландшафт. Але встановлено, що природні умови Прикарпаття були придатні для проживання тут в різні часи племен з безперечно землеробським характером господарства. Етнографічні та історичні матеріали засвідчують, що аж до ХІХ ст. включно основним заняттям населення передгірних районів було землеробство, в той час як в гірських поселеннях панувало скотарство (Клапчук, 1972). Очевидно, племена культури карпатських курганів не становили винятку і також були носіями землеробських традицій, що існували на території Прикарпаття з давнини і до сучасності. Саме землеробство визначало весь життєвий і господарський уклад цих племен.

ХРОНОЛОГІЯ ПАМ'ЯТОК

Визначення хронологічних рамок існування культури карпатських курганів є необхідною умовою для з'ясування історичної ситуації, в якій проходило формування і розвиток культури. Без вирішення цього питання не можна скласти уявлення про те, які племена брали участь у створенні культури та які історичні події спричинили припинення її існування.

Вивчаючи поховальні пам'ятки, М. Ю. Смішко по можливості визначав дату поховань, враховуючи характер інвентаря, і на основі цих даних окреслював хронологію окремих могильників і культури в цілому. Він датував культуру карпатських курганів в межах III—VI ст. н. е. (Смішко, 1960, с. 115—129). За загальним характером археологічного матеріалу М. Ю. Смішко був схильний віднести деякі поховання могильника Іза I до другої половини II ст. н. е. Архаїчність матеріалу з могильника Іза II, зокрема відсутність кружального посуду (що було спростовано пізнішими дослідженнями), давала йому підставу віднести могильник до часу між кінцем I тисячоліття до н. е. і першими двома століттями нашої ери.

Археологічний матеріал, виявлений при дослідженнях пам'яток культури карпатських курганів, бідний на датуючі речі, що створює труднощі при визначенні хронології окремих пам'яток і культури в цілому. Визначення дати того чи іншого могильника на підставі нечисленних датованих поховань в багатьох випадках було приблизним. На Глибоцькому могильнику з 86 курганів досліджено лише 9, а датуючі речі трапилися в 2 похованнях: на могильнику в Перерослі, що налічував 67 курганних насипів, розкопано 17, а датовано лише 2; в Нижньому Струтині з 16 досліджених курганів (всього їх налічується 46) датуючі речі знайдено лише в трьох похованнях. Подібна ситуація спостерігається і на інших могильниках. На великих могильниках поховання відбувалися, мабуть, протягом тривалого часу, можливо кількох століть, але через бідність могильників на датуючі речі це важко чітко простежити. Тому хронологія більшості поховань і могильників визначається відносно, на підставі загального характеру поховального інвентаря.

За час, що пройшов після виходу в світ монографії М. Ю. Смішка, виявлено нові матеріали і, головне, розроблено нові хронологічні кри-

герії. Все це дає можливість зробити спробу ще раз повернутися до питання про період існування культури карпатських курганів.

Очевидно, одним з найбільш ранніх є могильник в Нижньому Струтині. Знайдена в одному з курганів двочленна бронзова фібула, прикрашена набором дротяних кілець (табл. XVIII, 11), за типологією А. К. Амброза відноситься до групи двочленних фібул з дуже високим приймачем. Вони трапляються на території Верхнього Подністров'я і в Сілезії в комплексах кінця II—III ст. н. е. (Амброз, 1966, с. 73). На території Словаччини подібні фібули датуються вужче — другою половиною або кінцем II ст. — початком III ст. н. е. (Kolnik, 1965, s. 202). Дворучну амфору з ліквидним горлом, яйцевидним реберчатим тулубом і плоским денцем, знайдену в кургані XV на цьому могильнику (табл. XVIII, 13), М. Ю. Смішко відносить до III—IV ст. н. е. (Смішко, 1960, с. 104), В. В. Кропоткін датує її III ст. н. е. (Кропоткін, 1970, с. 10), посилаючись на вироби з Афіньської агори (Robinson, 1959, tab. 28, 234) та Північного Причорномор'я (Зеест, 1960, с. 169, табл. XXXIII, 78). Проте останні вироби суттєво відрізняються від нижньоострутинської знахідки. Вони значно менших розмірів, мають сильно витягнуте вузьке горло і неширокий корпус зі згладженою поверхнею (Зеест, 1960, с. 114). Прямими аналогіями нижньоострутинській посудині є численні знахідки з римських таборів вздовж лімеса (40-ві роки I ст. н. е. — до середини III ст. н. е.) (Curcle, 1959, tab. XLIXV; Pelichet, 1946, S. 192—193, III. 3; Naukemes, 1964, S. 82, Taf. 22, 27), а також зображення на рельєфі з Авін'йона, яке датується I—II ст. н. е. (Pergins, 1937, tab. X).

Скляний кубок з кургану IV Нижнього Струтиня червоно-фіолетового кольору не має близьких аналогій (табл. XVIII, 4). Якщо формою і оздобленням він нагадує кубки II—III ст. н. е. з Поллвітена, то червонуватий колір скла, за А. Кізою, притаманний скляним виробам IV ст. н. е. (Kisa, 1908, S. 394—429). Це примушує широко датувати нижньоострутинський кубок у рамках III—IV ст. н. е.

Таким чином, на основі датуючих речей можна дійти висновку, що на могильнику в Нижньому Струтині ховали померлих з кінця II ст. н. е. до IV ст. н. е.

Привертає увагу архаїчність поховального інвентаря Нижньоострутинського могильника. Зокрема, ліпний посуд в ньому різко переважає над кружальним, а в курганах VII, VIII, XII трапився лише ліпний керамічний матеріал. Архаїчним елементом слід вважати і наявність ліпних тонкостінних лощених посудин в курганах VII і VIII. У пізніших похованнях столовий лощений посуд замінюється кружальним. Таким чином, ранній даті могильника в Нижньому Струтині відповідає більш ранній, архаїчний керамічний матеріал. Поховальний інвентар цього могильника із притаманними йому рисами архаїчності знаходить відповідності серед поховального інвентаря могильника Іза на Закарпатті.

На Закарпатті досліджувалося два могильника — Іза I та Іза II, що знаходяться на відстані 2 км один від одного. Могильник Іза II

М. Ю. Смішко вважає більш раннім і у своїй монографії тільки побіжно торкається його матеріалів при розгляді питань хронології. Правда, в першій публікації він висловив думку, що «обидві групи курганів колись входили до складу одного великого могильника, на якому ховали померлих жителів одного поселення протягом кількох століть» (Смішко, 1952, с. 33). Ми теж схильні розглядати могильники Іза I та Іза II як дві курганні групи одного могильника. Розташування курганів групами простежено на багатьох могильниках культури карпатських курганів. Глибощкий могильник складався з трьох курганних груп; три групи курганів виявлено на могильнику біля Перерослі; дві — біля Нижнього Струтиня; дві — в Мишині. Відстань між групами інколи більша, ніж в Ізі. Крім того, при пізніших дослідженнях виявилося, що серед курганів Ізи II поряд з похованнями з виключно ліпною керамікою є й комплекси з кружальними виробами (Цигилик, 1962, с. 71—77). Найбільш ймовірно, групу курганів Іза II слід вважати більш ранньою частиною могильника поблизу с. Іза.

У похованнях курганної групи Іза I знайдено дві залізні одночленні фібули з підв'язним приймачем (табл. XVIII, 2, 9). Подібні вироби широко розповсюджені на території Європи. Багата колекція таких фібул (179 екземплярів) походить з відомого Моравського могильника Костелец-на-Гані (Zeman, 1961, s. 180—188). Часто трапляються вони і на території Словаччини. Так, 4 бронзових і 16 залізних фібул, аналогічних ізівським, знайдено в похованнях в Очкові (Kolník, 1965, s. 202, 205, il. 12, 1, 3—5, 8—10; s. 203, il. 11, 2, 8; s. 200, il. 9, 12), а окремі екземпляри в похованнях Штриковця (Raddatz, 1957, s. 52—60; 93—99), Чейкова (Beninger, 1931, s. 187, Ill. 9, 1) та на поселеннях в Ступаві (Ondrouch, 1946, s. 88, il. VII, 2), Шаровцях (Lamiovà-Schmiedlová, 1961, príloha VI, 6, 7) та Мілановцях (Kolník, 1965, s. 205, il. 12, 6). Фібули з Костлецького могильника Єжі Земан відносять до першої половини III ст. н. е. (Zeman, 1961, s. 180—188). Численні словацькі знахідки, що знаходяться в безпосередній близькості до наших, добре датуються кінцем II ст.—початком III ст. н. е. (Kolník, 1965, s. 202). Очевидно, до цього часу потрібно віднести і нижню дату Ізівського могильника, не виключено, що північна група курганів (Іза II) є більш ранньою і датується від середини II ст. н. е.

Таким чином, на найбільш ранніх могильниках в Нижньому Струтині та Ізі простежено поховання тільки з ліпним посудом (один курган з Ізи II, чотири — з Нижнього Струтиня). В обох могильниках виявлено ліпний столовий лошений тонкостінний посуд. У керамічному матеріалі ліпний посуд переважає над кружальним. На цих могильниках виявлено поховання з трупопаленням на стороні (курган V з Нижнього Струтиня; кургани I, III, IV з Ізи I), що, можливо, було характерним для ранніх етапів існування культури.

До ранніх поховань відносяться, мабуть, і два кургани, досліджені на Печенізькому могильнику. В одному з них знайдено фрагмент

залізної одночленної фібули, аналогічної Ізівським, що датується кінцем II — початком III ст. н. е.

Очевидно, носії культури карпатських курганів на початкових етапах існування культури переживали процес впровадження кружального посуду, що насамперед застосовувався в поховальному ритуалі, витісняючи ліпну столову кераміку. Таким чином, наявність останньої може служити хронологічною ознакою, засвідчуючи відносно більш ранню дату пам'ятки.

Ряд знахідок, виявлених у похованнях культури, відноситься до III—IV ст. н. е. У кургані II на могильнику поблизу с. Кам'янка знайдено червоноглиняну амфору з грушоподібним реберчатим тулубом, вузькою шийкою і високо піднятими гостропереламаними ручками. М. Ю. Смішко відносить її до провінціально-римських виробів, які побутували після середини IV ст. н. е. (Смішко, 1960, с. 117). Подібні амфори знайдено в Ольвії в комплексах III ст. н. е. (Шукин, 1968, с. 45—47). Це дає можливість віднести знахідку з Кам'янки до III—IV ст. н. е.

У могильниках поблизу Глибокої і Ганнева знайдено по дві світлоглиняні амфори з вузьким горлом (табл. XVIII, 3). Подібні вироби часто трапляються в античних містах Північного Причорномор'я і датуються III—IV ст. н. е. (Зеест, 1960, с. 122; Веймарн, 1957, с. 229, рис. 12). Гостродонна реберчата грушоподібна амфора без ручок з циліндричною шийкою з Грушева не має аналогій (табл. XVIII, 6). Дослідники відносять її до часу після середини IV ст. н. е. (Смішко, 1960, с. 103) або до III—IV ст. н. е. (Кропоткин, 1970, с. 48). До III—IV ст. н. е., очевидно, належить фрагментований кістяний гребінець (Никитина, 1969, с. 148, рис. 1) і прорізний бронзовий щиток (Parduch, 193, tab. XIV, old. 170) з могильника поблизу Перерослі. Сіра кружальна ваза на високому піддоні з кургану IV цього могильника відноситься до виробів, які не переживають III ст. н. е. (Bichir, 1967, p. 192).

З могильника поблизу Мишина походять три бронзові фібули. Одна з них двочленна, підв'язна, з колінчато зігнутою дужкою і прямою ніжкою, виготовлена з круглого дроту. Друга — двочленна фібула з високим приймачем і двома пружинами, прикрашена набором дротяних кілець (табл. XVIII, 10). Обидві вони датуються кінцем II — III ст. н. е. Слід зауважити, що загалом керамічний матеріал в похованнях Мишинського могильника не має рис архаїчності, таких, як переважання ліпної кераміки, наявність ліпного лощеного посуду тощо, притаманних похованням в Нижньому Струтині та Ізі. Тому досліджені кургани в Мишині можна датувати часом не раніше першої половини III ст. н. е. Особливий інтерес становить бронзова двопластинчата фібула з однакової форми платівками, виявлена в кургані II на Мишинському могильнику (табл. XVIII, 12), яку М. Ю. Смішко, посилаючись на пізні форми двопластинчатих фібул, датує VI ст. н. е. (Смішко, 1960, с. 110). Прямих аналогій фібула не має. Зовсім іншу

форму мають платівки фібули з Пастирського городища (Спицын, 1903, с. 28, рис. 228), фібул, наведених Л. Лінденшмідтом (Lindenschmidt, 1880, III. 444, 1, 2, 3), та інших фібул цього типу. Їх подібність до мишинської поробки обмежується тим, що вони мають ідентичні платівки. Усі вони відносяться до пізніх форм двопластинчатих виробів. Обидві платівки мишинської фібули нагадують ромбічну ніжку найраніших двопластинчатих поробок, які, на думку А. Калітинського, є початковими для цієї форми (Калитинский, 1928, с. 227, рис. 1).

Розробляючи типологію фібул, А. К. Амброз не торкається різновидності з двома однаковими щитками над пружиною і приймачем. Проте для нас становить інтерес хронологічна періодизація двопластинчатих фібул за формою і розміром ніжки. Платівки мишинської фібули повторюють форму вкороченої ніжки, розширеної в нижній третині, фібул, які датуються часом від IV ст. н. е. до початку V ст. н. е. (Амброз, 1966, с. 83). Мишинська фібула є, найімовірніше, наступним етапом розвитку двопластинчатих фібул і, таким чином, найранішим типом фібул з ідентичними платівками. Отже, датування її не може сягати за V ст. н. е.

У матеріалах з поселень культури карпатських курганів, як це завжди буває, виявлено значно менше речей, які б могли бути підставою для датування, ніж в матеріалах поховальних комплексів. Проте дані, одержані на поселеннях, вкладаються в хронологічні межі культури, окреслені за матеріалами могильників, і навіть дають можливість уточнити деякі хронологічні аспекти.

Спостереження над керамічним матеріалом з могильників і зіставлення його з датуючими речами показали, що в межах загальних хронологічних рамок культури (кінець II ст.—V ст. н. е.) для найбільш ранніх пам'яток характерно переважання ліпної кераміки над кружалною. З цим прямо пов'язана наявність в ранніх комплексах ліпного лощеного посуду, який витісняється в першу чергу з поширенням кружалних виробів і тому відсутній в більш пізніх похованнях. Беручи до уваги датуючі речі, а також враховуючи хронологію матеріалів могильників, можна зробити спробу відносного хронологічного розчленування споруд на Глибоцькому поселенні.

Гіпотетично до групи найраніших споруд на поселенні слід віднести житла № 5, 15, 16 з досить низьким процентом кружалної кераміки. Виходячи із загальних хронологічних рамок культури, цю групу жител слід віднести до кінця II — початку III ст. н. е.

На Глибоцькому поселенні в господарській ямі наземного житла № 2 знайдена світлоглиняна гостродонна амфора з розширеним донизу горлом і роздутим тулубом із злегка рифленою поверхнею (рис. 18, 1). Подібні амфори в античних містах Причорномор'я датуються II—III ст. н. е. (Зеест, 1960, с. 117). Деякі відмінності в профілюванні деталей примушують нас віднести глибоцьку амфору до різновидності так званих танаїських амфор. Такі вироби знайдено в могильнику поблизу Херсонеса в похованнях, датованих монетами Гордіана III

(238—244 pp. н. е.) (Мосберг, 1946, с. 117), в Танаїсі (Книпович, 1949, с. 73, рис. 28, А) та Ілураті (Гайдукевич, 1958, рис. 20, 12) і відносяться до середини III ст. н. е. (Шукин, 1968, с. 43).

Численні амфорні фрагменти, знайдені в житлах Глибоцького поселення, маловиразні і не піддаються чіткому хронологічному визначенню. Але, судячи з тіста та інших ознак фрагментів, вони належать причорноморським амфорам кінця II—IV ст. н. е.

Більшу чи меншу кількість кружальних виробів у керамічному комплексі того чи іншого житла не можна сприймати однозначно як суто хронологічну ознаку, оскільки в даному випадку вступає в силу ряд інших факторів, зокрема соціально-економічних. Виходячи з цього, важко дати хронологічне членування решти наземних жител, які можна визнати відносно більш пізніми.

Цікавим є хронологічне членування заглиблених будівель. Житло № 7 за характером керамічного матеріалу наближається до наземних жител. Наявність в розвалі печі фрагменту полої ніжки від вази, яка не виходить за рамки III ст. н. е., дає підставу датувати це житло часом не пізніше кінця III ст. н. е.

Друге заглиблене житло — № 9, очевидно, відноситься до найбільш пізніх споруд на поселенні. Опосередковано це підтверджується тим, що в житлі знайдено найбільшу кількість кружального посуду (40%).

До другої половини V ст. н. е. відноситься також вогнище за межами споруди № 5, час функціонування якого визначений археомагнітним методом датування*.

Таким чином, Глибоцьке поселення існувало з кінця II ст. н. е. до V ст. н. е., тобто протягом всього періоду існування культури карпатських курганів. Його довготривалість підтверджують як великі розміри самого поселення, так і той факт, що синхронний поселенню Глибоцький могильник є найбільшим серед відомих в культурі карпатських курганів.

При дослідженні Грабовецького поселення знайдено фрагментовану залізну фібулу з широкою високою зігнутою дужкою (табл. X, 2). Подібні фібули в переважній більшості виготовлялися з заліза. Досить поширені вони в південно-західній Словаччині (Kolník, 1965, s. 199), трапляються в Північній Моравії (Костелець-на-Гані) (Zeman, 1961, s. 200—207) і Чехії (Svoboda, 1948, рис. 7, 5, a, b, 6, a, b). Аналогічна грабовецькій фібула знайдена на могильнику в Очкові в похованні 117, що добре датується другою половиною II ст. н. е. (Kolník, 1965, s. 197, il. 8, 1—10). Ця дата підтверджується й іншими знахідками в Південно-Західній Словаччині (Kolník, 1965, s. 192, il. 6, 3; s. 201). Таким чином, поселення поблизу с. Грабовець слід віднести до найбільш ранніх пам'яток культури карпатських курганів. За фібулою нижня хронологічна межа його може бути віднесена до другої половини або кінця

---

* Археомагнітні дослідження виконано в Інституті геофізики АН УРСР науковими співробітниками О. М. Русаковим та І. Ф. Загнієм.

II ст. н. е. Характерно, що і керамічний матеріал із споруд поселення має ознаки раних комплексів і знаходить аналогії в матеріалах групи раних глибоцьких жителів.

Археоманітний метод датування був застосований при визначенні часу функціонування гончарних горнів на поселенні в Печеніжині. Взяті з черені і стінок топок горнів зразки показали середину III ст. н. е.

На Волосівському поселенні не виявлено датуючих речей. Знайдений там срібний римський динарій імператора Трояна (98—117 рр. н. е.) не може бути підставою для датування, оскільки римські монети перших сторіч нашої ери потрапляли в Східну Європу значно пізніше за час їх карбування (Кропоткин, 1967, с. 111).

Загальні спостереження над керамічним матеріалом, зокрема встановлене переважання кружального посуду, говорять про відносно пізній час існування Волосівського поселення.

Таким чином, наявний в нашому розпорядженні матеріал дає можливість визначити час існування культури карпатських курганів — від кінця II ст. н. е. до V ст. н. е.

Нижню дату встановлено на підставі фібул раних типів, які знайдено в могильниках поблизу Нижнього Струтиня, Ізи, Печеніжина та на Грабовецькому поселенні. Ці знахідки супроводжувались архаїчним керамічним матеріалом.

Верхню дату визначають дані археоманітного методу датування, проведеного на матеріалах Глибоцького поселення, характерні пізні керамічні форми, знайдені в спорудах Глибоцького та Волосівського поселень, і якоюсь мірою двопластинчата фібула з Мишина.

Проте слід визнати, що верхня хронологічна межа культури за браком чітко датованого матеріалу виглядає досить розпливчасто.

Серед матеріалів культури карпатських курганів немає таких, які б давали підстави віднести верхню межу існування культури до VI ст. н. е., як це робилося раніше. Крім того, в ряді випадків (Глибока, Волосів, Горече, Валя Кузьмина тощо) на місцях поселень культури карпатських курганів виявлено слов'янські селища VI—VII ст. н. е. А це значить, що в VI ст. н. е. на території Прикарпаття, як і на інших територіях Центральної і Східної Європи, поширилася вже інша культура, що належала ранньослов'янському населенню третьої чверті I тисячоліття н. е.

Добре забезпечений датуючими речами період III—IV ст. н. е., на який припадає розквіт економічного життя племен культури карпатських курганів, розквіт сільського господарства, ремесел і торгівлі і як наслідок більший приплив античного імпорту. Після гунської навали (кінець IV ст. н. е.) і розгрому римських колоній Північного Причорномор'я припиняється надходження римського імпорту на північне Карпатське підгір'я. Проте кочові орди, очевидно, обминули територію Прикарпаття, і культура прикарпатського населення без істотних змін продовжувала існувати і в V ст. н. е.

**ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ
ТА ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ
КУЛЬТУРИ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ**

Культура карпатських курганів в тому вигляді, в якому вона представлена відомими на сьогодні пам'ятками, виникає не раніше кінця II ст. н. е.

Поселення і могильники культури карпатських курганів поширені на території північно-східного Прикарпаття, що простяглося вузькою смугою між Карпатами та Дністром на північному заході і Карпатами та Прутом на південному сході. На території Закарпаття відомі поки що один могильник і одне поселення, що не дає можливості окреслити межі поширення пам'яток цього типу на південному підгір'ї Карпат, хоча і дає докази поширення культури карпатських курганів й на цій території.

На півночі прикарпатські пам'ятки не поширюються за природні кордони Дністра і Пруту, на лівобережжі яких відомі пам'ятки іншої культури, синхронної карпатським курганам, а саме черняхівської культури.

М. Ю. Смішко був схильний включити до території культури карпатських курганів румунську Трансільванію, де виявлено пам'ятки типу Кашольц — Кальбор, а також Південну Польщу, в підгірських районах якої знайдено курганні поховання з трупоспаленням на місці (Смішко, 1960, с. 130).

Проте, як вже зазначалось, Кашольцький і Кальборський могильники не можуть бути прямо включені в ареал культури карпатських курганів. Що ж стосується підкурганних поховань Південної Польщі, то вони датуються часом не раніше початку X ст. н. е. і відносяться до іншого кола старожитностей середньовічної слов'янської культури (Nosek, 1939, s. 338). Можливо, дальші дослідження дадуть підстави включити в ареал культури карпатських курганів і територію південно-західних слов'ян. На даному етапі дослідження Карпатського підгір'я чітко можна визначити лише північні кордони культури карпатських курганів. Питання про поширення пам'яток цього типу на південно-західному підгір'ї лишається поки що відкритим.

Щоб вирішити питання походження культури та скласти уявлення про процес її формування, необхідно з'ясувати історичні обставини того часу. В цьому зв'язку слід звернутися до пам'яток більш ранніх культур цієї території, а також визначити роль археологічних культур

сусідніх районів, які могли в той чи інший спосіб вплинути на розвиток досліджуваної нами культури, і, нарешті, окреслити політичну та історичну ситуацію, в якій відбулося зародження і розвиток культурно-історичної спільності, представлені пам'ятками культури карпатських курганів.

В останні століття до нашої ери на території Центральної і Східної Європи з'являються старожитності пшеворської культури, яка займає центральну і південну частини Польщі і поширюється на суміжні території України (Західний Буг і Верхній Дністер), зарубинецької культури на Дніпрі і Прип'яті, пам'ятки типу Поянешти — Лукашівка в басейні Пруту і Дністра. Незважаючи на цілий ряд відмінностей, ці культури мають спільні риси, серед яких — наявність в їх керамічних комплексах ліпного чорнолощеного посуду: горщиків, кувалів і мисок характерного профілювання. Поширення цього посуду є однією з ознак впливу кельтської культури на різні племена Європи.

Тепер, з новими надбаннями археології, виявилось, що величезна територія, охоплена пам'ятками цього кола, ще більша і в I та II ст. н. е. досягла територій, близьких до Прикарпаття. Так, в I—II ст. н. е. на землях сусідньої Словаччини поширилися пам'ятки, керамічні комплекси яких мають змішаний характер: в них наявний посуд дакійських, пшеворських і кельтських форм (Lamiová-Schmiedlová, 1962, s. 490—491). Пам'ятки зарубинецької або близької до неї культури виявлено в значній кількості на території Південного Бугу (Хавлюк, 1975, с. 7—19), чорнолощену кераміку пшеворського і зарубинецького характеру виявлено в керамічних комплексах липицької культури (Цигилик, 1975, с. 153—156).

Останнім часом на території Карпатського підгір'я розвідками відкрито кілька поселень, які, очевидно, відносяться до перших століть нашої ери. На селищах поблизу сіл Рогізна, Драченці, Годинівка, Волока, Коритне зібрано керамічний матеріал, що складається з уламків ліпні чорнолощені миски, уламки ліпної кераміки з гето-дакійською культур.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на керамічний матеріал двох жител з Глибочього поселення (житла № 17 та 22), серед якого наявні ліпні чорнолощені миски, уламки ліпної кераміки з гето-дакійською орнаментикою, ліпний товстостінний посуд і невелика кількість фрагментів кружальної кераміки.

Керамічні комплекси цих жител відрізняються від керамічних комплексів інших об'єктів наявністю чорнолощеної кераміки, представлені кількома типами мисок різних видів профілювання (табл. XIX, 2, 4; XX, 12—14) і уламками кількох горщиків (табл. XIX, 5, 7). В асортименті грубої ліпної кераміки біконічна посудина з діаметром вінець 20 см, з заглаженою верхньою частиною і шершавою нижньою (табл. XIX, 1), посудина із вінцями, загнутими досередини (житло № 17). Тут же наявні зерновики — товстостінні посудини з відігнутими вінцями і добре вираженими плічками. Вони мають заглажений верх

і шершавий тулуб, відділений наліпним валиком із защипами (табл. XIX, 28; XX, 18). У житлі № 22 знайдена конічна чаша з ручкою (табл. XX, 19). У кераміці цих жител виявлено також уламки прямих вінець, уламки стінок посудин, орнаментовані шишечками-гудзиками. Наявні також уламки горщиків із відігнутими назовні вінцями (табл. XX, 2, 3). У житлі № 22 вони прикрашені під вінцями ямками. Кружальний посуд представлений незначною кількістю фрагментів, які не піддаються класифікації.

Подібні керамічні комплекси з поєднанням в одних і тих самих об'єктах дакійської і чорнолощеної (пшеворської) кераміки відомі на ранньоримських (I—II ст. н. е.) поселеннях Південно-Східної Словаччини. В цих же комплексах наявна товстостінна ліпна кераміка, яка, на думку Ламійової-Шмієдлової, належить місцевому населенню.

Слід зауважити, що як чорнолошена кераміка з жител в Глибокій, так і деякі форми грубої кераміки (горщики із відігнутими назовні вінцями, зерновики) знаходять відповідності на пам'ятках зарубинецької (Кухаренко, 1964, табл. 6, 6, 7, 20, 32, 33, 36—39) і пшеворської культур (Jasnosz, 1952, с. 64, рис. 73, 2; с. 190, рис. 279, 1; с. 219, рис. 337, 3, 8, 10).

Недостатня кількість матеріалів з пам'яток I—II ст. н. е. на Карпатському підгір'ї не дає можливості провести детальне зіставлення їх з більш пізніми пам'ятками культури карпатських курганів. Проте не можна не помітити, що в обох археологічних групах є кераміка, що пов'язується з культурами гето-дакійського кола. Водночас на поселеннях і могильниках культури карпатських курганів наявні матеріали з зовсім іншими рисами (нові форми ліпного посуду і кружальний посуд провінціально-римського гатунку). На цій основі можна припустити, що в кінці II ст. н. е. на території Карпатського підгір'я з'явилися елементи, які могли представляти новий етнос, що включав у сферу формування культури і населення, яке раніше займало ці землі. Вирішити питання про правильність такого припущення можна буде тільки після широкого археологічного вивчення прикарпатських пам'яток рубежу і перших двох століть нашої ери.

Складові елементи культури та її співвідношення з попередніми та синхронними старожитностями

У визначенні спадкоємності і генетичних коренів археологічної культури особливе місце займає поховальний обряд, що відрізняється найбільшою консервативністю і менш за все доступний зовнішнім впливам. Тому, якби вдалося відповісти на питання, як і звідки у носіїв культури карпатських курганів виник підкурганний поховальний ритуал, значна частина проблеми походження культури була б вирішена.

У свій час М. Ю. Смішко був схильний вбачати місцеві корені курганних поховань Прикарпаття в поховальному обряді куштановицької культури Закарпаття або подільських курганів скіфського часу з Подністров'я (Смішко, 1960, с. 131). Хоча сам по собі такий хід розвитку культури не виключається, проте вважати його остаточним можна буде лише тоді, коли між цими культурами будуть знайдені проміжні ланки. Дійсно, куштановицький обряд, що включає підкурганні поховання (земляні або кам'яні насипи) з трупоспаленням на місці або на стороні (Смирнова, Бернякович, 1965, с. 107—109), дуже нагадує поховальний ритуал культури карпатських курганів. Розташовані куштановицькі пам'ятки на території Закарпаття, де відомі і поховання культури карпатських курганів (Іза). Але занадто великий хронологічний розрив, принаймні в чотири століття (куштановицька культура датується V—VI ст. до н. е.—III ст. до н. е. (Смирнова, Бернякович, 1965, с. 104), позбавляє можливості говорити про прямий генетичний зв'язок між цими культурами. Ще менше підстав виводити поховальний ритуал культури карпатських курганів з середовища західноподільської (середньодністровської) групи скіфських курганів, оскільки між ними збільшується територіальний і хронологічний розрив (Мелюкова, 1958, с. 21—31).

Таким чином, у нас немає даних для того, щоб вивести чітко витриманий в культурі карпатських курганів обряд трупоспалення на місці поховання під курганним насипом безпосередньо з археологічних культур, що хронологічно передують їй.

В такій ситуації нашу увагу повинні привернути пам'ятки з інших, не дуже віддалених територій. При аналізі поховального обряду культури ми показали, що аналогічний прикарпатському поховальний ритуал простежений на пам'ятках типу Кашольц—Кальбор, розташованих на території Трансільванії (Macrea, 1957, р. 205—221; Macrea, 1959, р. 407—445) і на могильнику Земплін у Східній Словаччині (Budinský-Kříčka, 1959, с. 61—69). Проте ні Трансільванія, ні Словаччина, очевидно, не могли бути місцями, звідки цей обряд поширився на територію Північного Прикарпаття. Проти цього свідчать хронологічні зіставлення. Земплінський могильник датується II—III ст. н. е. (Kolník, 1971, с. 546), тобто він одночасний з пам'ятками культури карпатських курганів. Кашольцький і Кальборський могильники функціонують протягом всього II ст. н. е. (Protase, 1971, р. 85—90). Проте припинення існування трансільванських пам'яток, очевидно, не пов'язане з переселенням їх носіїв на Північне Прикарпаття і не має відношення до утворення культури карпатських курганів, про що, зокрема, свідчать істотні розбіжності в матеріальній культурі обох груп пам'яток.

Таким чином, мова може йти лише про спільне джерело цього поховального обряду для населення по обидві сторони Карпат, на територіях Східної Словаччини, румунської Трансільванії і українського Прикарпаття.

Отже, якщо нам не вдалося простежити генетичні корені поховального ритуалу, притаманного культурі карпатських курганів, і поки що

створюється враження, що цей обряд виник спонтанно, в процесі формування культури, звернемося до інших рис матеріальної культури населення Прикарпаття у досліджуваний час.

Вивчення основних рис культури карпатських курганів показало, що серед керамічного матеріалу цієї культури деякі ліпні і кружалні форми мають аналогії в посуді гето-дакійських культур. Це стосується і окремих орнаментальних мотивів. Якщо такі кружалні форми, як чаші на високій ніжці, покршки, гострореберні миски з циліндричними плічками, можна трактувати як первісно кельтські, запозичені в них і широко застосовані гето-даками в післялатенський період, то ліпні лійчасті чаші з ручкою вважаються типово гето-дакійськими. Їх присутність вказує на гето-дакійський елемент у нашій культурі. Це закономірно. З півночі до території поширення культури карпатських курганів примикає область, де жило гето-дакійське липицьке населення (Smiszko, 1932, с. 111—117), що залишило ці землі близько часів виникнення нашої культури. Не виключено, що якась частина його під натиском пшеворських племен відійшла за Дністер, на територію Прикарпаття, і взяла участь у формуванні нової культури. На південному сході наша територія межує з областю поширення дакійських пам'яток типу Поянешти — Вертишкої (друга половина I ст. — III ст. н. е.) (Vichig, 1967, р. 177—224). Нарешті, фракійський елемент простежується і в пам'ятках, що передували на Прикарпатті культурі карпатських курганів.

Вплив латенського гончарства на керамічне виробництво культури карпатських курганів помітний у формах і профілюванні кружалного посуду, на що звернув увагу М. Ю. Смішко (Смішко, 1960, с. 107). Так, знайдені на селищах сірі миски з циліндричними плічками, чаші на високій ніжці, широкі біконічні горщики мають прямі аналогії в в пізньокельтському середовищі (Filip, 1956, il. 60, 4, 11; priloha XCVI, 13; XI, 2, 4; XVIII, 3; XXX, 13; LXXV, 13, 4; LXXXIII, 8, 9). Проте це не може бути наслідком безпосередніх контактів, оскільки між названими культурами існує великий хронологічний розрив. Латенські традиції в гончарство культури карпатських курганів могли бути привнесені з сусіднього дакійського середовища, а найімовірніше, з'явилися завдяки зв'язкам з провінціально-римськими майстернями, які в цей час працювали за латенськими традиціями (Амброз, 1966, с. 58). Останні простежуються також у гончарному виробництві таких хронологічно і територіально близьких культур, як черняхівська (Зильманович, 1967, с. 112—117) і культура Поянешти — Вертишкої (Vichig, 1967, р. 187—190), і, можливо, деякою мірою є ознакою часу.

Важко визначити, яку роль у формуванні культури карпатських курганів відіграли пшеворські племена, які в кінці II ст. н. е. перейшли Дністер і в першій половині III ст. н. е. просунулися на лівобережжя верхнього Пруту, в район, що безпосередньо межує з територією, зайнятою племенами культури карпатських курганів (Smiszko, 1932, с. 173). Далі їх шлях йшов долиною Пруту, в південному напрямку на

територію Буковини і Румунії (Smiszko, 1932, s. 111). В III ст. н. е. пшеворці з'являються на Закарпатті (Jankevich, 1931, priložha X, 20—28; Eisner, 1933, s. 213—214). Слідами перебування пшеворського населення на цих територіях є групові і поодинокі поховання. На правобережжі Дністра вони відкриті в Олешеві, Хотимері, Пільній Слобідці, Великій Кам'янці. Специфікою пшеворського поховального ритуалу пізньоримського часу є ґрунтові могильники з трупоспаленням на стороні. Чисто перебрані кістки, складені в урну, наявність в могилах ритуально пошкодженої зброї — все це завжди дає можливість виділити пшеворські поховання з навколишнього середовища.

Просування пшеворських племен на правий берег Дністра хронологічно збігається з часом виникнення культури карпатських курганів. Проте в жодному випадку на поселеннях культури не знайдено специфічно пшеворських виробів з характерною орнаментикою, які відомі для пшеворських пам'яток, розташованих поруч (Smiszko, 1932, s. 69—78).

На сусідніх територіях Молдавії і Румунії досліджено значну кількість пізньосарматських могильників і поселень, які датуються часом від I до III ст. н. е. (Рикман, 1966, с. 63—88; Моринц, 1959, с. 470—471). Зараз ці пам'ятки відомі в безпосередній близькості до території поширення культури карпатських курганів. Це могильники I—II ст. н. е. поблизу с. Киселів Чернівецької області (Винокур, Вакуленко, 1967, с. 126—132) і два могильники I ст. н. е. поблизу с. Острівець Івано-Франківської області (Смішко, 1962, с. 54—70). У районі поширення культури сарматських пам'яток немає. Очевидно, це пояснюється характером гористого рельєфу Карпатського підгір'я, який не приваблював кочові або напівкочові племена. Між іншим, в матеріальній культурі населення Карпатського підгір'я не простежуються елементи сарматських впливів, які дуже відчутні в черняхівській культурі (Федоров, 1958, с. 234—243; Рикман, Рафалович, Хынку, 1971, с. 16) та в культурі Поянешти — Вертишкой (Vichir, 1961, p. 26).

Важливим є питання про співвідношення культури карпатських курганів і черняхівської культури. Вони датуються одним часом і стикаються територіально. В середовищі черняхівських старожитностей знаходять аналогії прийоми житлобудування прикарпатських племен, зокрема на поселеннях співіснують наземні і заглиблені житла, а також деякі форми ліпного і більшість форм кружального посуду.

Пам'ятки черняхівської культури, що займають величезну територію Правобережної України, Молдавії і Румунії, не відомі на території Прикарпаття і розташовані за межами ареалу племен культури карпатських курганів. Землі, зайняті носіями обох культур, межували в південно-східній частині по Пруту, а в північно-західній — по Дністру. Схожість кружальних форм, безперечно, пояснюється спільним для них джерелом впливу провінціально-римського гончарства. Проте кружальна черняхівська кераміка — кращого ґатунку і різноманітніша за формами і орнаментациєю. Вона більш якісного виготовлення і обпалу.

Нарешті, в середовищі черняхівських племен кружальний посуд дістав значно більше поширення. Що стосується схожості форм ліпної кераміки, то це явище можна пояснити взаємовпливами племен, які територіально межували, або тим, що складовою частиною обох культур є спільний етнічний елемент. Цікаво, що схожість простежується саме серед тих форм ліпної кераміки, які дослідники черняхівської культури вважають типологічно близькими до відповідного посуду культури слов'ян VI—VII ст. н. е. (Баран, 1970, с. 51). Це горщики із злегка відігнутих назовні низьким вінцем, випуклим у верхній частині тулубом. Такий посуд виявлений на черняхівських поселеннях сусідньої території Західного Побужжя і Верхнього Подністрів'я (Баран, 1964, с. 222, рис. 7, 3—7).

Таким чином, зіставлення основних рис культури карпатських курганів з хронологічно попередніми і синхронними старожитностями ближніх територій показали, що вона є явищем новим і хоча деякими своїми рисами нагадує відповідні риси інших культур, проте всім комплексом матеріальної культури не збігається з жодною з них.

При аналізі матеріалу впадає в очі складний конгломерат її основних рис, що знаходять аналогії на різних територіях, в середовищі різних культур і, очевидно, є наслідком складного процесу її формування.

Як було показано вище, виникнення культури карпатських курганів припадає на період кінця II ст. н. е., коли підвищилась активність варварів, що знайшло свій прояв в подіях Маркоманських воєн (Момзен, 1949, с. 199—207).

Період виникнення культури карпатських курганів характеризується важливими історичними змінами і на територіях, що знаходились в безпосередній близькості від Прикарпаття. В цей час на дністровському лівобережжі зникає липицька культура (Smiszko, 1932, s. 180), а з північного заходу просувається нова хвиля пшеворського населення (Smiszko, 1932, s. 180 і далі), що вперше переходить на правий берег Дністра і у верхів'я Пруту.

Отже, тогочасна історична ситуація була достатньою мірою сприятливою для створення нових культур. Не випадково саме на цей період припадає і виникнення черняхівської культури — явища, значно більшого за своїми масштабами, ніж культура карпатських курганів, але теж відзначеного синкритичністю матеріальної культури і безперечно зв'язаного з нею насамперед спільною історичною обстановкою існування і, очевидно, якоюсь мірою спільними причинами виникнення, що крилися в тогочасній загальноєвропейській історичній ситуації.

Питання етнічної належності культури карпатських курганів

Питання етнічної належності культури карпатських курганів вперше порушив М. Ю. Смішко. Констатує, що археологічний матеріал, який був в його розпорядженні, недостатній для остаточно-

ного розв'язання цього питання, М. Ю. Смішко звернувся до аналізу стародавніх писемних джерел (Смішко, 1960, с. 148—152). Слідом за Л. Нідерле (Niederle, 1902, s. 426 і далі) він на північний схід від Карпат, в межиріччі верхнього Дністра і Пруту, в першій столітті нашої ери локалізує плем'я карпіанів, згаданих у «Географії» Птолемея, або карпів пізніших джерел. Згодом на цій території з'являються літописні хорвати. Це дало можливість М. Ю. Смішку дійти висновку, що між стародавніми карпами і літописними хорватами існував зв'язок (Смішко, 1960, с. 151). На основі подібності поховального обряду культури карпатських курганів до слов'янського поховального ритуалу пізніших часів він висловив припущення, що під впливом навколишнього слов'янського етносу відбулася етнічна трансформація дакійського племені карпів або тієї його частини, яка жила на Північному Прикарпатті і була відірвана від основної маси дакійського населення. Отже, за М. Ю. Смішком, культура карпатських курганів належала стародавнім карпам, які ослов'янились і стали предками літописного слов'янського племені хорватів.

Одержані за останні роки нові археологічні матеріали змушують переглянути гіпотезу М. Ю. Смішка. Справа в тому, що з культурою дакійського племені карпів археологи цілком переконливо пов'язують пам'ятки культури Поянешти — Вертишкої (кінець II—III ст. н. е.).

Вперше пам'ятка цього типу була досліджена в 1949 р. в Поянештах румунським археологом Раду Вульє*. На сьогодні відомо 42 поселення і 8 могильників цієї культури, яка дістала назву культури Поянешти — Вертишкої за іменем двох могильників. Район поширення культури охоплює землі від Карпат до нижньої і середньої течії Пруту. Більшість досліджених пам'яток сконцентрована по течії Серету та його приток (Vichir, 1967, il. 1). Для культури характерні відкриті поселення з наземними і заглибленими овальними житлами (Vichir, 1967, р. 179) і ґрунтові могильники без зовнішніх ознак на поверхні з обрядом трупоспалення на стороні і похованнями в накритих урнах або ямках (Vulpe, 1953, р. 213—506; Antonescu, 1959, р. 473—485; Vichir, 1961, р. 254—259). В керамічних комплексах переважає кружальний посуд (Vichir, 1967, р. 197). Незначна кількість ліпної кераміки складається з типово дакійських форм (дакійські чаші та тюльпановидні горщики, прикрашені валиками із вдавленнями) (Vichir, 1967, р. 194, il. 11, 2; 12, 1—4).

Основні риси матеріальної культури пам'яток типу Поянешти — Вертишкої безпосередньо впливають з гето-дакійських культур попереднього часу. Загалом за своїм змістом культура типу Поянешти — Вертишкої може бути визначена як розвинута форма гето-дакійського латена з римськими і сарматськими впливами.

* На багатшаровій пам'ятці в Поянештах було виявлено і досліджено: могильник II—I ст. до н. е.—культури Поянешти—Лукашівка; могильник III ст. н. е.—культури Поянешти—Вертишкої і поселення IV ст. н. е.—культури Синтана де Муреш—Черняхів.

Таким чином, за основними рисами матеріальної культури пам'ятки типу Поянешти — Вертишкой різко відрізняються від пам'яток культури карпатських курганів. Безперечно, обидві групи пам'яток не могли бути залишені одноплемінним спорідненим населенням. Отже, визнання культури Поянешти — Вертишкой карпійською означає, що культура карпатських курганів не могла належати карпам. Культура карпів, цього могутнього в свій час племені, яке жило поблизу кордонів Римської імперії і знаходилося в постійних торговельних і політичних зв'язках з Римом, а також раз у раз вступало з ним у боротьбу, повинна мати помітні елементи романізації. Вони наявні в культурі Поянешти — Вертишкой і відсутні в культурі карпатських курганів. Виразний дакійський характер матеріальної культури пам'яток Поянешти — Вертишкой, зокрема її керамічного матеріалу (Bichir, 1967, p. 195, il. 12, 1—4), підтверджує думку більшості дослідників про фракко-дакійське походження карпів. І, нарешті, на користь того, що пам'ятки типу Поянешти — Вертишкой залишені карпами, свідчить синхронність археологічно простежених зрушень в культурі Поянешти — Вертишкой з подіями, відомими в історії карпів за стародавньою історіографією. Так, з датами нападів карпів на кордони імперії у 238 і 242 (245) рр. н. е. збігаються дати скарбів, знайдених на території культури Поянешти — Вертишкой (Bichir, 1971, p. 191). За археологічними даними, ця культура перестає існувати в кінці III ст. н. е., що повністю відповідає розповіді стародавніх авторів про кінець могутності карпів. За свідченням античних джерел, після поразки, завданої римлянами карпам у 295—297 рр., вони були переселені в межі імперії (Bichir, 1971, p. 221). Такий рідкий збіг археологічних та історичних датувань здається нам дуже переконливим.

Отже, на сьогодні в розпорядженні археологів є всі підстави для ідентифікації носіїв культури Поянешти — Вертишкой з карпами стародавніх писемних джерел. Цим самим, очевидно, виключається можливість приписати карпам пам'ятки культури карпатських курганів.

Відомості щодо етнографічного складу населення Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е. складні і заплутані. Очевидно, найважливішими джерелами, що містять такі відомості і хронологічно більш-менш збігаються з часом формування та існування культури карпатських курганів, є «Певтінгерові таблиці» та «Географія» Птолемея. Обидва джерела в силу різних причин надзвичайно важкі для тлумачення і одержання інформації. Так, на римській дорожній карті, відомій під назвою «Певтінгерових таблиць», зображені місцевості, розміщені довгою стрічкою вздовж Дунаю. Непоміченим авторами карти лишився поворот Дунаю в його середній течії, а від Дунаю до Балтійського моря залишається на карті 2—3 см. Природно, що зіставити відомості карти з реальною географією надзвичайно складно. Дату складання «Певтінгерових таблиць» дослідники визначають по-різному — від II до IV ст. н. е. Найбільш вірогідною є, очевидно, думка Л. Багрова, який вважає, що ця карта була складена близько 250 р. н. е.

за невідомим нам більш раннім оригіналом I ст. н. е. (Bagrov, 1951, s. 26). За Л. Багровим, карта доповнювалась близько 350 р., в V і VI ст. н. е.

В «Певтінгерових таблицях» (Lowmiański, 1964, T. P.) Карпати названі Бастарнськими горами (Alpes Bastarnice). На схід від Карпат є напис «Blastarni», що, мабуть, теж означає Бастарнів. Двічі згадуються на карті венеди. Перший раз — на захід від Карпат — «венеди-сармати», а за ними «лугіони-сармати». Другий раз — поруч з гетами і даками, в межиріччі Дністра і Дунаю. Отже, за «Певтінгеровими таблицями», на території на схід від Карпат локалізуються бастарни.

Вже згадуваний твір «Географія», написаний олександрійським географом Клавдієм Птолемеєм в кінці II ст. н. е., серед писемних джерел ранньої історії займає особливе місце. За широтою охоплення матеріалу він не знає собі рівних і містить багато докладних відомостей і з етнографії територій, що нас цікавлять. В своїй праці Птолемеєй використав і узагальнив велику кількість більш давніх джерел, намагаючись привести до системи найрізноманітніші повідомлення, що стосувалися різних епох і часто суперечили одне одному. Звідси в тексті «Географії» є цілий ряд анахронізмів, невідповідностей, повторень тощо. Особливо це стосується тих земель, які на початку нашої ери були гірше відомі римлянам і грекам, в тому числі земель по обидві сторони Карпатського хребта. Якщо з Птолемеєвого списку вилучити сумнівні назви племен, зокрема такі, що є не етнічними, а адміністративними термінами, застарілі назви племен та їх повторення тощо, то реальна кількість племен, наведених грецьким географом, скоротиться.

Розглянемо співвідношення культури карпатських курганів з такими великими етнічними угрупованнями, які за Птолемеєм, «Певтінгеровими таблицями» та іншими античними відомостями локалізуються на території Карпато-Дунайського басейну, поблизу Північно-Східного Прикарпаття, в період, близький існуванню досліджуваної культури. Це — карпи (карпіани), костобоки, бастарни і сармати.

Слід зауважити, що Птолемеєй розміщує сарматські племена язигів і роксоланів на узбережжі Меотиди (Азовське море). Проте дослідники, спираючись на повідомлення інших джерел, вважають це анахронізмом карти Птолемея (Кулаковский, 1899, с. 24). В часи Птолемея згадані сарматські племена жили в Подунав'ї. Так, Пліній вже в I ст. н. е. згадує на цій території «язигів-сарматів». Очевидно, подібні відомості мав і Птолемеєй, бо на території між Дунаєм і Тисою помістив «язигів-переселенців» (Кулаковский, 1899, с. 24), але намагався узгодити їх з більш давніми даними. Тацит згадує язигів серед придунайських племен під 50 р. н. е. і повідомляє про вторгнення в подунайську римську провінцію Мезію іншого сарматського племені — роксоланів — у 69—70 рр. н. е. (Тацит, 1969, т. II, с. 42). Пізніше римлянам не раз довелося стикатися з роксоланами в подунайських землях.

Ми вже розглянули питання про відношення пам'яток культури карпатських курганів до племені карпів і дійшли висновку, що не карпи були носіями цієї культури.

Культура пізніх сарматів у наш час чітко визначена і досить добре вивчена за матеріалами численних пам'яток на території Подністров'я, Молдавії, Румунії (Федоров, 1956, с. 49—65; Рикман, 1966, с. 68—88; Моринц, 1959, с. 470—473; Diacopu, 1963, р. 323—345). Вона не має нічого спільного з культурою карпатських курганів. Отже, для зіставлення залишаються костобоки і бастарни. Розглянемо наявні на сьогодні можливості для ідентифікації племен культури карпатських курганів з цими історичними племенами.

Костобоки згадуються в «Географії» Птолемея двічі. Перший раз — при описі європейської Сарматії, на території вздовж Певкінських гір (очевидно, східна частина Карпат) (Латышев, 1948, с. 231). Другий раз — як одне з північно-східних племен внутрішньої Дакії (Кулаковский, 1899, с. 22—23).

При тлумаченні цих повідомлень деякі з дослідників вважають вірогідною лише одну із згадок і локалізують костобоків або тільки по зовнішній східній дузі Карпат (Premerstein, R. E., XI, 2, 1505), або тільки на південь від Карпатських гір (Mullenhoff, 1906, s. 86—87, 91). Існує також думка, що у Птолемея згадуються два споріднених племені костобоків, які жили по обидві сторони Карпатського хребта (Schütte, 1916, S. 28). Таке тлумачення впливає безпосередньо з джерела. Проте слід мати на увазі, що подвійна локалізація костобоків у Птолемея може відбивати факт переселення їх на нову територію. В усякому разі більшість дослідників розміщує костобоків в районі Прикарпаття.

Вперше костобоки згадуються Птолемеєм при описі європейської Сарматії, де в географічному порядку наводяться племена чотирикутника, що окреслювався з півночі берегом Венедської затоки, а з півдня — Певкінськими горами. Західну і східну межі чотирикутника становлять уявні лінії, що йдуть паралельно з півночі на південь. Племена на карті розташовані в чотири ряди. Верхній (північний) займають венеди, другий — галінди, судіни і ставани (зі сходу до них приєднуються алани), третій ряд, безпосередньо вздовж Певкінських гір, — ігілони, костобоки, трансмонтани.

Беручи до уваги, що Певкінські гори не згадуються при описі розташування племен далі на схід, О. В. Кудрявцев робить висновки, що «костобоки і трансмонтани, або костобоки-трансмонтани, жили поблизу східного краю Карпат, на зовнішній стороні Карпатської дуги» (Кудрявцев, 1957, с. 31—32).

Цікавою є спроба уточнити місця проживання костобоків, зроблену за Птолемеєм Ф. Брауном: «Костобоки і сабоки жили на верхньому Самоші, притоці Тиси, в нинішній Буковині, і, мабуть, в прилеглих подністровських областях Південної Галичини» (Браун, 1889, с. 147—152). Окреслений район проживання костобоків збігається з територією по-

ширення пам'яток культури карпатських курганів, які відомі на Буковині і в Південній Галичині, ніде не переходячи природний кордон Дністра.

Такий збіг території культури карпатських курганів з областю локалізації дослідниками Птолемеєвих костобоків дає можливість, на перший погляд, висунути припущення, що ці пам'ятки були залишені костобокими — північним з двох названих Птолемеєм племен. В такому разі південному племені костобоків, локалізованому по іншу сторону Карпат, на півночі Дакії, відповідали б пам'ятки типу Кашольц — Кальбор. Але проти висунутої гіпотези свідчать такі обставини. По-перше, при наявному матеріалі ми не можемо з певністю твердити, що пам'ятки типу Кашольц — Кальбор і культури карпатських курганів належать спорідненому одноплемінному населенню. По-друге, і це головне, культура карпатських курганів з'являється на Прикарпатті саме тоді (кінець II ст. н. е.), коли костобокси вже зникають з історичної арени, а отже, і з поля зору античних авторів. Останнім повідомленням, де згадується ім'я костобоків, є розповідь Діона Кассія про розгром їх племенем астингів (Кудрявцев, 1957, с. 33). Ця подія, яку відносять до самого початку 80-х років II ст. н. е., є останнім епізодом, відомим з історії костобоків, які більше не згадуються стародавніми авторами на цій території*.

Не можна не згадати, що за традицією, початок якій поклав М. Ю. Смішко ще в 30-х роках, археологічним еквівалентом костобоків з античних повідомлень вважаються носії липицької культури (Smiszko, 1932, s. 178). Липицькі племена з'являються на лівому березі верхнього Дністра в I ст. н. е. і зникають в кінці II ст. н. е. Шлях їх з території Дакії на дністровське лівобережжя, очевидно, лежав через Карпатські перевали. Можливо, ця міграція і послужила причиною подвійної згадки костобоків у Птолемея. Кінець липицької культури, зафіксований археологічними матеріалами, хронологічно збігається з уже згадуваною розповіддю Діона Кассія про розгром костобоків.

Привертає увагу подібність рис липицької культури і культури Поянешти — Вертишкой. Чітко виступає безсумнівна ідентичність поховального обряду, топографії поселень, будівництва жител, керамічних комплексів, а також досить виразний дакійський характер обох культур. Це, зокрема, підтверджує думку більшості дослідників про споріднене гето-дакійське походження костобоків і карпів (Russu, 1959, p. 344 і далі) **.

---

* Правда, в IV ст. н. е. Амміан Марцеллін називає костобоків поруч з аланами і «численними племенами скіфів» в середній частині Північного Причорномор'я, на схід від Дніпра (Кудрявцев, 1957, с. 16). Проте важко сказати, який зв'язок існує між костобокими Птолемея і костобокими Амміана Марцелліна, локалізованими на зовсім іншій території.

** Крім гіпотези фракійського походження та етнічної належності костобоків існують і інші. Деякі дослідники вважають їх слов'янами, дехто — кельтами або сарматами. Найбільш аргументованою з цих трьох точок зору є перша. Так, племінне найменування, що складається з двох частин — «косто» і «боки», в першій половині

Отже, підсумовуючи викладене, ми повинні зробити висновок, що не маємо достатніх підстав для твердження про належність пам'яток культури карпатських курганів костобокам.

Набагато більше джерел згадує бастарнів, що були, очевидно, одним з найбільших племінних об'єднань Карпато-Дунайського басейну. В кінці III ст. до н. е. вони вперше з'являються на землях на північ від Дунаю. З цього часу протягом майже п'яти століть (до останньої згадки під 282 р.) їх ім'я раз у раз згадується в повідомленнях античних авторів у зв'язку з описом різних історичних подій. За джерелами, бастарни, частина яких мала назву певкінів, займали землі на лівому березі нижнього Дунаю і в його дельті. Є відомості, що вони жили також на північ від Карпат, тобто на території, що безпосередньо нас цікавить. Так, Птолемей називає східну частину Карпат «Певкінськими горами» (Латышев, 1948, с. 462; Кулаковський, 1899, с. 20; Кудрявцев, 1957, с. 31) і поруч розміщує бастарнів. Такі ж відомості містяться і в «Певтінгерових таблицях».

Територія, яку за стародавніми джерелами займали бастарни, значно ширша за область поширення культури карпатських курганів, пам'ятки якої могли б займати тільки її крайню периферію. Отже, прямим шляхом до вирішення питання, чи належала культура карпатських курганів бастарнам, було б порівняння її пам'яток з достовірними пам'ятками бастарнів на основній території їх проживання — на лівобережжі та в дельті Дунаю. Проте на цих землях археологічний еквівалент бастарнам писемних джерел поки що не визначений, хоча такі спроби і робилися (Vulpe, 1955; Мачинский, 1966, с. 94—96). Справа ускладнюється і нез'ясованістю етнічної належності бастарнів, що значною мірою пояснюється суперечностями в стародавніх відомостях щодо їх етносу. Одним з германських племен вважає бастарнів Пліній (Пліній, IV, 80, 99, 100). Страбон теж ніби схильний віднести бастарнів до германців, але вагається і разом з ними зараховує до германців сарматське плем'я роксоланів: «В глибині країни проживають бастарни, які межують з тірагетами і германцями. Бастарни, можливо, теж германська народність і поділяється на кілька племен. Дійсно, одні з них називаються атмонами, інші ж сідмонами; ті, що володіють Певкою, островом на Істрі, носять назву певкінів, а найбільш північні, що проживають на рівнинах між Танаїсом і Борисфеном — роксоланів» (Страбон, 1964, VII, 3 : 17). Заплутане і повідомлення Таціта: «Я сумніваюсь, чи зарахувати племена певкінів, венедеів і фіннів до германців чи сарматів, хоча певкіни, яких дехто називає бастарнами, щодо мови, одягу, поселень і жител мають схожість з германцями» (Тацит, 1969, т. 1,

---

знаходить численні паралелі в слов'янській топоніміці на північ від Карпат, а також в слов'янській ономастиці; друга половина — взагалі піддається тлумаченню лише в слов'янських мовах. У написах з Риму, де згадуються імена костобоцьких царів, містяться відомості, що дають підставу висловитись на користь слов'янського походження костобоків (О. В. Кудрявцев, 1957, с. 43—71).

с. 352). Тут Лівий називає бастарнів галатами, тобто кельтами, і розповідає, що мовою і звичаями вони подібні до кельтського племені скордисків (Латышев, 1948, с. 45).

Як і античні автори, сучасні історики та археологи не склали єдиної думки щодо етнічної належності бастарнів і вважають їх або кельтами (Шафарик, 1948, с. 195—201; Мади, 1964, с. 44—45), або германцями (Моммзен, 1949, с. 192; Vulpe, 1955), або фракійцями (Тиханова, 1941, с. 271—273; Третьяков, 1953, с. 104), або, нарешті, «невідомою етнічною спільністю» (Мачинский, 1966, с. 96). Таким чином, на сьогодні в нашому розпорядженні немає достатньої кількості даних для ототожнення племен культури карпатських курганів з бастарнами стародавніх писемних джерел.

Отже, спроба ідентифікації носіїв культури карпатських курганів з одним із племен, відомих на території Прикарпаття за історичними джерелами, виявилася безуспішною.

Питання племінної належності носіїв культури карпатських курганів є частиною великої проблеми відтворення історичної картини першої половини I тисячоліття н. е. в Східній Європі. Очевидно, лише тоді, коли можна буде скорелювати всі дані писемних джерел і археології, коли кожна етнічна група, згадана стародавніми авторами, знайде свій археологічний еквівалент, коли вдасться звести всі дані в єдину цілну картину, лише тоді стане можливою племінна інтерпретація кожної окремої групи пам'яток. Проте в нашому випадку можливе й інше. Відомості про численні групи варварського населення з'являлися в античних джерелах в основному тільки тоді, коли варвари входили в контакти з греко-римським світом. Племена культури карпатських курганів, що населяли передгірну частину Карпат, в силу специфічності для таких територій відносно ізольованості, були, очевидно, мало зв'язані з античним світом і тому могли взагалі не згадуватись у працях античних істориків та географів.

Отже, спробуємо дати етнічну інтерпретацію культури на основі археологічного матеріалу.

Розглядаючи основні риси матеріальної культури та питання походження культури карпатських курганів, ми дійшли висновку, що у її формуванні взяло участь гето-дакійське населення, етнічні ознаки якого залишили свій слід у культурі прикарпатських племен. Складовою частиною культури карпатських курганів був ще один компонент, проявом якого є керамічні форми, що не зустрічаються в середовищі гето-дакійських племен ні в попередній, ні в синхронний час. Це ліпні горщики з відігнутими назвни вінцями, більше чи менше виділеною шийкою і опуклим тулубом і плоским денцем. За формою вони нагадують слов'янський посуд третьої чверті I тисячоліття н. е.

Ряд інших ознак, характерних для культури карпатських курганів, також знаходить відповідності в матеріальній культурі слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. Зупинимось на цих ознаках докладніше. Велику кількість слов'янських ранньосередньовічних пам'яток відкрито

останнім часом на території Прикарпаття*. Встановлено, що часто вони розташовувались на тій же площі, що й поселення культури карпатських курганів (Вакуленко, 1974, с. 242—252). Отже, слов'яни селилися на поселеннях з такими самими топографічними умовами, що і його прямі попередники на цій території — племена культури карпатських курганів. У носіїв останньої відзначаються поряд з наземними житлами напівземлянки, що стали єдиною формою житла у слов'ян наступного періоду.

Спільні риси простежуються в поховальному ритуалі обох культур. Ранньосередньовічні слов'янські курганні могильники розташовані на вододільних височинах або високих берегах рік. Вони складаються з невеликих круглих в плані насипів, часто розташованих кількома групами. Деякі насипи обведені рівчаками**. Іноді спалення померлого здійснювалось на місці, але в усіх випадках під курганним насипом простежено невеликі ритуальні кострища, які, вірогідно, є пережитком традиції спалювання небіжчика на місці. Поховання відбувались в урвах, ямках або на горизонті. В насипі й на кострищі знаходились перепалені уламки кераміки. В ряді випадків навколо місця поховання під курганними насипами простежено ровики. На думку Б. О. Рыбакова, такі ровики були заповнені горючим матеріалом для створення вогненної і димової завіси під час спалення тіла покійника. Саме ці палаючі кола і були «крадою», про яку говорить Нестор, описуючи давні поховальні звичаї слов'ян (Рыбаков, 1970, с. 40—44).

Такі риси поховального ритуалу простежено на могильниках поблизу сіл Корчак (Петров, 1963, с. 17—23), Миропіль (Кухаренко, 1969, с. 111—115), Селець (Кухаренко, 1969, с. 316—320), Могильно (Русанова, 1970, с. 278) та на інших. На жаль, на досліджуваній нами території Прикарпаття поки що не відкрито жодного ранньосередньовічного слов'янського могильника. Але такі могильники відомі на сусідніх підгірних прикарпатських територіях. Більше того, Г. Золь-Адамікова, вивчаючи тілопальні ранньосередньовічні слов'янські могильники на території Польщі, показала, що курганні поховання тяжіють саме до передгірних і гірських територій (Zoll-Adamicówa, 1975, т. 1), тоді як на рівнинних територіях поширені ґрунтові тілопальні могильники. На території Закарпаття поблизу сіл Червнєве і Зняцеве виявлено два великих слов'янських могильники (VIII—IX ст.), які розташовані недалеко від могильника культури карпатських курганів у Ізі. Дослідження виявило подібність поховальних звичаїв слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. і племен культури карпатських курганів (Пеняк, 1968, с. 596—604), на що вказував ще М. Ю. Смішко (Смішко, 1960, с. 133).

* Розвідки автора і Б. О. Тимошука.

** Д. А. Авдусін вважає рівчаки навколо курганів ритуальною рисою поховального обряду слов'ян, пов'язаною з слов'янською язичеською релігією (Авдусин, 1969, с. 14).

Слов'янські курганні могильники з трупоспаленням (VIII—IX ст. н. е.) відомі і в підгірних районах Словаччини (Budinský-Krička, 1953, s. 138—140), де простежено всі різновидності підкарпатських поховань першої половини I тисячоліття н. е.: вміщення залишків трупоспалення в ямки або урни, згортання їх у купки або розсіпання по поверхні підкурганної площі. У деяких випадках виявлено і спалення на місці поховання, як, наприклад, в могильниках Кральовскі Хлмец і Красяни (Будински-Кричка, 1958, с. 60—70). Найближчою до нашої території поховальною пам'яткою слов'ян VI—VII ст. є досліджене на правому березі середнього Дністра курганне поховання поблизу с. Чопоноси Хотинського р-ну Чернівецької обл. Тут простежено спалення небжчика на місці поховання з вміщенням кісток в урну і виявлено сім ямок, заповнених залишками багаття (Приходнюк, 1975, с. 142, табл. XXXII; с. 143, табл. XXXIII). Отже, не можна не помітити, що поховальний обряд слов'ян VI—VII ст. і наступного періоду в цілому і в деталях збігається з поховальним ритуалом племен культури карпатських курганів.

Надзвичайно важливими етнічними ознаками є прийоми виготовлення, форми та орнаментация керамічного посуду. Звичайно, при порівнянні керамічних комплексів першої половини та третьої чверті I тисячоліття н. е. потрібно насамперед брати до уваги кераміку, виготовлену від руки, оскільки кружальний посуд першої половини I тисячоліття н. е. найчастіше не дає етнічної інформації, а в наступний період, в слов'янському середовищі, трапляється дуже рідко.

Розкопки поселень культури карпатських курганів, на яких, на відміну від могильників, більшість керамічного матеріалу становить ліпний посуд, дали додатковий матеріал для проведення такого зіставлення. Поширеною формою ліпної кераміки культури карпатських курганів є горщики середніх розмірів з відігнутими назовні короткими вінцями, злегка опуклим тулубом і плоским товстим дном. Подібний посуд є основною керамічною формою на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Прикарпаття (табл. XXI), верхнього і середнього Дністра (Баран, 1972, с. 36, рис. 12, 1—8; с. 38, рис. 13, 1—12; Приходнюк, 1975, с. 114, табл. IV, 3, 4, 7, 12—16; с. 115, табл. V, 4, 5, 11—12; с. 120, табл. X, 1, 3 та ін.), Південного Бугу (Хавлюк, 1963, с. 324, рис. 5, 5, 8). На поселенні культури карпатських курганів у Грабовці знайдено також фрагмент скворідки (табл. IX, 26). Подібний посуд постійно присутній в слов'янській кераміці VI—VII ст.

Спільними для культури карпатських курганів і ранніх слов'ян є і прийоми орнаментации кераміки, хоча загалом в керамічних комплексах обох культур кількість орнаментованого посуду невелика. Всі орнаментальні мотиви, застосовані ранньосередньовічними слов'янськими гончарями, наявні і в культурі карпатських курганів, але орнаментований набір в останній ширший. Пластичний валик з косими насічками, розташований під вінцями, або короткі відрізки валика з косими насічками на плічках відомі на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Верхнього Подністров'я (Баран, 1963, с. 363, рис. 9, 7), Воли-

ні (Русанова, 1963, с. 47, рис. 8, 1). Характерні для ранньосередньовічної слов'янської кераміки насічки або вдавлення по краю вінець (Баран, 1972, с. 38, рис. 13, 2, 5; Приходнюк, 1975, табл. II, 9, 11; табл. XIX, 9, 12) прикрашають і ліпні горщики культури карпатських курганів. Трапляються на ранньослов'янській кераміці пластичні дужки і шишечки-гудзики (Хавлюк, 1963, с. 325, рис. 6, 1—7; Баран, 1971, с. 126, рис. 5, 2; Приходнюк, 1975, табл. XXIV, 5). Ці архаїчні орнаменти є і на посуді культури карпатських курганів.

Рис. 31. Гончарна майстерня з Глибокої.

1 — вигляд з північного заходу; 2 — вигляд зі сходу; 3 — вигляд з півдня.

Цікавими є спостереження, проведені на керамічному матеріалі Глибоцького поселення, де на одній і тій же території розташовані житлові та господарські споруди культури карпатських курганів і ранньослов'янські об'єкти. Характерно, що кераміка корчацького типу з глибоцьких ранньосередньовічних слов'янських жител має в своєму тісті не домішки піску або дресви, як корчацька кераміка на інших територіях (Русанова, 1968, с. 577), а домішки шамоту, що є основною домішкою в тісті глиняних виробів на цій території в попередній час, тобто на пам'ятках культури карпатських курганів. Чим це зумовлено?

Особливостями місцевої сировини чи спадкоємністю технології керамічно-

го виробництва племен культури карпатських курганів і ранньослов'янського населення? На користь спадкоємності свідчить знахідка гончарної майстерні в Глибокій (рис. 31). Вона складалася з прямокутного в плані заглибленого житла розмірами 4 × 3,8 м з побутовою піччю-кам'яною в кутку і з'єднаної з житлом гончарної печі, що примикала до південної стінки приміщення. Вустя топки печі виходило в приміщення, черинь топочної камери знаходився на одному рівні з долівкою житла, на якій біля вустя збереглися сліди обпалу від вогню з топки. Таким чином, гончарний горн топився з житла і становив з ним один виробничий комплекс — майстерню гончаря.

У заповненні житла основну масу керамічних знахідок становили уламки ліпного посуду, серед них і фрагменти сковорідок (табл. XXI,

22, 23). Трапилися також уламки гончарної кераміки. Крім того, в заповненні виявлено кам'яне лоцило і кістки великої рогатої худоби. Зокрема, на черені побутової печі-кам'янки знайдено ліпний горщик з низькими відігнутими назвнні вінцями, уламок сковорідки та невели-

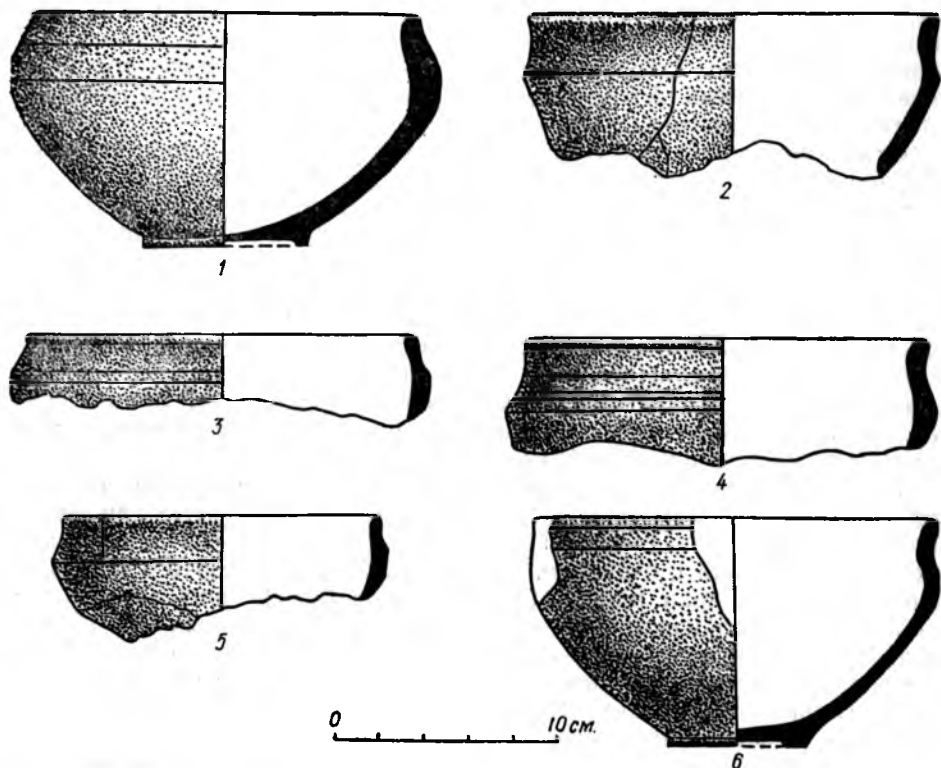

Рис. 32. Кружальний посуд з глибоцького горна.

кий фрагмент сірої кружальної посудини. Аналогії ліпним виробам із заповнення житла ми знаходимо на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках (Баран, 1963, с. 362, 363, рис. 9, 1, 2; Приходнюк, 1975, табл. XX, 4 та ін.).

Від гончарного горна двоярусної конструкції збереглася нижня топочна камера овальної форми розмірами $1 \times 1,3$ м і черинь з продухами від обпалювальної камери. Всередині горна знаходилися фрагменти кружальних сірих мисок із слідами повторного обпалу (рис. 32). Миски такої форми побутовали в керамічних комплексах культури карпатських курганів.

Глибоцький горн побудований в основному за тими самими конструктивними принципами, що й печенізькі та ціла серія гончарних

печей, відомих на пам'ятках сусідніх територій в межах інших археологічних культур першої половини I тисячоліття н. е. (Тиханова, 1957, с. 181; Bichir, 1966, р. 499, il. 9; р. 500, il. 10; Gajewski, 1963, s. 155—177), хоча й відрізняється значно меншими розмірами. При порівнянні глибоцької майстерні з гончарними майстернями III ст. н. е., дослідженнями на поселенні культури карпатських курганів в с. Печенижин, звертає увагу, що і глибоцький горн, і обидва печенізьких топилися зсередини приміщень. А це може вказувати на певну сталість традицій гончарного виробництва на Прикарпатті.

Отже, при дослідженні глибоцької гончарної майстерності виявилося, що напівземлянкове житло гончаря з піччю-кам'янкою та ліпною керамікою нагадує слов'янські житла другої половини I тисячоліття н. е. В той же час гончарна кераміка, виявлена в горні і житлі, характерна для пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., зокрема для керамічних комплексів культури карпатських курганів. Цей симбіоз, очевидно, означає, що гончарна майстерня з Глибокої фіксує наявність контактів між прикарпатською людністю першої і другої половини I тисячоліття н. е. Слід нагадати, що І. П. Русанова на основі розробленої нею схеми розвитку слов'янської кераміки з пам'яток Східної Волині вважає, що ліпна кераміка з глибоцької майстерні відносно пізня і відноситься до часу не раніше VII ст. н. е.

Проте дослідники слов'янської культури вже зазначали, що запропонована І. П. Русановою схема не може бути прийнятою для інших районів, зокрема для території Верхнього і Середнього Подністров'я, Західного Побужжя і, очевидно, Прикарпаття. Полемізуючи з І. П. Русановою, В. Д. Баран пише: «Горщики корчацького типу за межами Східної Волині рідкісні знахідки на слов'янських поселеннях VI—VII ст. і становлять порівняно незначний процент від загальної кількості ліпного посуду. На багатьох пам'ятках їх немає зовсім. На основі вивчення посуду пам'яток середини I тисячоліття н. е. Верхнього і Середнього Подністров'я встановлено, що на найбільш ранніх пам'ятках (Зелений Гай, Устя), які можна датувати кінцем V—VI ст., переважають горщики з розхиленими вінцями, близькі до ліпного посуду пам'яток черняхівського типу на цій території» (Баран, 1972, с. 48).

Теза про абсолютну відсутність кружального посуду у слов'ян VI—VII ст. н. е. останнім часом піддається сумніву. Відкриття на території Румунії пам'яток типу Іпотешт — Чурел — Гіндешт, в закритих комплексах яких наявні горщики празького типу і кружальна кераміка провінціально-римських зразків, показало, що остання, хоча і в значно меншій кількості, продовжувала побутувати у слов'ян і в третій чверті I тисячоліття н. е., принаймні на деяких територіях (Teodorescu, 1964).

Черняхівський кружальний посуд простежений також на слов'янських пам'ятках VI—VII ст. н. е. на нижньому і середньому Дністрі та на Південному Бузі (Рикман, 1972, с. 29—45; Баран, 1971, рис. 3, 14; рис. 5, 14; Приходнюк, 1972, с. 112; Приходнюк, 1975; Хавлюк, 1963, с. 340, 342, рис. 19).

В цьому зв'язку слід згадати про розкопки слов'янського поселення поблизу с. Кордин на правому березі Пруту, де в керамічних комплексах чотирьох жител разом з керамікою празького типу знайдено уламки кружального і ліпного посуду культури карпатських курганів. У житлі № 10 виявлено також залізну фібулу, що датується IV—V ст. н. е. (Тимошук, Русанова, 1975, с. 362—363).

Аналіз матеріальної культури прикарпатського населення II—V ст. н. е. дає можливість зробити такі висновки.

При утворенні культури карпатських курганів мало місце змішання двох різних елементів — гето-дакійського і слов'янського. Але в процесі розвитку культури помітно зменшувалися гето-дакійські ознаки і натомість більш чітко виступали інші риси матеріальної культури, зокрема ті, що пов'язують її із слов'янськими старожитностями наступного періоду.

Цей процес уявляється нам тим більш природним, що історична обстановка першої половини I тисячоліття н. е. знаменується роздробленням і швидкою деградацією фракійського етнічного елемента і зміцненням слов'янства. Це, зокрема, знайшло свій прояв у значному розширенні слов'янських територій, які в VI—VII ст. н. е. охоплюють більшу частину Східної і Центральної Європи.

ОГЛЯД АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДЖЕРЕЛ *

1. *с. Нижній Струтинь Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.*

Поселення в урочищі відкрито автором у 1967 р. Воно розташоване по обох берегах безіменного струмка. На правому березі селище тягнулося вздовж течії на 1000—1500 м, його ширина — 100 м. Лівий берег задернований, лише на невеликій зораній ділянці знайдено уламки кераміки, кістки тварин, вуглики тощо. На правому березі струмка було проведено шурфовку. На глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні простежено культурний шар потужністю 0,15 м. Серед виявленого керамічного матеріалу переважають ліпні форми і лише зрідка трапляються уламки сірого кружального посуду. На поселенні знайдено також фрагменти амфор і уламок залізної пряжки. Селище знаходиться за 1—1,5 км на південний схід від курганного могильника цієї ж культури.

2. *с. Голинь Калуського р-ну Івано-Франківської обл.*

Під час земляних робіт на території села в 1924 р. виявлена двоюрисна гончарна піч культури карпатських курганів. Топка її була поділена на дві частини глиняною стінкою, яка підтримувала черинь обпалювальної камери. Тут же знайдено сірий кружальний посуд.

3. *с. Грабовець Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.*

Поселення розташоване по обох берегах безіменного струмка в урочищах Березовиця і Дошате. Воно знаходиться за 1,5 км на захід від могильника культури карпатських курганів, який розкопувався в 1934 р. Площа селища становить близько 4 га (рис. 33). Поселення відкрито в 1967 р. Тоді ж проведено розкопки силами Івано-Франківського педагогічного інституту під керівництвом автора. Було досліджено площу близько 700 м² (рис. 34). Культурний шар потужністю 0,1—0,2 м залягав на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні і був сильно порушений плантажною оранкою. Розкопками відкрито чотири частково зруйнованих будівлі. В кількох місцях виявлено скупчення перепаленої глини і каміння. Можливо, що це залишки зруйнованих оранкою приміщень. При обстеженні селища знайдено керамічне прясло (табл. X, 7) та фрагмент залізної фібули (табл. X, 2).

* Опис виявлених пам'яток подаємо за географічним принципом — у напрямку з північного заходу на південний схід. Далі додаємо алфавітний покажчик пам'яток.

Житло № 1 виявлено на краю тераси правого берега струмка. Це напівземлянка прямокутної форми розмірами $3 \times 3,1$ м і глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 12, табл. III, 2). Біля північно-східної стінки на материковому

Рис. 33. Вид на поселення в Грабовці.

останці висотою 0,25 м простежено вогнище, викладене з невеликого необробленого каміння. На його поверхні знайдено фрагменти ліпної та кружальної кераміки, вугілля та ліпний кухлик з ручкою (табл. IX, 32).

Житло № 2 розташоване на лівому березі струмка в південній частині поселення. Наземна споруда збереглася у вигляді суцільного шару дрібних часток перепаленої глини з золюю і вугіллям, який простежено на глибині 0,3—0,35 м від сучасної поверхні. Приміщення мало підпрямокутну форму, розміри його $7,4 \times 4,4$ м (табл. II, 1). Ближче до південної стінки виявлено відкрите глинобитне вогнище витягнуто-овальної форми розмірами $1,2 \times 0,8$ м. Поблизу розташована привогнищева яма круглої в плані форми, діаметром 0,7 м, глибиною 0,6 м від рівня долівки, в якій стояв роздавлений ліпний горщик поганої збереженості. В житлі крім уламків кераміки знайдено прясло (табл. X, 8) і залізну заготовку вістря стріли (табл. X, 5).

Житло № 3 знаходилося на правому березі струмка в північно-східній частині поселення. Наземну споруду розмірами $6,4 \times 3,8$ м простежено на глибині 0,25—0,3 м від сучасної поверхні у вигляді скупчення дрібних часток перепаленої глини і фрагментів кераміки. У південній частині приміщення знаходилися залишки зруйнованого глино-

битного вогнища розмірами 0,1 × 0,8 м. Виявлені фрагменти кераміки походили від ліпних і кружальних посудин.

Господарська споруда знаходилася на відстані 42 м на північний схід від житла № 2. Це заглиблене приміщення прямокутної форми розмірами 5,6 × 4,3 м, орієнтоване стінками за сторонами світу

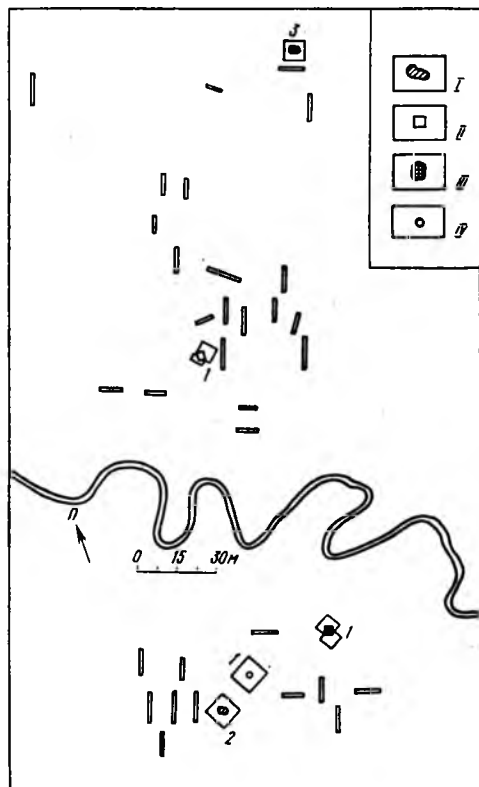

Рис. 34. Загальний план розкопів у Грабовці.

I — наземні житла; II — заглиблене житло; III — господарська споруда; IV — яма. Цифрами на плані позначено номери об'єктів.

(табл. III, 3). Долівку споруди простежено на глибині 0,7 м від сучасного рівня. В північно-західному куті розчищено перепалений ґрунт і інтенсивний шар вугілля і золи. В споруді знайдено фрагменти ліпної та кружальної кераміки (табл. IX, 23) і залізне зубило (табл. X, 1).

Яма господарського призначення виявлена на відстані 10 м на північний схід від житла № 2. Вона округлої в плані форми, діаметром 1,2 м, глибиною 1 м від сучасної поверхні, з стінками, звуженими до плоского дна. Заповнення складалося з темного ґрунту із фрагментами кераміки, дрібних часток перепаленої глини і деревного вугілля. Тут же знайдено фрагмент залізного ножа (табл. X, 3).

4. с. Марківці Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.

Залишки селища виявлені автором в 1967 р. Воно розташовувалося на північний захід від могильника культури карпатських курганів в ур. Зруб. На площі поселення зібрано уламки ліпного і кружального посуду. Поселення і могильник зруйновані нещодавно спорудженими рибними ставками.

5. с. Кам'янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Поселення відкрито розвідками автора в 1968 р. Воно розташоване в ур. Жолоби на північний захід від хут. Мельники, на відстані 700 м від синхронного курганного могильника. Селище простяглося на 1000 м вздовж лівого берега безіменного струмка, ширина його 50—70 м. На поверхні знайдено фрагменти ліпної і кружальної кераміки, перепалене

каміння. На протилежному березі струмка виявлено лише кілька уламків маловиразної кераміки.

6. с. Волосів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

Поселення знаходиться на західній околиці села, в ур. Лучки, на відстані 1,5 км на північний захід від могильника культури карпатських курганів. Воно займає невеликий мисовидний виступ розмірами 300×50 м на лівому березі р. Стримби (рис. 2). Поселення відкрито у 1968 р. В цьому ж році воно досліджувалося силами Івано-Франківського педагогічного інституту під керівництвом автора. Було досліджено площу 500 м^2 , на якій виявлено два житла та вогнище за межами будівель, які відносяться до культури карпатських курганів, та чотири житла і господарську споруду третьої чверті I тисячоліття н. е. Культурний шар на поселенні товщиною 0,2 м залягав на глибині 0,25—0,3 м від сучасного рівня.

Житло № 4* знаходилося на відстані 50 м на південний захід від групи ранньослов'янських споруд (жител № 1—3). Залишки наземного приміщення у вигляді скупчення глиняної обмазки займало площу $6,8 \times 4,1$ м. Глибина залягання — 0,25 м від сучасної поверхні. В південній частині розвалу знаходилися залишки овального глинобитного череня вогнища поганої збереженості, розмірами $1,2 \times 1$ м. Поблизу розчищено привогнищеву яму діаметром 0,5 м, глибиною 0,6 м. Дно і стінки ями вимазані глиною і обпалені (рис. 6). Серед розвалу обмазки знайдено ліпну (табл. XI, 11—14) та кружальну (табл. XI, 7—10) кераміку і фрагмент керамічного важка від ткацького верстата (табл. X, 13).

Житло № 6 знаходилося за 5 м на північ від житла № 2 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Розвал дрібних часток перепаленої глини з поодинокими великими кусками та включеннями кераміки займав площу $5,8 \times 3,9$ м. У південній частині скупчення простежено залишки вогнища розмірами $1,3 \times 1,1$ (табл. I, 3). Серед розвалу житла знайдено фрагменти ліпної (табл. XI, 4—6) і кружальної (табл. XI, 1—3, 5, 7) кераміки, біконічне прясло (табл. X, 12), залізний наконечник списа (табл. X, 9) та фрагмент залізного ножа.

Вогнище № 1 виявлено на відстані 2 м на схід від житла № 3 на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Споруджені з гальок стінки збереглися лише в основі товщиною 10 см. Вимазаний глиною і добре обпалений черинь мав площу $1,9 \text{ м}^2$. На черені лежали шматки вугілля, уламки темно-сірого кружального горщика та фрагмент стінки амфори. Поблизу знайдено срібну римську монету імператора Трояна (рис. 35).

7. с. Печеніжин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Селище розташоване на лівому березі р. Печеніги в ур. Царина, на першій надзаплавній алювіальній терасі, на відстані 700 м на захід

* Об'єкти на поселенні позначалися наступною цифрою в міру виявлення, незалежно від їх культурної належності. При описі будівель дотримуємося польової нумерації. Відсутні в тексті номери об'єктів належать до слов'янської культури третьої чверті I тисячоліття н. е.

від могильника культури карпатських курганів. Воно займало мис, утворений вигином ріки, загальною площею близько 3 га (рис. 14). Уламки кераміки трапляються на поверхні площі. Культурний шар зруйнований щорічною оранкою. Місцями поблизу берега верхній шар ґрунту змитий, і материкова глина починається вже на підшві першого штика. У південній частині миса на поверхню виходять відклади галечника, що пов'язано зі зміною русла ріки. Площа поселення постійно змен-

Рис. 35. Срібна монета імператора Трояна з Волосівського поселення.

щується внаслідок того, що під час весняних повеней ріка вимиває частину берега. Селище відкрито в 1972 р. експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом автора, тоді ж проведено розвідкові розкопки, під час яких у відслоненні берега розчищено залишки заглибленого житла і господарської ями. У 1973 р. роботи на поселенні було продовжено. Виявлено дві гончарні майстерні, господарську споруду і наземне вогнище.

Житло № 1. В урвищі лівого берега в північній частині поселення виявлено рештки напівземлянки глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Від споруди збереглася східна частина, решта зруйнована під час повені. Житло, очевидно, було орієнтоване кутами за сторонами світу. В приміщенні виявлено глинобитне вогнище овальної в плані форми, діаметром 0,6 м, споруджене на останці висотою 0,15 м, і привогнищева яма глибиною 0,15 м і діаметром 0,5 м. На долівці житла знайдений розвал ліпного зерновика та уламки ліпного і кружального посуду (табл. XII, 1, 6—9).

Яма № 1. На відстані 0,5 м на північ від житла було розчищено господарську яму циліндричної в розрізі форми, діаметром 1,4 м та глибиною 1,3 м від сучасної поверхні. В заповненні її знаходилося деревне вугілля та уламки кружальної та ліпно кераміки. На плоскому дні ями виявлено фрагментовану сіру кружальну миску (табл. XII, 5).

Господарська споруда. В північній частині поселення, на

відстані 3 м від берега, виявлено господарську споруду. Контури заглибленого приміщення чітко простежувалися на фоні жовтої материкової глини. Воно мало в плані форму неправильного овалу розмірами $3,3 \times 2,2$ м. Всередині заглиблення, в свою чергу, простежувалися дві ями, що відділялися материковою перемичкою. Глибина ям 0,86 і 0,75 м. По краях приміщення простежено чотири стовпових ями діаметром 4—

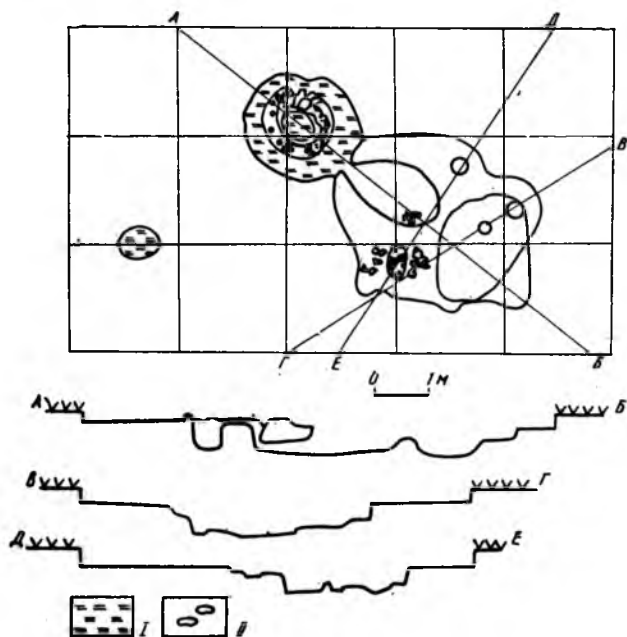

Рис. 36. План гончарної майстерні № 1 з Печеніжина.
I — перепалена глина; II — каміння.

5 см. Навколо споруди виявлено ямки діаметром 5 см. Заповнення заглибленого об'єкта складалося з дуже гумусованого ґрунту з включенням дрібних часток обпаленої червоної глини і вугілля. Уламки кераміки, що траплялися в заповненні, дуже перепалені і буквально розповзалися під ножем. Траплялося і перепалене каміння.

Вогнище. Поблизу гончарної майстерні № 1 виявлено наземне глинобитне вогнище овальної форми, діаметром $0,9 \times 0,7$ м, висотою 0,1 м.

Гончарна майстерня № 1. Скупчення обпаленої глини від стінок гончарної печі були помітні на зораній поверхні. Після розчистки на глибині 0,2—0,3 м виявлено залишки гончарної майстерні, що складалася з гончарного горна і заглибленого приміщення при ньому (рис. 36). Горн відноситься до типу печей вертикальної двоярусної

конструкції з верхньою обпалювальною частиною і нижньою — топочною. Повністю збереглася лише нижня камера — топка. Вона мала круглу в плані форму, діаметр її 2,2 м. Стінки, вирізані в ґрунті, обмазано глиною і обпалено. Простежено три шари підмазки. Товщина обпалу 0,2 м. Дobre збереженої дуже обпалений черинь мав сліди кількарізної підмазки. В центрі топочної камери був споруджений глинобитний стовп круглої форми, діаметром 0,4 м. Його верхня частина неодноразово підмазувалася глиною. Стовп служив для підтримки череня — решітки верхньої обпалювальної камери (рис. 15). Черинь, перепалений до чорного кольору, тріснув і просів у західній частині і зруйнувався в східній. Товщина череня 16—20 см. Він мав 13 продухів, діаметр кожного 8—10 см. Висота топочної камери була 0,6 м. Вусть топки печі із добре збереженим склепінням виходило в заглиблене приміщення. Після зачистки площі розкопу на глибині 0,3 м чітко простежувалися контури заглибленого приміщення. Його розчистка провадилася частинами: спочатку північно-східної половини, а потім південно-західної. Заповнення приміщення складалося з чорного гумусового ґрунту з великою кількістю дрібних часток червоної обпаленої глини і вугілля. В заповненні траплялися також великі куски керамічних шлаків, уламки череня обпалювальної камери з продухами. Крім того, в заповненні знайдено величезну кількість уламків кераміки, а в верхньому шарі керамічне біконечне прясло світло-коричневого кольору.

Приміщення примикало до печі з південного сходу. Воно мало неправильно-овальну в плані форму, витягнуту з північного заходу на південний схід. Розміри його 4×3 м. Всередині приміщення ніби розділялося материковою перемичкою висотою 0,3 м на дві частини: південно-східну і північно-західну. В південно-східній частині знаходився вхід. Про це свідчить простежена тут сходинка, яка знаходилася на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Висота сходинки від долівки приміщення 0,15 м. Глибина південно-східної частини приміщення 0,8 м від сучасної поверхні. Південно-західна частина заглиблена менше. В центрі, безпосередньо перед топкою, знаходилося ночоподібне заглиблення глибиною 0,8 м. У лівій половині заглиблення простежено скупчення обпаленої глини розмірами $0,6 \times 0,3$ м. По краях приміщення простежено чотири ями діаметром $0,3 \times 0,4$ м від стовпів, що підтримували покрівлю.

Гончарна майстерня № 2 складалася з гончарного горна і заглибленого приміщення при ньому.

Гончарна піч відноситься до типу печей двоярусної вертикальної конструкції. Вона складалася з двох камер: нижньої — топочної і верхньої — обпалювальної. Верхня камера не збереглася. Знайдено лише куски глинобитного склепіння печі з відбитками дерева. Топочна камера була заглиблена в ґрунт. Піч мала круглу в плані форму, діаметром 2,1 м. Вирізані в ґрунті стінки і черинь топочної камери обмазано глиною і обпалено. Товщина стінок 0,15—0,20 м. У центрі топки знаходив-

ся глинобитний стовп діаметром 0,5 м, споруджений для підтримки череня — решітки обпалювальної камери. Його верхня частина неодноразово підмазувалася глиною. Черень з продухами обпалювальної камери не зберігся на своєму місці, його колишне місцезнаходження позначають лише закраїнки завширшки 10—20 см, простежені майже по всьому периметру стін печі. Сама решітка завалилася вниз і лежала похило під кутом 20° на черені топки. Товщина глинобитної решітки 0,2 м, діаметри отворів 8—10 см. Зверху обваленого череня лежало шість великих каменів-галечників. Створюється враження, що їх в давнину з силою кинули у піч й зруйнували її (рис. 17). Добре збереглося вустя топки з фундаментальним склепінням і черенем. Вустя печі виходило у велике заглиблене приміщення, що мало в плані форму неправильного овала (рис. 16). Воно витягнуте перпендикулярно до горловини печі в напрямку з північного заходу на південний схід. Розміри приміщення 5,8 × 3,3 м. Східна частина приміщення ярусами спускалася до центра. Біля вустя топки печі приміщення досягало найбільшої глибини — 1 м від сучасної поверхні. Центральну частину заглиблення оконтурювали 11 стовпових ямок діаметром 8—10 см. Можливо, це сліди огорожі.

Заповнення приміщення складалося з гумусового ґрунту з включенням вугілля та дрібних часток червоної обпаленої глини. В заповненні знайдено величезну кількість кераміки. Це переважно фрагменти гончарної кераміки, хоча трапляються і уламки посуду, зробленого від руки. Тут же були керамічні шлаки і уламки деформованого бракованого посуду.

8. с. *Грушів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.*

Поселення відкрито автором в 1969 р. Воно розташоване за 3 км на схід від села в ур. Корнів і займає високу мисовидну терасу, утворену р. Мандиків Потік. Площа його близько 3 га. Селище знаходиться на відстані 1,5 км на північ від могильника культури карпатських курганів. Підйомний матеріал складається з ліпної та кружальної кераміки. На цій площі зібрано також велику кількість трипільської кераміки, яка відноситься до початку пізнього етапу культури.

9. с. *Пилипи Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.*

Селище відкрито автором в 1969 р. Воно розташоване на західній околиці села, на правому березі р. Березівка, в ур. П'ядецьке, і займає пологий схил першої тераси площею близько 3 га. На поверхні зібрано фрагменти ліпної та кружальної кераміки. Поселення знаходиться на відстані 1 км від могильника культури карпатських курганів.

10. хут. *Пиконів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.*

Селище відкрито автором в 1969 р. Воно розташоване на північ від с. Трач в ур. Пиконів на мисовидному виступі, утвореному безіменним струмком, що впадає в р. Язвенне. На площі 5,5 га зібрано фрагменти ліпної і кружальної кераміки культури карпатських курганів (табл. XVII, 2). Поселення знаходиться на відстані 0,5 км від могильника культури карпатських курганів.

11. с. *Трач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.*

Поселення відкрито автором в 1969 р. Воно розташоване на території села, на першій високій терасі балки, в ур. Вівалянт. Через забудованість площі його розміри не визначені. В окремих місцях зібрано незначну кількість ліпної та кружальної кераміки, характерної для культури карпатських курганів.

12. с. *Дебеславці Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.*

Поселення відкрито автором в 1969 р. Розташоване воно на східній околиці села, по обох берегах р. Цуцилинок, в урочищах Цуцилинок і Порселяція. Поселення займає площу 300×100 м на високій першій терасі лівого берега і мисовидний пологий виступ правого берега площею 250×250 м. Підйомний матеріал складається з ліпної і кружальної кераміки (табл. XVII, 1, 3), фрагментів стінок амфор, залізних і керамічних шлаків. Поселення розташоване за 1 км на північ від могильника культури карпатських курганів.

13. с. *Ганнів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.*

Селище виявлено автором в 1969 р. Воно розташоване біля південної околиці села, на правому березі безіменного струмка в ур. Міліванове, займає пологий схил другої тераси площею 200×150 м. На поверхні зібрано фрагменти ліпної та кружальної кераміки. Поселення знаходиться на відстані 0,5 км від могильника культури карпатських курганів.

14. с. *Ясени Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.*

Селище відкрито автором в 1963 р. Воно розташоване на північ від села, на лівому березі безіменного струмка, що впадає в р. Глиницю. На площі 400×100 м зібрано фрагменти кружального посуду культури карпатських курганів.

15. хут. *Мислів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.*

Поселення відкрито автором в 1963 р. Воно знаходиться за 1200 м на захід від господарських будівель, на лівому невисокому березі безіменного струмка. На площі селища зібрано фрагменти кружального посуду, який представлений опуклобокими горщиками, зерновиками з дуже відігнутими вінцями, уламками ручок тощо. Знайдено також незначну кількість ліпних черепків.

16. хут. *Мислів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.*

Селище виявлено автором в 1963 р. Воно розташоване за 1 км на захід від хутора, на правому невисокому березі безіменного струмка. Із сходу поселення обмежується ще одним ручаем. На площі 500×100 м зібрано фрагменти кружальної і ліпної кераміки, шматки глиняної обмазки, кістки тварин тощо.

17. хут. *Мислів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.*

Селище відкрито автором в 1963 р. Воно розташоване за 100 м від північної околиці хутора, займає площу 200×100 м на лівому невисокому березі безіменного струмка. Зібрана на поверхні кераміка представлена кружальними і ліпними фрагментами.

18. хут. Мислів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито автором в 1963 р. Воно розташоване за 2,5 км на схід від хутора, на стику двох безіменних струмків. На площі 600 × 120 м зібрано фрагменти кружальної та ліпної кераміки.

19. с. Глиниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

Селище відкрито автором в 1963 р. Воно знаходиться на лівому березі безіменного струмка, приблизно на однаковій відстані від с. Глиниця і хут. Мислів. На площі 700 × 120 м знайдено велику кількість кружальної та ліпної кераміки, шматки глиняної обмазки, кістки тварин тощо. Місцями простежуються плями наземних жител у вигляді скупчення глиняної обмазки, кераміки та вугілля.

20. с. Глиниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито автором в 1963 р. Воно розташоване в центрі села, на правому березі безіменного струмка, зараз зайнятого ділянками школи та садибами колгоспників. На підвищенні площею 800 × 100 м зібрано велику кількість ліпної та кружальної кераміки, куски глиняної обмазки, кістки тварин, перепалене каміння, прясло.

21. с. Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито автором в 1963 р. Воно розташоване на другій надзаплавній терасі правого берега струмка Лопатник за 300 м від впадіння його в р. Глиницю. Селище займає площу 500 × 100 м вздовж правого берега струмка, на якій зібрано кружальну і ліпну кераміку. На цій же площі знаходиться трипільське поселення.

22. с. Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

Селище виявлено автором в 1963 р. Воно розташоване в ур. Ревія на лівому березі безіменного струмка, який впадає в р. Глиниця. На площі 650 × 100 м зібрано фрагменти ліпної і кружальної кераміки культури карпатських курганів та фрагменти залізного ножа. На цій території трапляються уламки трипільської кераміки.

23. с. Ясени Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито автором в 1963 р. Воно розташоване на південній околиці села, на правому крутому березі безіменного струмка. На площі 700 × 200 м зібрано фрагменти кружальної та ліпної кераміки, а місцями помітні інтенсивні скупчення глиняної обмазки, золи та кераміки. Очевидно, це сліди наземних жител. У північно-західній частині селища на зolistій плямі було закладено розвідковий шурф, в якому виявлено велику кількість кружальної кераміки, кісток тварин, керамічні шлаки тощо.

24. м. Чернівці (Рогатка). Поселення відкрито Б. О. Тимошуком в 1969 р. Воно знаходиться в південній частині Чернівців (район Рогатки) по обох берегах р. Кисся і тягнеться вздовж річки майже на 800 м. На зораному полі західного схилу лівого берега річки чітко простежуються сліди наземних жител у вигляді скупчень кусків перепаленої глини. Житла розміщувалися трьома рядами. В південно-східній частині селища було закладено розвідковий розкоп розміром 4 × 6 м, в якому виявлено частину наземного житла у вигляді розвалу глиняної обмазки.

На глибині 0,2—0,5 м від сучасної поверхні розвал глиняної обмазки лежав майже суцільним шаром. Під розвалом на рівні земляної долівки траплялися уламки ліпного (табл. XVII, 5, 7) і кружального (табл. XVII, 6) посуду, частина яких зазнала повторної дії вогню, одне ціле і чотири розбитих глиняних грузила конусовидної форми та кістки тварин. У північно-західному куті розкопу на рівні долівки житла розчищено вогнище розмірами 0,76 × 0,8 м, викладене з великих плит пісковика. На вогнищі і поблизу від нього лежали шматки дуже ошлакованої глини з відбитками деревини.

У північно-східній частині поселення виявлено три ями. Яма № 1 була прямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами 1,3 × 1 м, глибиною 0,85 м від сучасної поверхні. На дні її лежали плити пісковика з слідами дії вогню, які утворювали овальний в плані майданчик розмірами 0,6 × 0,75 м. На кам'яній вимостці знайдено шматки глиняної обмазки з відбитками лози, вугілля, попіл. В ямі знаходилось 63 грузила пірамідальної і конусовидної форм, виготовлених з глини з домішкою шамоту (табл. XVII, 8, 9). На деяких з них помітні відбитки зерен злаків. На стародавній поверхні біля північної сторони ями № 1 лежали куски перепаленої глини з відбитками лози. Очевидно, це залишки згорілих стін овальної споруди діаметром близько 2 м, всередині якої знаходилась яма.

На відстані 10 м на схід від цього місця виявлено яму № 2. Вона овальна в плані, діаметром 4 м, глибиною 1,5 м від сучасної поверхні. Стіни ями звужуються до плоского дна. В заповненні знайдено шматки глиняної обмазки, перепалене каміння, перепалені кістки тварин, вугілля.

За 50 м на захід від ями № 1 виявлено яму № 3. Вона овальна в плані, діаметром 1,3 м, глибиною 1,6 м від сучасної поверхні. В ямі знайдено уламки ліпної та кружальної кераміки, кістки тварин.

На правому березі річки частина культурного шару знищена при будівництві залізниці. Тут досліджено залишки овального вогнища діаметром 0,6 м, викладеного з плит пісковика, та господарську яму, овальну в плані, діаметром 1,2 м, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. В ямі знайдено уламки від 11 кружальних та 2 ліпних посудин, фрагменти глиняного грузила пірамідальної форми, перепалені камені та кістки тварин.

25. с. Валя Кузьмина Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито Б. О. Тимощуком в 1969 р. Воно розташоване в центрі села, на правому березі р. Потік. Селище займає рівну терасу розмірами 200 × 150 м, яка чітко виділяється чорним кольором ґрунту. При обстеженні виявлено сліди жител у вигляді шматків перепаленої глини з відбитками лози, перепаленого каміння, уламків ліпного та кружального посуду культури карпатських курганів.

26. с. Коровія Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Селище виявлено Б. О. Тимощуком в 1969 р. Воно розташоване на північно-західній околиці села, на лівому березі р. Коровля, в ур. Русь-

кий Кут. На зораному полі добре простежувалися сліди жител у вигляді скупчення перепаленої глини, перепалених каменів та уламків кераміки. Знахідки зосереджувалися на схилах невеликого безіменного струмка з південного боку на площі 300×400 м, з протилежного — на площі 150×100 м. Серед підйомного матеріалу переважали уламки ліпних посудин, іноді прикрашені наліпним розчленованим пружком. Кружальна кераміка представлена фрагментами сірого лощеного посуду.

27. с. Дубівка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно знаходиться за 3 км на північний захід від села ур. Стенешти. На південних схилах лівого берега р. Котовець зібрано уламки кераміки культури карпатських курганів. Знахідки траплялися на протязі 400 м вздовж берега річки.

28. с. Тернавка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення виявлено Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно знаходиться за 1 км на північний схід від села, на правому березі р. Голяк в ур. Лан. На південно-східних схилах урочища знахідки простежуються на площі 700×300 м. Залишки жител помітні у вигляді скупчень перепаленої глини. Серед кераміки культури карпатських курганів переважає ліпний посуд. Знайдено також уламки амфор і кілька точильних брусків з пісковіку.

29. с. Кут Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Селище відкрито Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно розташоване в східній частині села, на лівому березі р. Потік. Знахідки простежуються вздовж берега річки на 1,2 км. На поверхні помітні залишки жител у вигляді скупчення глиняної обмазки. Житла були розташовані по схилу в три-чотири ряди. В місцях скупчення знайдено уламки ліпного і кружального посуду (табл. XVI, 1, 5), багато фрагментів античних амфор, залізні шлаки, точильні бруски тощо.

30. с. Михайлівка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення виявлено Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно розташоване на правому березі р. Малий Котовець в ур. Лан. Знахідки трапляються вздовж берега на 400 м. На східних схилах підвищення видно залишки жител у вигляді скупчення глиняної обмазки. В цих місцях знайдено уламки ліпного і кружального посуду, глиняне прясло з стінки посудини тощо. В північній частині поселення концентруються залізні шлаки.

31. с. Михайлівка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно розташоване на північ від села, на правому березі р. Малий Котовець в ур. Кадуб. Знахідки простежуються вздовж берега річки на 500 м. По східному схилу видно залишки жител у вигляді скупчення перепаленої глини та перепаленого каміння. Житла розміщувалися трьома рядами. В цих місцях зібрано уламки кераміки культури карпатських курганів.

32. с. Новий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення виявлено Б. О. Тимощуком в 1968 р. Воно розташоване за 1 км на південний схід від села, на лівому березі р. Серет в ур. Селище. В місцях скупчення глиняної обмазки та перепалених каменів зібрано уламки кераміки культури карпатських курганів.

33. с. Глибока Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито Б. О. Тимощуком у 1951 р. В 1965 р. після попередніх обстежень на території поселення експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом автора було розпочато стаціонарні археологічні дослідження. В 1966 р. селище досліджувалося тими ж силами. В роботі експедиції під час цього польового сезону брав участь старший науковий співробітник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР М. А. Тиханова. В 1967 р. розкопки велися силами Івано-Франківського педагогічного інституту, а в 1969 р.— експедицією Інституту археології АН УРСР.

Поселення розташоване за 3 км на південний схід від села, по обох берегах безіменного струмка, притоки р. Котовець, за 1 км на південний захід від могильника культури карпатських курганів. Селище площею близько 7 га займає першу положу терасу правого берега струмка в ур. Путрина і високу мисовидну терасу лівого берега в ур. Словацьке поле.

За чотири археологічних сезони було досліджено площу більше 2000 м². Пошуки об'єктів велися траншеями, які при потребі розширялися в розкопи площею 100—400 м². Уламки кераміки культури карпатських курганів і куски перепаленої глини траплялися на рівні сучасної поверхні та в орному шарі. Для вивчення стратиграфії, крім спостережень в розкопах, було викопано стратиграфічні шурфи і траншея. Траншея довжиною 206 м перерізала поселення в напрямку захід—схід, перпендикулярно до течії струмка. Встановлено, що культурний шар залягав на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. Його потужність зростає до 0,45 м в центральній частині селища і зменшується на периферії. В місцях, де було виявлено заглиблені споруди, культурний шар потужніший.

Стратиграфічні шурфи виявили таке чергування і потужність шарів ґрунту:

Орний шар	0,2 м
Шар світлого ґрунту (деградований чорнозем)	0,8 м
Передматериковий шар глинистого ґрунту	0,3 м
Материкова глина	на глибині 1,3 м від сучасної поверхні

На території селища досліджено 16 жител, 2 господарські ями та 5 вогнищ за межами споруд, які відносяться до першої половини I тисячоліття н. е., та 9 напівземлянок третьої чверті I тисячоліття н. е.

Нижче подається опис об'єктів, що відносяться до першого періоду.

Житло № 1 виявлено на правому березі струмка, за 36 м від краю тераси, на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Розвал глиняної обмазки залягав горизонтальним шаром площею $6,5 \times 3$ м у напрямку довшої осі з півночі на південь. Куски перепаленої глини мають в тісті домішки соломи і полови, а на їх поверхні трапляються відбитки жердин і лози, які входили в конструкцію стін житла. Ближче до західного краю розвалу обмазки простежено залишки глинобитного череня від вогнища овальної форми з більшим діаметром 0,8 м. Серед розвалу знайдено ліпну кружальну кераміку та кістки тварин.

Житло № 2 знаходиться за 10 м на північ від житла № 1. Від нього збереглося скупчення обпаленої глини, що залягало горизонтальним шаром на площі 5×7 м на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. В західній частині розвалу виявлено залишки череня вогнища круглої в плані форми, діаметром 0,9 м. Біля вогнища була яма діаметром 0,4 м і глибиною 0,15 м. Друга яма була розташована біля північного краю розвалу обмазки. Вона кругла в плані, діаметр її 0,8 м, глибина 0,9 м, стінки звужені до плоского дна. Заповнення складалося із землі, кусків обпаленої глини, вугілля, кісток тварин і фрагментів кераміки (2 уламки сірого кружального посуду і 21 — ліпного). В ямі знайдено також три ліпних посудини та антична амфора (рис. 18, 1, 11, 14). З північно-східної сторони розвалу розчищено третю яму, яка мала овальну в плані форму, діаметр її 0,65 м, глибина 0,9 м, дно плоске, стінки донизу злегка звужені. На дні ями лежав шар глини завтовшки 0,2 м. Заповнення складалося з землі із домішками перепаленого каміння, кусків обмазки та уламків ліпної кераміки.

Житло № 3 розташоване на відстані 6 м на північ від житла № 2. Його залишки у вигляді скупчення обпаленої глини займали площу $7,5 \times 5$ м на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Ближче до північного краю розвалу обмазки виявлено овальне в плані вогнище з більшим діаметром 0,75 м. Черінь, від якого збереглася лише західна сторона, був викладений з плоского каміння. Серед розвалу житла знайдено фрагменти кружальної і ліпної кераміки.

Житло № 5 виявлено на відстані 21 м на північний схід від житла № 3. Сліди наземної споруди у вигляді скупчення кусків обпаленої глини з відбитками лози та жердин площею $2,3 \times 1,8$ м виявлено на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Навколо розвалу обмазки простежено ямки від стовпів діаметром 0,2 м, розташовані прямокутником на площі $4,6 \times 2,9$ м. Це сліди від вертикальних опор стін (рис. 4; 5). У північній частині житла знаходилися залишки зруйнованого вогнища. Біля південної стінки розчищено овальну яму діаметром 0,6 м, глибиною 0,4 м, в заповненні якої знайдено великі кістки бика і коня (рис. 10, 1). Серед знахідок в житлі виявлено фрагменти ліпної кераміки (табл. IV, 8—11), кружальної кераміки, залізний ніжик (табл. IX, 9), прясла (рис. 19, 2, 10) (одне виготовлено з стінки кружальної посудини) та пірамідальне керамічне грузило червоного кольору (табл. IX, 4).

Житло № 6 виявлено на відстані 6 м на північ від житла № 3. Його сліди простежено на глибині 0,25 м від сучасної поверхні у вигляді скупчення кусків обпаленої глини підпрямокутної форми площею $4,7 \times 2,7$ м (рис. 4, 6; 8). Біля північної стінки знаходилося добре збережене глинобитне вогнище круглої в плані форми діаметром 0,7 м. Його черинь має сліди багаторазової підмазки. Біля вогнища знаходилась овальна в плані яма з більшим діаметром 0,6 м і глибиною 0,4 м, із звуженими донизу стінками. В ямі стояв роздавлений ліпний горщик, прикрашений пружком з насічками (табл. IV, 7). В житлі знайдено ліпну (табл. IV, 1—5) і кружальну (табл. IV, 6) кераміку та керамічне прясло.

Житло № 7 розташоване в південній частині поселення, на правому березі струмка, біля ґрунтової дороги. Прямокутна напівземлянка розмірами $3,5 \times 2,7$ м була заглиблена на 0,4—0,6 м від сучасної поверхні і орієнтована кутами за сторонами світу (табл. III, 1). В західному куті приміщення знаходилися залишки глинобитної печі, спорудженої на останці висотою 0,15 м від рівня долівки. Піч була овальної в плані форми, діаметром 1,2 м, товщина її глиняних стінок, що збереглися в основі, 0,2 м, діаметр овального череня 1 м. Заповнення напівземлянки жовто-червоного кольору містило уламки кружальної (табл. V, 7—9, 12, 13) і ліпної (табл. V, 1—6, 10, 11) кераміки із слідами повторного обпалу і перепалені кістки тварин. Житло, мабуть, загнило від пожежі. Серед знахідок виділяється мініатюрна посудинка висотою 2 см, що імітує чашу на високій ніжці (табл. V, 10).

Житло № 9 виявлено в південній частині поселення на правому березі струмка, за 40 м на південний схід від житла № 7. Прямокутна в плані напівземлянка розмірами $3,9 \times 2,7$ м була заглиблена на 0,5 м від сучасної поверхні і орієнтована кутами за сторонами світу (табл. III, 4). Споруджена на останці глинобитна піч погані збереженості знаходилася в північному куті приміщення. В житлі крім уламків ліпної (табл. V, 14—20) і кружальної (табл. V, 21—31) кераміки знайдено ліпну чашу на високому піддоні (табл. V, 20), ліпний горщик (рис. 18, 12; табл. V, 14) та два залізних ножики (табл. IX 10—11).

Житло № 10 знаходилося за 36 м на захід від житла № 3. Залишки наземного житла у вигляді скупчення обпаленої глини і ямок від стовпів, розташованих у формі прямокутника розміром $3 \times 4,2$ м, виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Ближче до південно-західної стінки розчищено вогнище овальної форми з більшим діаметром 0,7 м, в глиняний черинь якого були вмазані камені. Біля вогнища знаходилась яма круглої форми діаметром 0,5 м і глибиною 0,35 м. В житлі знайдено ліпні (табл. VIII, 13) та кружальні фрагменти кераміки.

Житло № 11 розкопано на лівому березі струмка, за 30 м від краю стрімкого берега. Частина житла площею $1,1 \times 1,2$ м у вигляді скупчення кусків обпаленої глини була виявлена на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. В східній частині розвалу виявлено залишки

глинобитного вогнища поганої збереженості. Серед розвалу знайдено ліпні (табл. VI, 2—9) та кружальні (табл. VI, 10—13) фрагменти кераміки. Західна частина житла перерізана слов'янською напівземлянкою третьої чверті I тисячоліття н. е. (житло № 13).

Житло № 12 виявлено на правому березі струмка, за 24 м на північ від житла № 7. Залишки наземного житла у вигляді шару дрібних шматків обпаленої глини площею 6,2×3,4 м простежено на глибині 0,2—0,25 м від сучасної поверхні. Ближче до західного краю знаходилися залишки глинобитного череня округлої в плані форми, діаметром 0,8 м. Знахідки склалися з уламків ліпної (табл. IV, 13, 14) і кружальної (табл. IV, 12, 15) кераміки та фрагментів амфор.

Житло № 15 знаходилось на відстані 39 м на північ від житла № 5. Залишки наземного житла розмірами 6,5×5,3 м у вигляді скупчення кусків обпаленої глини розчищено на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Глиняний розвал має сліди сильного обпалу, місцями він ошлакований. Мабуть, це наслідки пожежі, від якої загинуло приміщення (рис. 5, 15). В житлі знайдено велику кількість фрагментів ліпної (табл. VI, 14—25, 26) та кружальної (табл. VI, 27, 28, 31, 33, 34) кераміки. Південно-західна сторона споруди перерізана слов'янською напівземлянкою № 14.

Житло № 16 розчищено на відстані 1 м від житла № 15. Сліди наземного приміщення розмірами 5,5 × 4 м у вигляді скупчення обпаленої глини прямокутної в плані форми простежено на глибині 0,25 м від сучасної поверхні (рис. 5, 16). Ближче до східного кута знаходилося вогнище овальної в плані форми з більшим діаметром 0,95 м. В його глинобитний черінь вмазано невеликі камені. Серед розвалу обмазки знайдено фрагменти ліпної (табл. VII, 1—6, 8) та кружальної (табл. VII, 7, 9, 11) кераміки. В північній частині житла виявлено млинову споруду. Від неї зберігся нижній жорновий камінь діаметром 0,5 м, виготовлений з пісковика, навколо якого простежено ямки від стовпів діаметром 0,1 м, що були розташовані у формі квадрата розміром 1,3×1,3 м (рис. 20, 1, 2). Можна припустити, що це сліди від помосту, на якому стояли жорна. До східної сторони споруди прилягала яма діаметром 0,55 м, глибиною 0,3 м. Поблизу лежав великий фрагмент ліпної корчаги (табл. VII, 10).

Житло № 17 розташоване на лівому березі струмка, за 60 м на північний схід від житла № 11. Залишки цього найбільшого наземного житла розмірами 6,6×5,6 м у вигляді потужного шару обпаленої глини прямокутної в плані форми простежено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні (табл. I, 4). У східній частині розвалу виявлено глинобитне вогнище з вмазаними в черінь каменями. Воно круглої в плані форми, діаметром 1 м. У північній частині житла знайдено верхній жорновий камінь (табл. IX, 2), біля якого лежала мініатюрна посудинка (табл. XIX, 8) та фрагменти великого горщика. На долівці виявлено роздавлений ліпний зерновик з хрповатим тулубом і заглаженим верхом (табл. XX, 18) та велику кількість ліпної (табл. XIX, 1—8, 10, 11,

12—25, 27, 28), а також кружальної (табл. XIX, 9, 26) кераміки. В глиняні стіни житла, очевидно, була вмазана невелика галька. Споруда загинула від пожежі.

Житло № 18 у вигляді скупчення кусків обпаленої глини виявлено на відстані 3 м на захід від житла № 16, на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Розвал обпаленої глини розмірами 3,2×2 м йшов в західну стінку розкопу (рис. 5, 18). Серед обмазки знайдено уламки ліпної (табл. VIII, 17, 18) кераміки.

Житло № 20 знаходилося на відстані 27 м на південний схід від житла № 11. Залишки наземної споруди у вигляді незначного скупчення кусків обпаленої глини простежено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Форму і розміри житла визначили ямки від стовпів діаметром 0,15—0,2 м (сліди від вертикальних опор глинобитних стін), розташовані у формі прямокутника розмірами 4,8 × 5,3 м (табл. I, 2). Ближче до південно-східної стіни виявлено глинобитне вогнище круглої в плані форми, діаметром 0,7 м. В житлі знайдено велику кількість фрагментованої ліпної (табл. VII, 12—23) та кружальної (табл. VII, 24—27) кераміки і кістки тварин.

Житло № 22 розташоване за 9 м на південний захід від житла

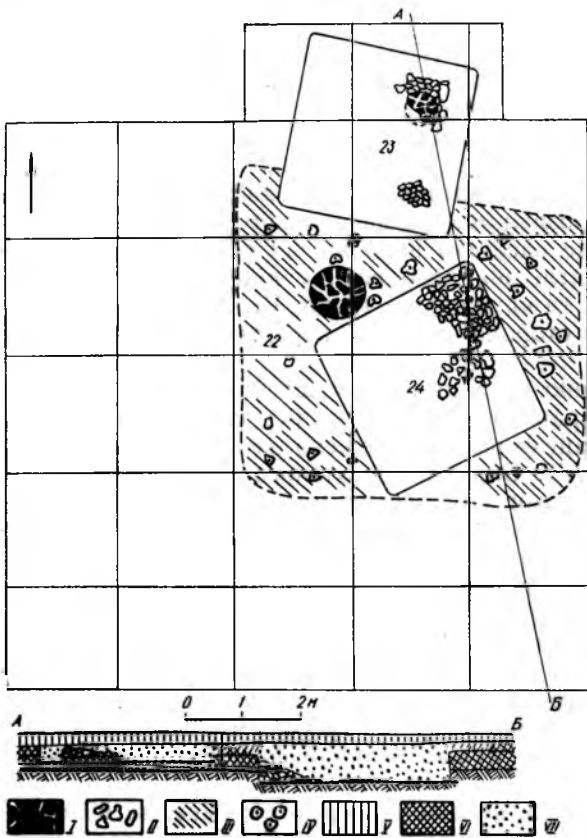

Рис. 37. Загальний план розкопу № 13 з Глибокої. I — черені печей та вогнищ; II — каміння; III — розвал глиняної обмазки; IV — кераміка; V — орний шар; VI — культурний шар; VII — заповнення слов'янських напівземлянок. Цифрами на плані позначено номери об'єктів.

№ 20 (рис. 37). Залишки наземної будівлі у вигляді розвалу обпаленої глини з відбитками лози і жердин виявлено на площі 5 × 5,5 м на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Ближче до західної сторони розвалу обмазки знаходилося лінзовидне у вертикальному перерізі вогнище, круг-

лої в плані форми, діаметром 0,9 м. Серед розвалу обмазки знайдено фрагментовану кружальну (табл. XX, 16) і ліпну (табл. XX, 1—15, 17—19) кераміку та керамічне прясло циліндричної форми (рис. 19, 5).

Яма № 1 виявлена на відстані 2 м на схід від житла № 5. Вона овальної в плані форми, більший діаметр її 0,8 м, глибина 0,5 м, стінки поступово звужувалися до плоского злегка обпаленого дна. Заповнення складалося з темного ґрунту з домішками вугілля і шматків обпаленої глини. В ямі знайдено уламки ліпних посудин, фрагмент керамічного важка від ткацького верстата та залізнi шлаки. На одному з кусків шлаку є сліди шлакоприймача сиродутного горна.

Яма № 2 знаходилася на відстані 2 м на північний схід від житла № 25. На глибині 0,2 м від сучасної поверхні чітко простежувалися округлі контури діаметром 0,7 м. Глибина ями 0,4 м. Стінки, що поступово звужувалися, і плоске дно вимазані глиною і обпалені (рис. 10, 2). Заповнення складалося з темного ґрунту з дрібними кусками обмазки та кількох уламків ліпної та кружальної кераміки.

Вогнище № 1 відкрито на відстані 11 м на захід від житла № 3, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Воно мало в плані форму підкови. Товщина череня з глинобитною закраїнкою розмірами 0,45×0,4 м становила 0,04—0,06 м (рис. 13, 1). На черені лежав шар попелу, вугілля та уламки ліпної кераміки. Біля вогнища простежено яму із звуженими донизу стінками, діаметром і глибиною 0,5 м. Заповнення привогнищевої ями складалося з темного ґрунту з домішками вугілля і перепаленого каміння.

Вогнище № 2 виявлено на відстані 0,2 м від північно-західної стінки житла № 4, за 3 м на північ від житла № 6, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Від вогнища зберігся черінь розмірами 0,7×0,8 м і глинобитна закраїнка висотою 0,1 м. Черінь товщиною 6 см викладено із невеликих гальок і обмазано товстим шаром глини (рис. 13, 2).

Вогнище № 3 простежено на відстані 0,2 м від східного кута заглибленого житла № 8, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Вогнище розмірами 0,7×0,45 м споруджено на світлій глиняній підсипці з плоских каменів, на яких видно сліди дії вогню. Між каменями знаходилися уламки ліпної кераміки. На черені лежав шар вугілля.

Вогнище № 4 розчищено на відстані 0,3 м від північного кута заглибленого житла № 8, на глибині 0,35—0,4 м від сучасної поверхні. Вогнище розмірами 0,45×0,4 м було споруджено з плоских каменів, на яких помітні сліди дії вогню. На каменях лежав шар попелу і вугілля.

Вогнище № 5 досліджено в урвищі правого берега високого ставка на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Глинобитний черінь майже круглої форми діаметром 1 м мав товщину 0,1—0,15 м. На черені лежало кілька фрагментів ліпної та кружальної кераміки.

34. с. Слобідка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Селище відкрито Б. О. Тимощуком в 1952 р. (Тимощук, 1953). На поселенні біля села зібрано уламки кераміки культури карпатських курганів, шматки обпаленої глини, перепалене каміння, кістки тварин.

35. с. Черепківці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

Селище відкрито Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно знаходиться в центрі села, на пагорбку біля церкви, зайнятому старим кладовищем. Під час зачистки обриву глинища на глибині 0,4—1 м простежено культурний шар, в якому виявлено рештки глинобитної печі і зібрано велику кількість уламків кераміки культури карпатських курганів, серед яких переважають фрагменти ліпних горщиків (табл. XVI, 2).

36. с. Михальча Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Поселення виявлено Б. О. Тимошуком в 1968 р. на північно-східній околиці села, на лівому березі р. Котовиця, в ур. Селище. Знахідки виявлено вздовж берега річки більш ніж на 500 м. Розвідковим шурфом у західній частині селища виявлено господарську яму глибиною 1 м від стародавньої поверхні. Її стінки злегка розширені донизу, діаметр дна 1,2 м. В заповненні знайдено багато уламків ліпної (табл. XVI, 4, 8) і незначну кількість кружальної (табл. XVI, 6) кераміки. Крім того, виявлено крем'яну платівку з слідами ударів (частина кресала), скляну намистину фіолетового кольору, кістки тварин, уламки глиняного череня та керамічні шлаки.

Недалеко від ями простежено залишки наземного житла. На дослідженій його частині розширено овальне в плані глинобитне вогнище розмірами 0,7×0,9 м. Біля нього знайдено багато уламків ліпного посуду, прясло, виготовлене з стінки посудини, кістки тварин та бивень дикого кабана.

37. с. Ропча Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито Б. О. Тимошуком в 1968 р. Воно знаходиться на північній околиці села, на лівому березі р. Глибочок, в ур. Прибан. Знахідки виявлено по схилу на 500 м. На поверхні ґрунту простежено залишки глинобитних жител у вигляді скупчення кусків обпаленої глини, перепаленого каміння та уламків ліпної і кружальної кераміки культури карпатських курганів.

38. с. Великий Кучурів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Селище відкрито Б. О. Тимошуком в 1968 р. Розташоване в центрі села, на лівому березі р. Дереглуй, в ур. Селище. В обриві берега відкрито рештки напівземлянки з пічкою-кам'янкою, заглибленою на 0,4 м від сучасної поверхні. На долівці зібрано уламки кераміки культури карпатських курганів, серед яких переважають ліпні черепки.

39. с. Великий Кучурів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Поселення відкрито Б. О. Тимошуком в 1969 р. на північній околиці села, на лівому березі р. Вільховець, в ур. Стінка. Знахідки виявлено по північному схилу урочища більше як на 200 м. У зсувах берега на глибині 0,3—0,5 м знаходився культурний шар, в якому траплялися уламки ліпної і кружальної кераміки культури карпатських курганів.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ПАМ'ЯТОК

№ п.п.	Назва пункту	Адміністративно-територіальне підпорядкування	Номер пункту на карті та в огляді археологічних дже-рел
1	с. Валя Кузьмина	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	25
2	с. Великий Кучурів	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	38
3	с. Великий Кучурів	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	39
4	с. Волосів	Івано-Франківська обл. Надвірнянський р-н	6
5	с. Ганнів	Івано-Франківська обл., Коломийський р-н	13
6	с. Глибока	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	33
7	с. Глиниця	Чернівецька обл., Кіцманський р-н	19
8	с. Глиниця	Чернівецька обл., Кіцманський р-н	20
9	с. Голинь	Івано-Франківська обл., Калуський р-н	2
10	с. Грабовець	Івано-Франківська обл., Богородчанський р-н	3
11	с. Грушів	Івано-Франківська обл., Коломийський р-н	8
12	с. Дебеславці	Івано-Франківська обл., Коломийський р-н	12
13	с. Драчинці	Чернівецька обл., Кіцманський р-н	21
14	с. Драчинці	Чернівецька обл., Кіцманський р-н	22
15	с. Дубівка	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	27
16	с. Кам'янка	Івано-Франківська обл., Коломийський р-н	5
17	с. Коровія	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	26
18	с. Кут	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	29

№ п.п.	Назва пункту	Адміністративно-територіальне підпорядкування	Номер пункту на карті та в огляді археологічних джерел
19	с. Марківці	Івано-Франківська обл., Івано-Франківський р-н	4
20	хут. Мислів	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	15
21	хут. Мислів	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	16
22	хут. Мислів	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	17
23	хут. Мислів	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	18
24	с. Михайлівка	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	30
25	с. Михайлівка	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	31
26	с. Михальча	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	36
27	с. Нижній Струтинь	Івано-Франківська обл., Рожнятівський р-н	1
28	с. Новий Вовчинець	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	32
29	с. Печеніжин	Івано-Франківська обл., Коломийський р-н	7
30	с. Пилипи	Івано-Франківська обл., Коломийський р-н	9
31	хут. Пиконів	Івано-Франківська обл., Косівський р-н	10
32	с. Ропча	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	37
33	с. Слобідка	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	34
34	с. Тернавка	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	28
35	с. Трач	Івано-Франківська обл., Косівський р-н	11
36	с. Черепківці	Чернівецька обл., Глибоцький р-н	35
37	м. Чернівці (Рогатка)	Чернівецька обл.	24
38	с. Ясени	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	14
39	с. Ясени	Чернівецька обл., Сторожинецький р-н	23

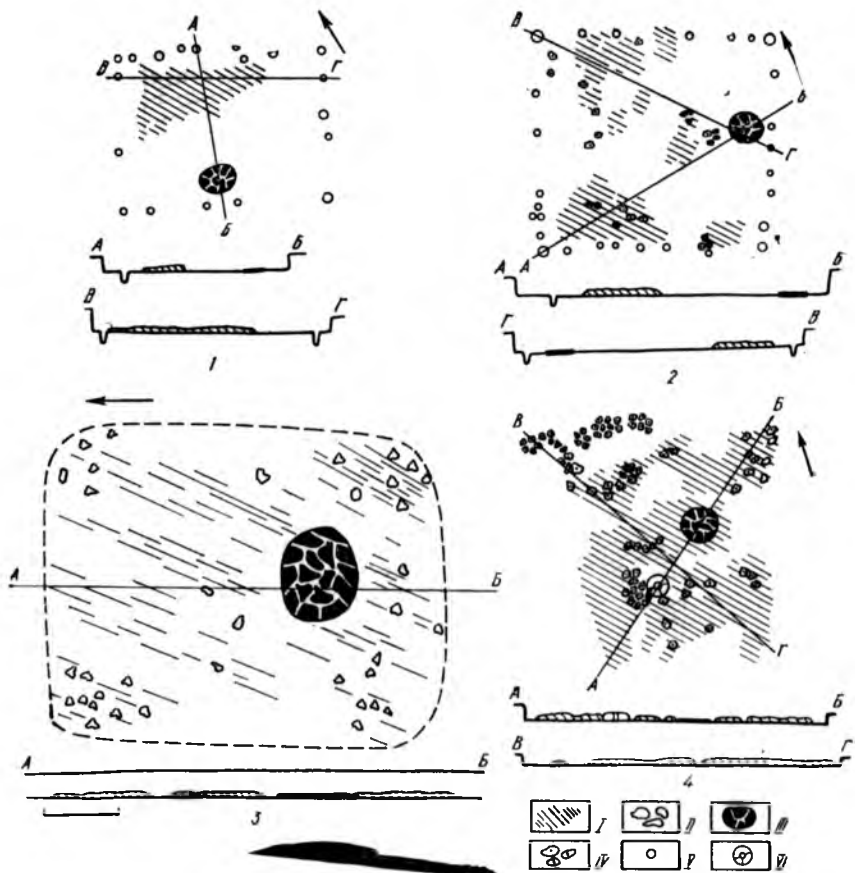
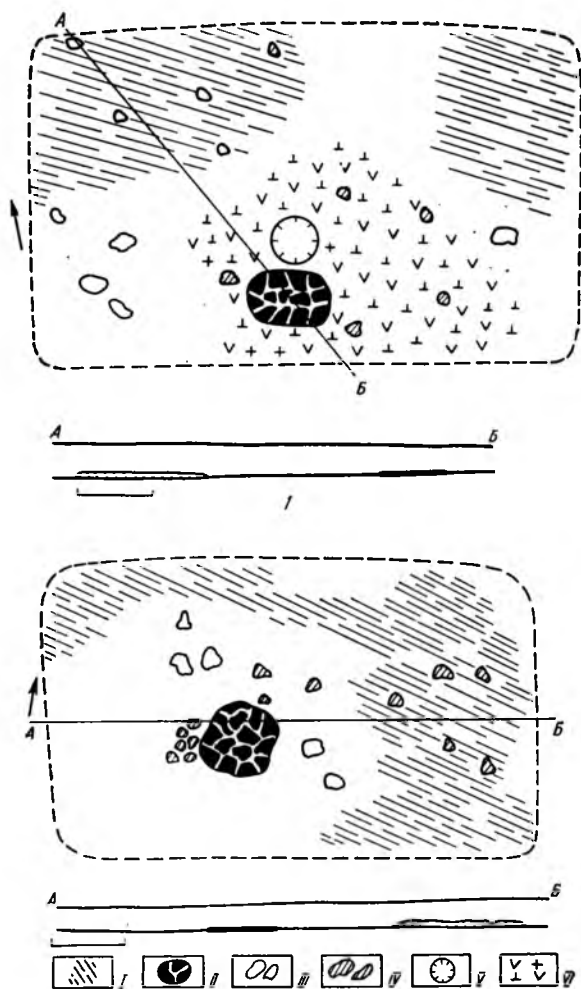

Табл. I. Плани наземних жител.

1 — житло № 10 з Глибокої; 2 — житло № 20 з Глибокої; 3 — житло № 6 з Волосова;
 4 — житло № 17 з Глибокої. I — розвал глиняної обмазки; II — каміння; III — чернінь;
 IV — кераміка; V — ямки для стовпів; VI — жорна.

Габл. II. Плани наземних жител з Грабовецького поселення.

I — житло № 2; II — житло № 3. I — розвал глиняної обмазки; II — черинь; III — каміння; IV — кераміка; V — яма; VI — попіл і вугілля.

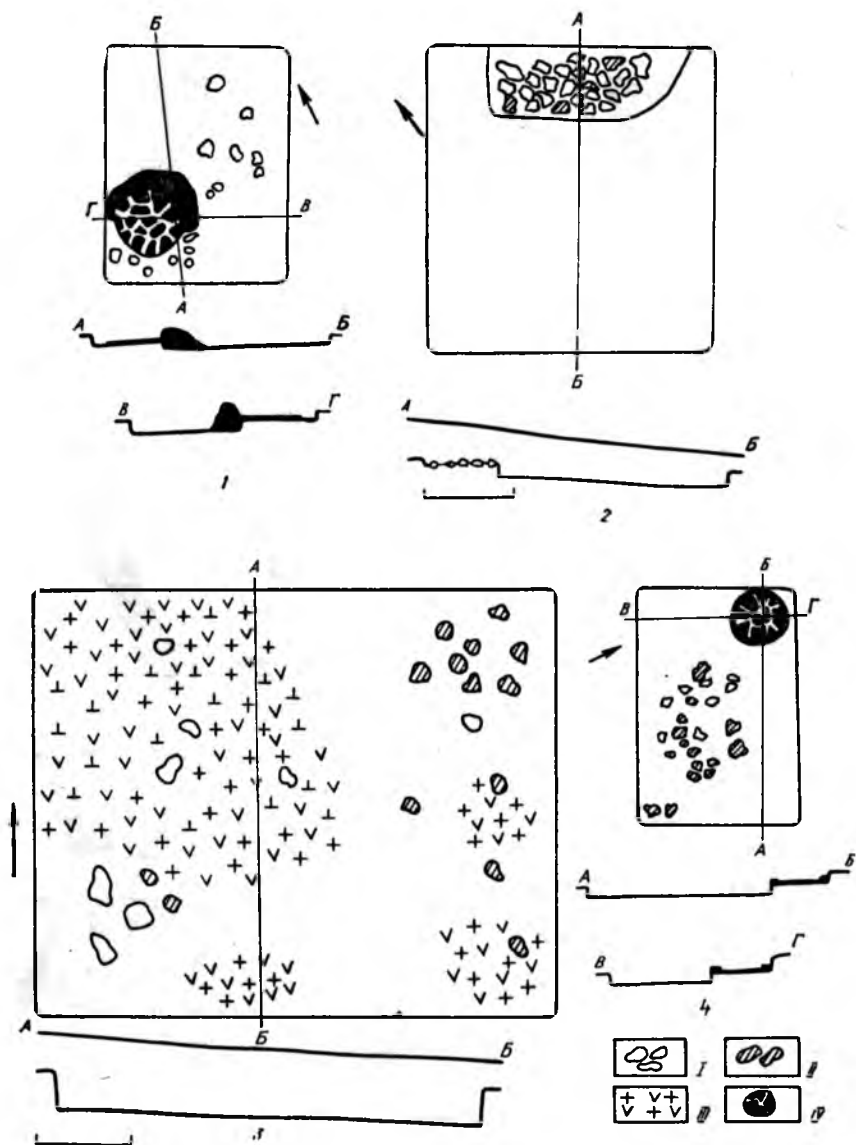

Табл. III. Плани заглиблених споруд.

1 — житло № 7 з Глибокої; 2 — житло № 1 з Грабовця; 3 — господарська споруда з Грабовця; 4 — житло № 9 з Глибокої, I — каміння; II — кераміка; III — попіл і вугілля; IV — чернь.

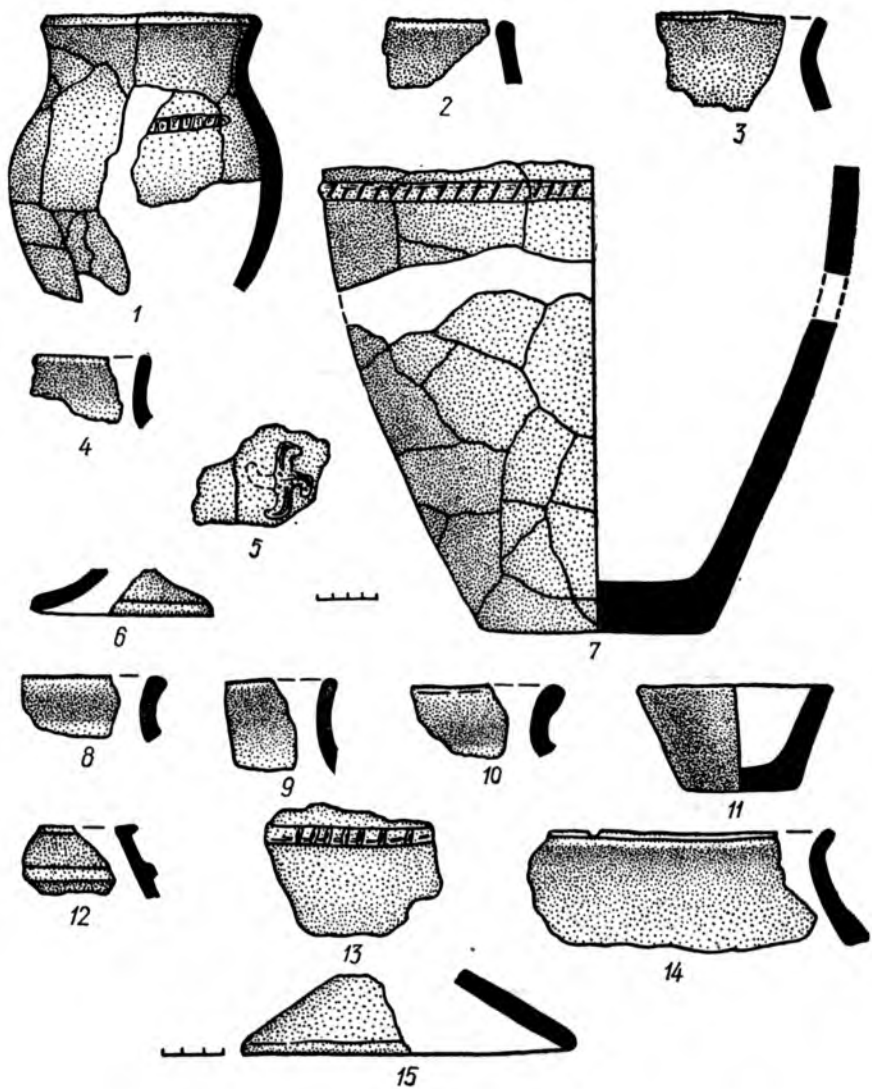

Табл. IV. Зразки кераміки з Глибокої.

1-7 — з житла № 6 (1-5, 7 — ліпна; 6 — кружална); 8-11 — ліпна кераміка з житла № 5;
 12-15 — з житла № 12 (13, 14 — ліпна, 12, 15 — кружална).

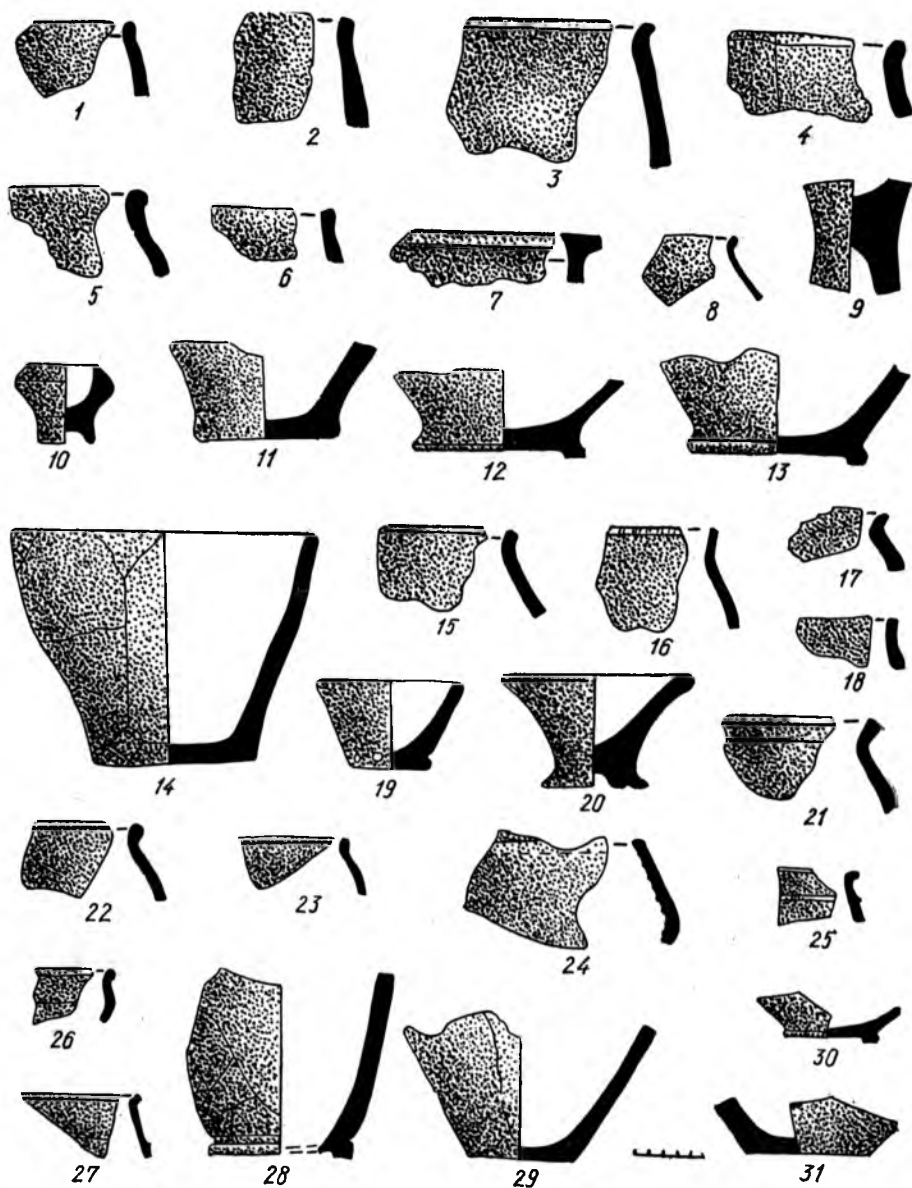

Табл. V. Зразки кераміки з заглиблених жител № 7 (1—13) та № 9 (14—31) з Глибокої.

1—6, 10, 11, 14—20 — ліпна; 7—9, 12, 13, 21—31 — кружална.

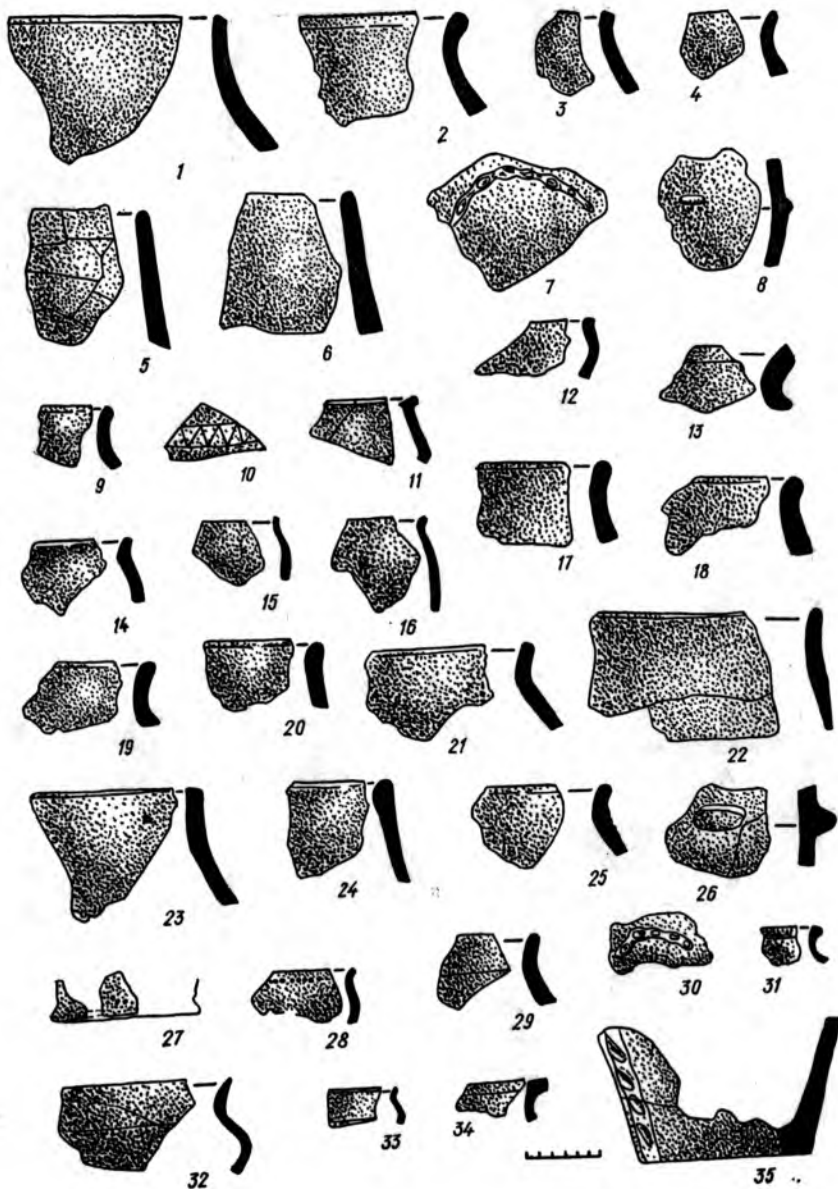

Табл. VI. Зразки кераміки з Глибокої.

1-13 — з житла № 11; 14-35 — з житла № 15. 1-9, 14-26, 29, 30, 35 — ліпна; 10-13, 27, 28, 31-34 — кружальна.

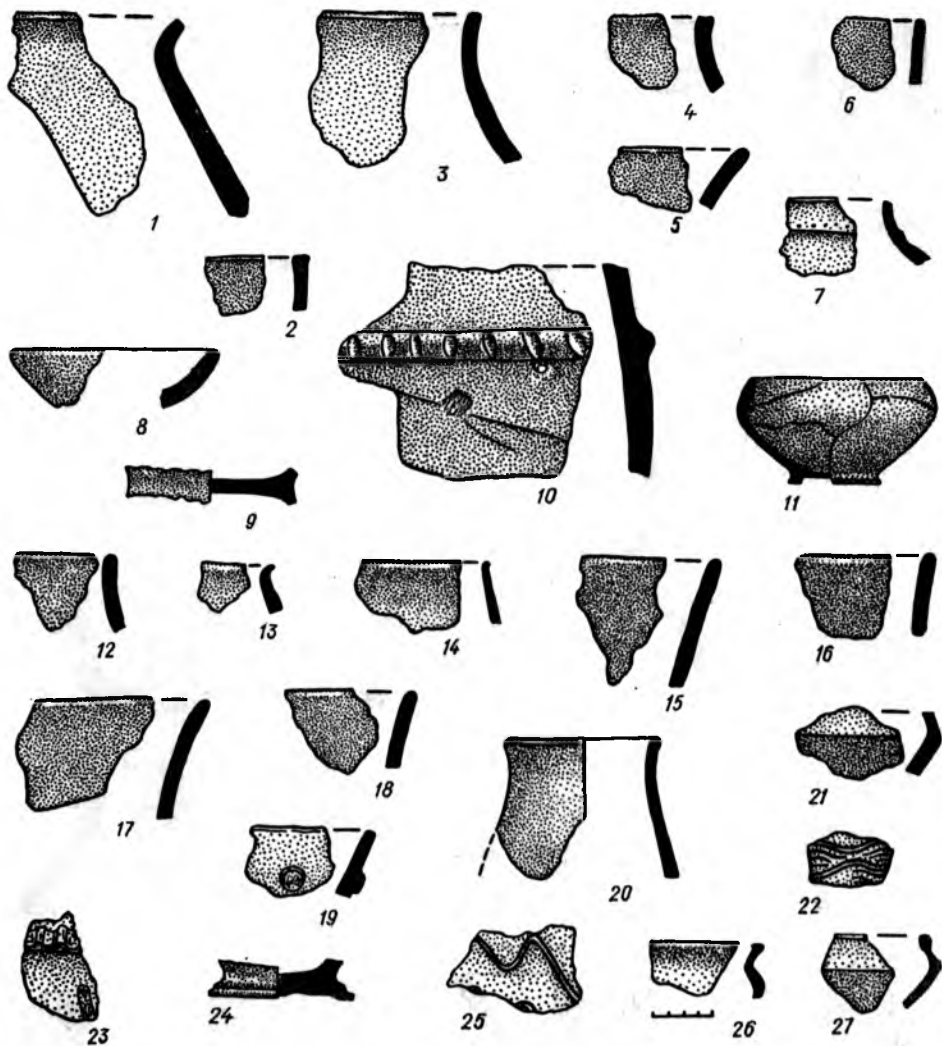

Табл. VII. Зразки кераміки з Глибокої.

1-11 — з житла № 16; 12-27 — з житла № 20, 1-6, 8, 10, 12-21, 23 — ліпна; 7, 9, 11, 22, 24-27 — кружальна кераміка.

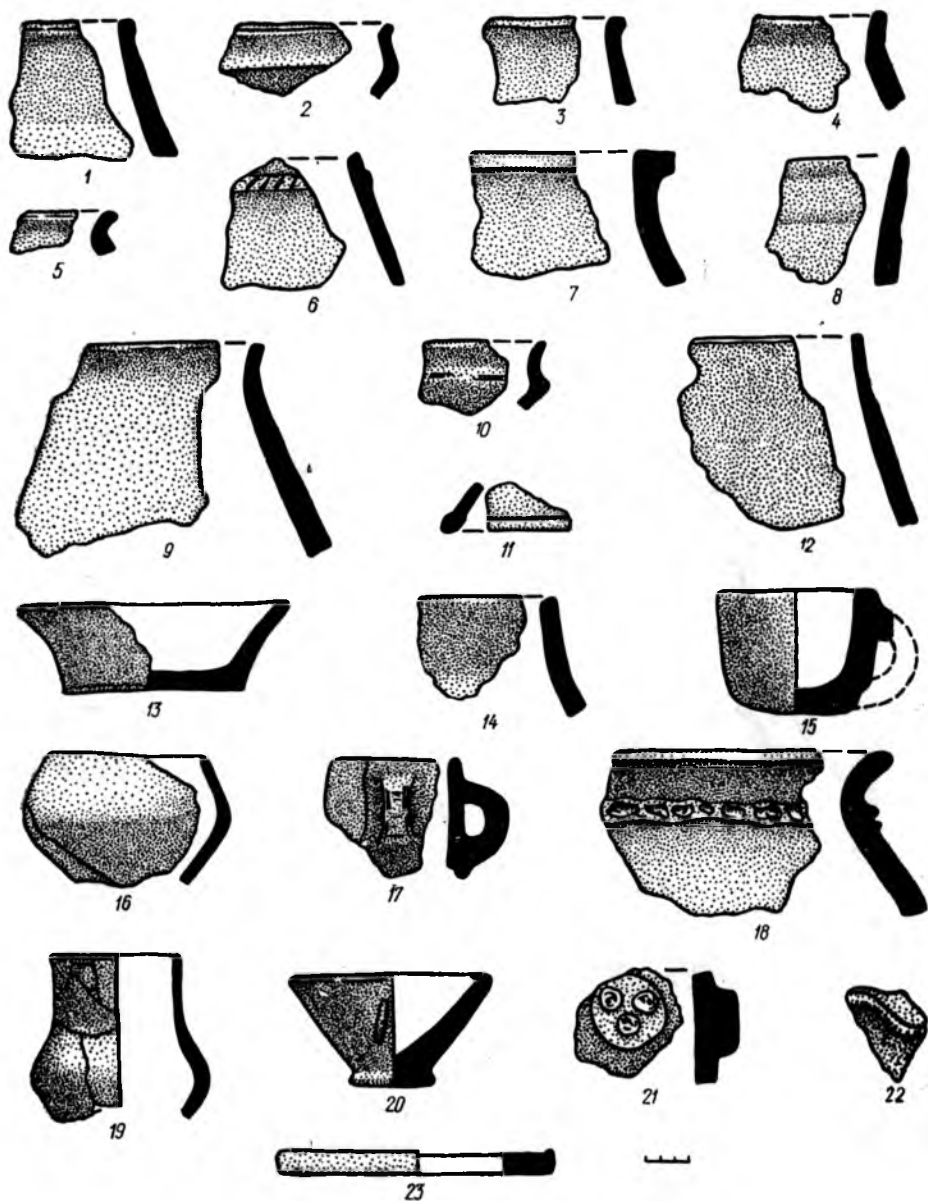

Табл. VIII. Зразки кераміки з Глибочького поселення.

1-5 — з житла № 1; 6 — з житла № 2; 9, 10 — з житла № 3; 11 — з житла № 9; 12 — з житла № 10; 13, 14 — з житла № 18; 15 — з вогнища № 2; 7, 8, 16-23 — з культурного шару.

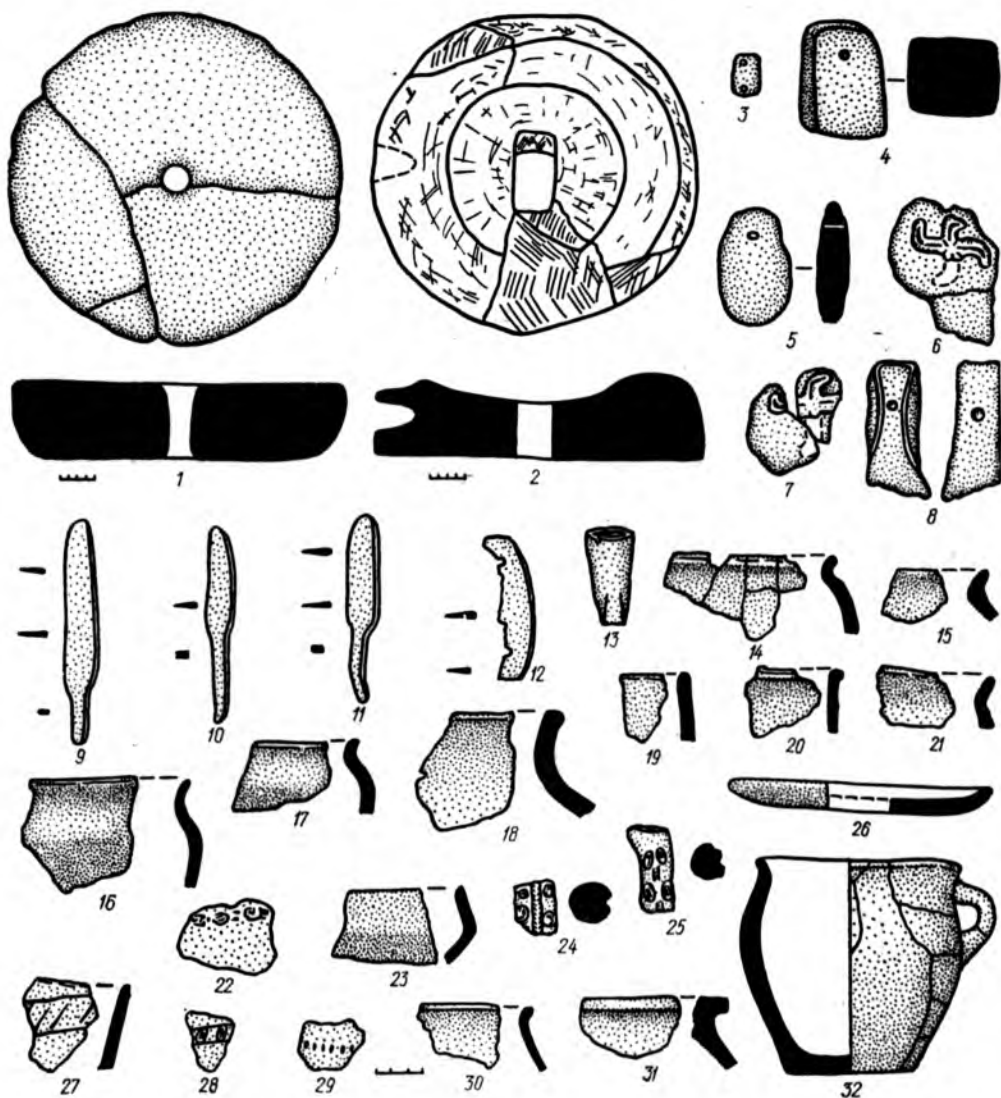

Табл. IX. Знахідки з поселень в Глибокій і Грабовці.

1, 2 — кам'яні жорна; 4, 5 — керамічні важки; 6, 7 — наліпи солярні знаки на фрагментах посудин;
 3, 8—13 — залізні вироби (Глибока); 14—32 — кераміка (Грабовець) (14—22, 24—29 — ліпна; 23, 30,
 31 — кружална).

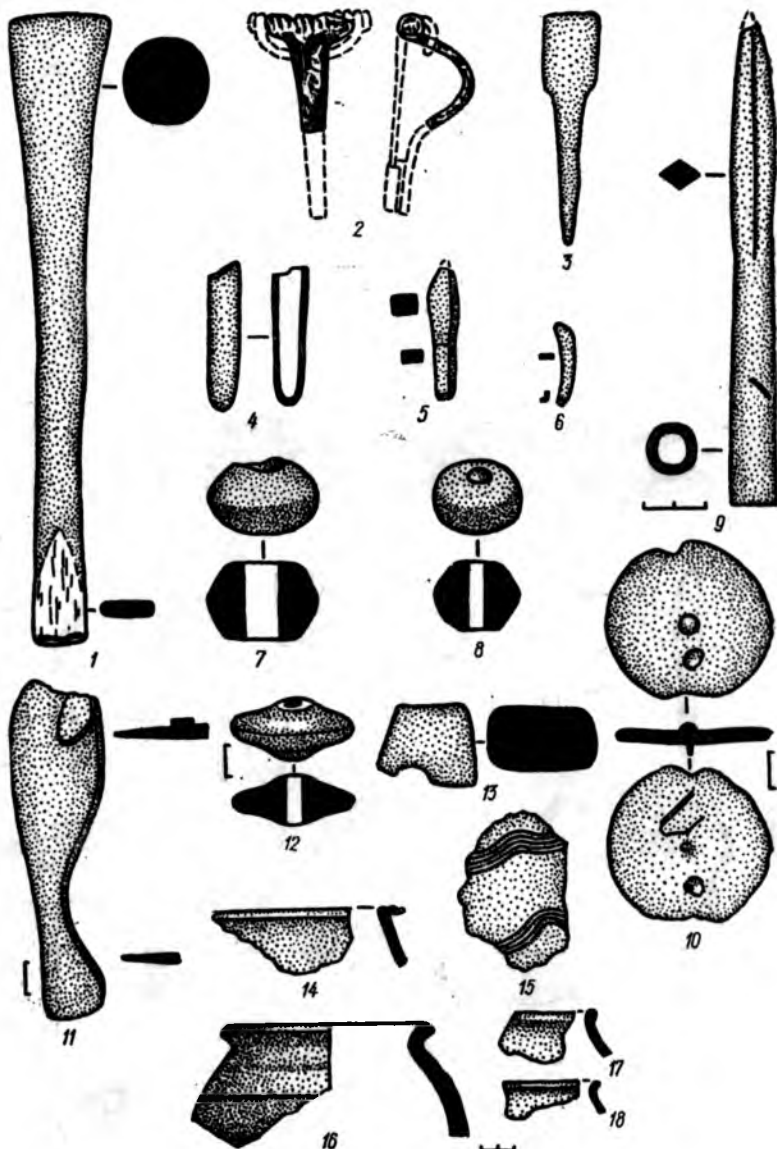

Табл. X. Знахідки з поселень в Грабовці і Волосіві.

1 — залізне зубило; 2 — залізна фібула; 3 — фрагмент залізного ножа; 4 — залізний гольник; 5 — заготовка залізної стріли; 6 — уламок залізного виробу; 7, 8 — керамічні прясла; 9 — залізний наконечник дротика; 10 — залізний диск; 11 — уламок залізного предмета; 12 — керамічне прясло; 13 — уламок керамічного важка; 14—18 — уламки кераміки. 1—8 — з Грабовця; 9—18 — з Волосова.

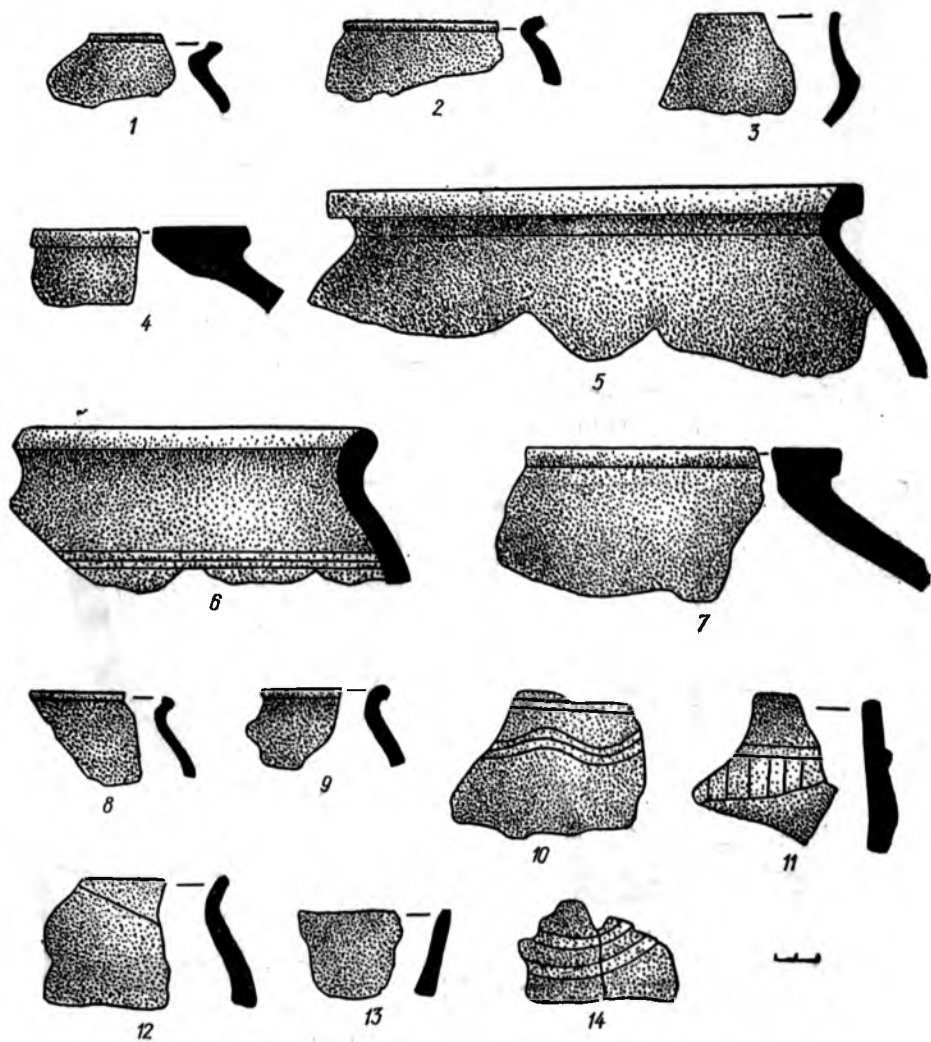

Табл. XI. Знахідки кераміки з Волосівського поселення.
 1-6 — з житла № 6; 7-14 — з житла № 4.

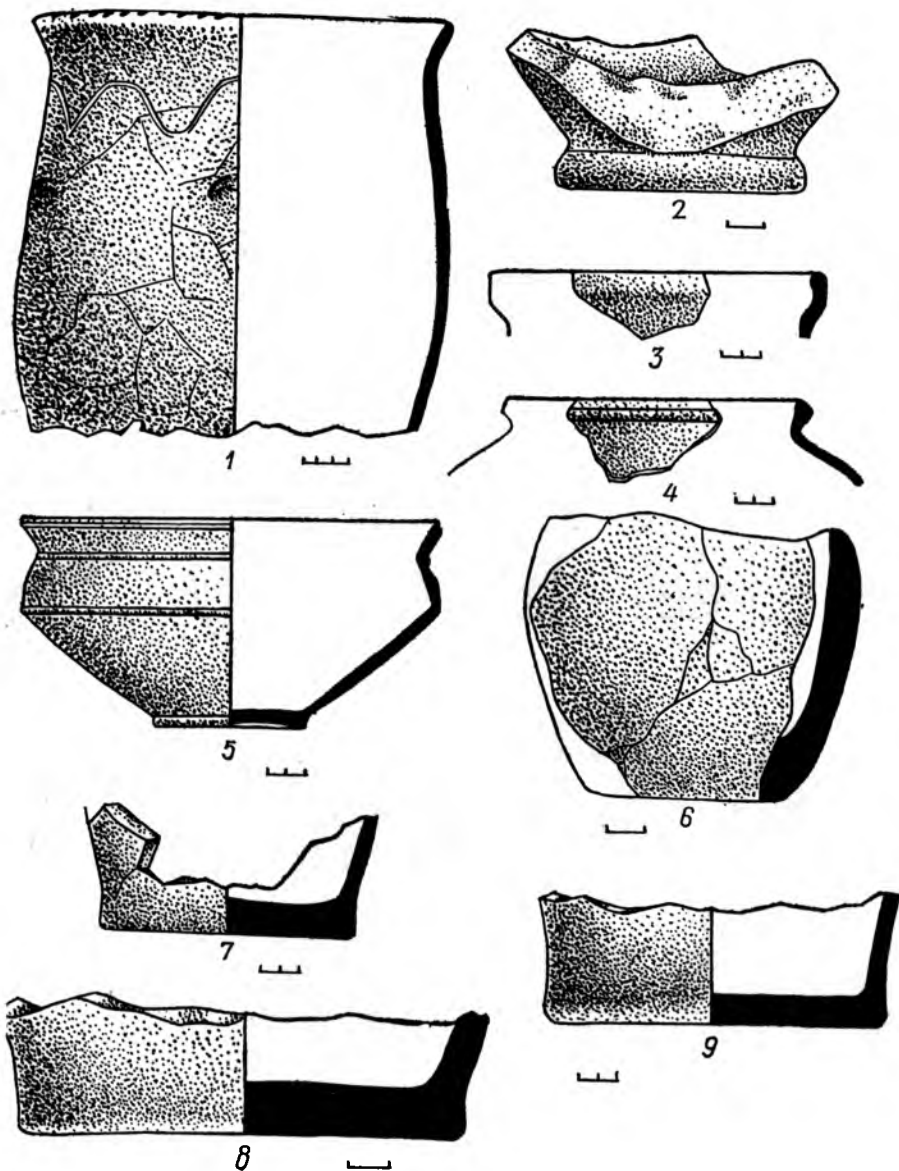

Табл. XII. Зразки кераміки з поселення в Печеніжині.

1, 6-9 — з житла; 5 — з господарської ями; 2-4 — підйомний матеріал. 1, 6, 7, 9 — ліпна; 2-5, 8 — кружальна кераміка.

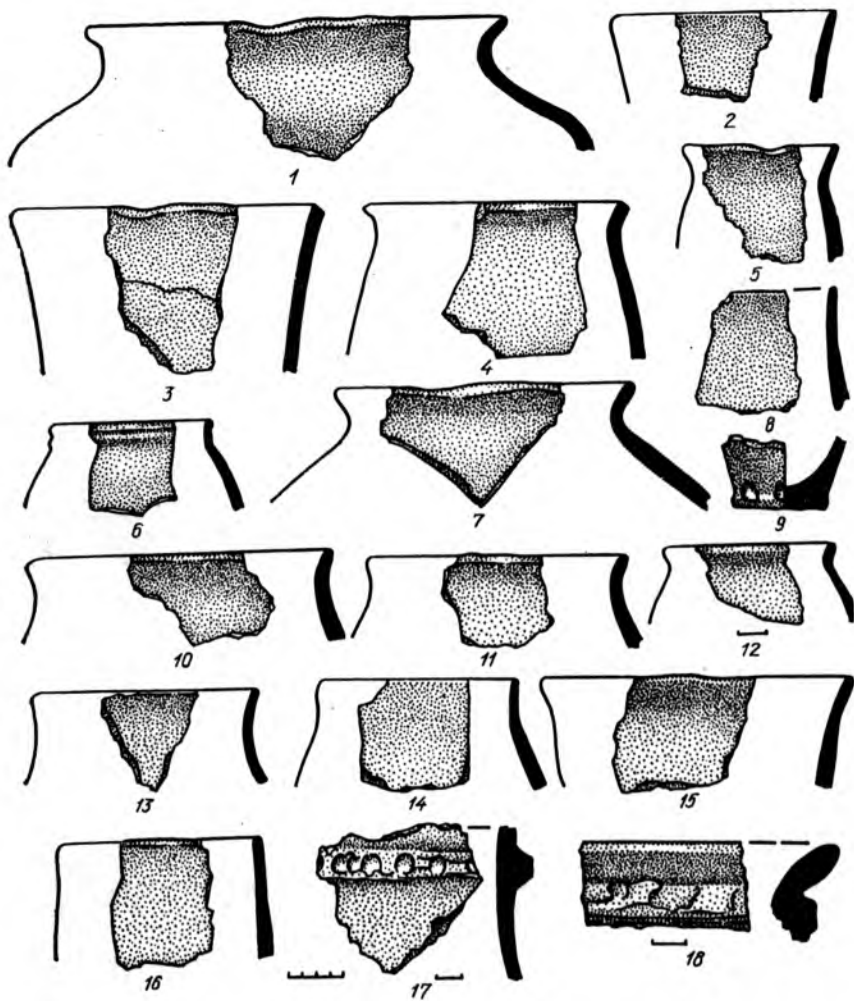

Табл. XIII. Зразки ліпної кераміки з печенізьких гончарних майстерень.

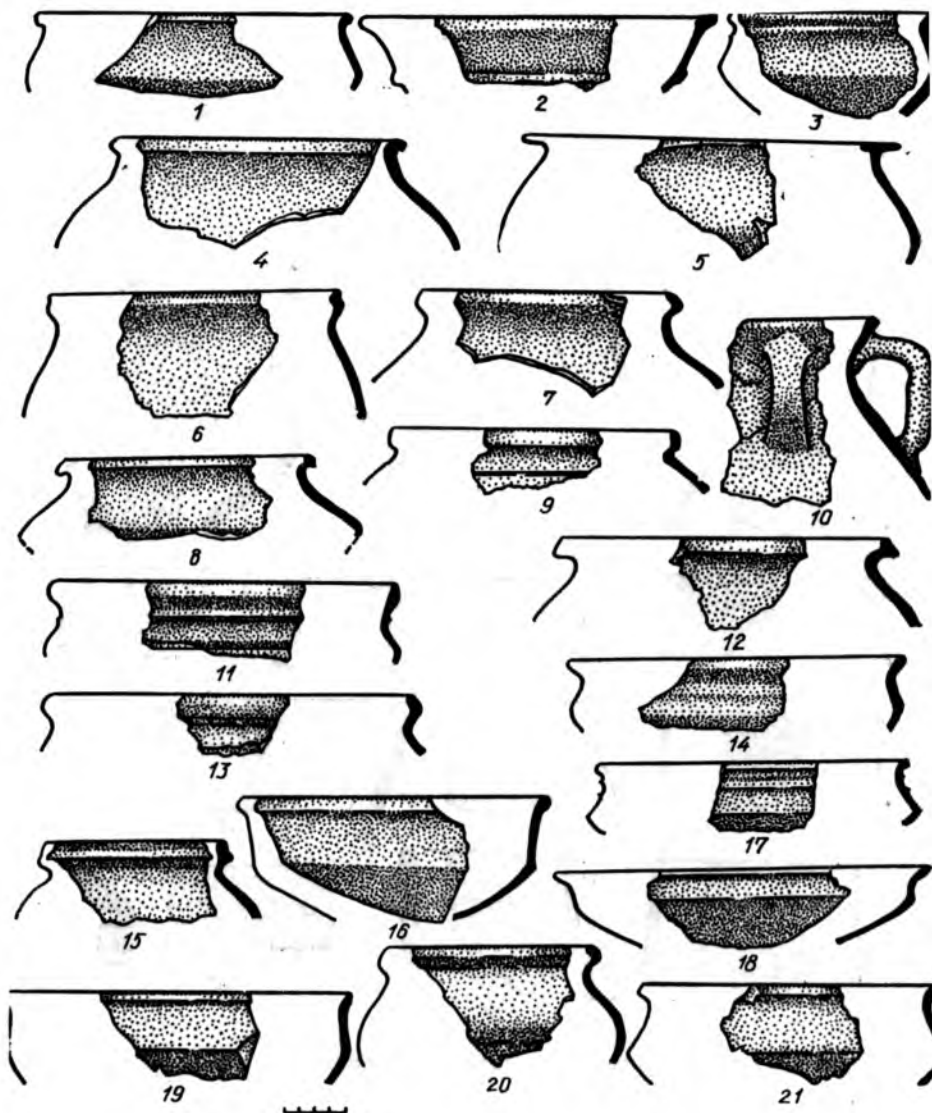

Табл. XIV. Зразки кружальної кераміки з печенізьких гончарних майстерень.

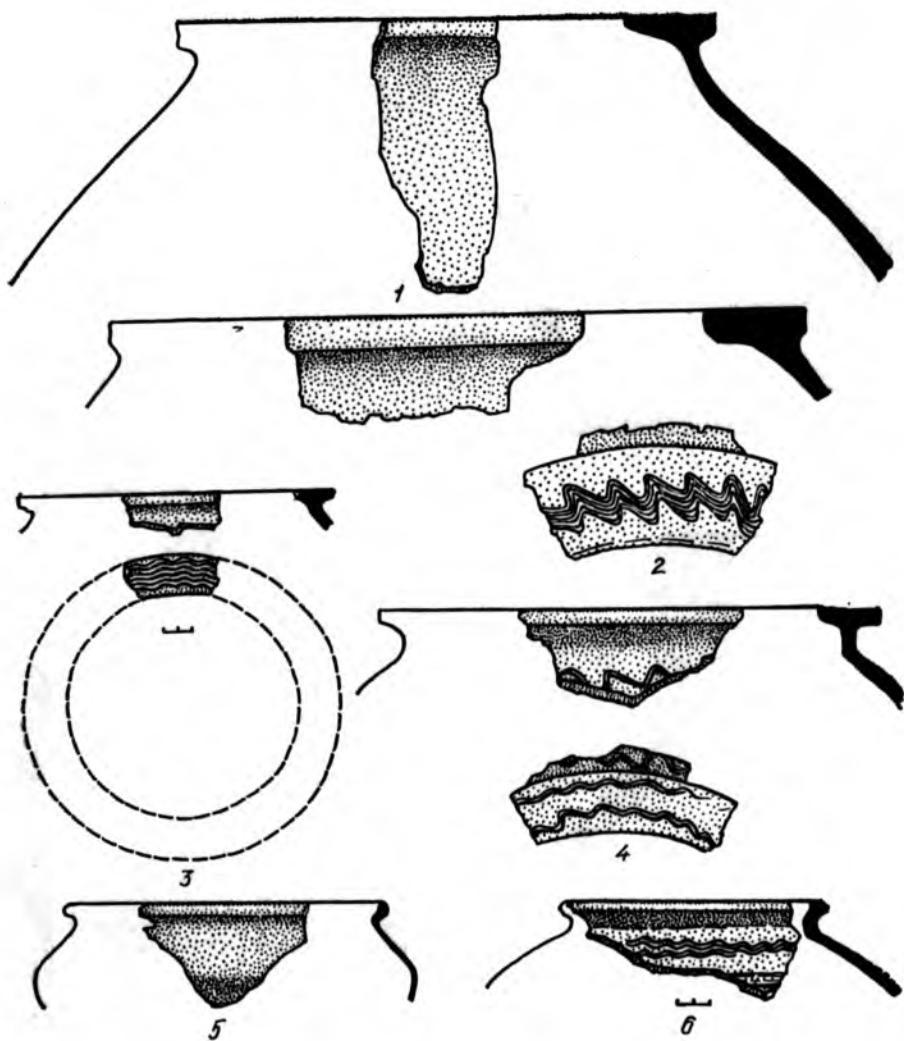

Табл. XV. Зразки кружальної кераміки з печенізьких гончарних майстерень.

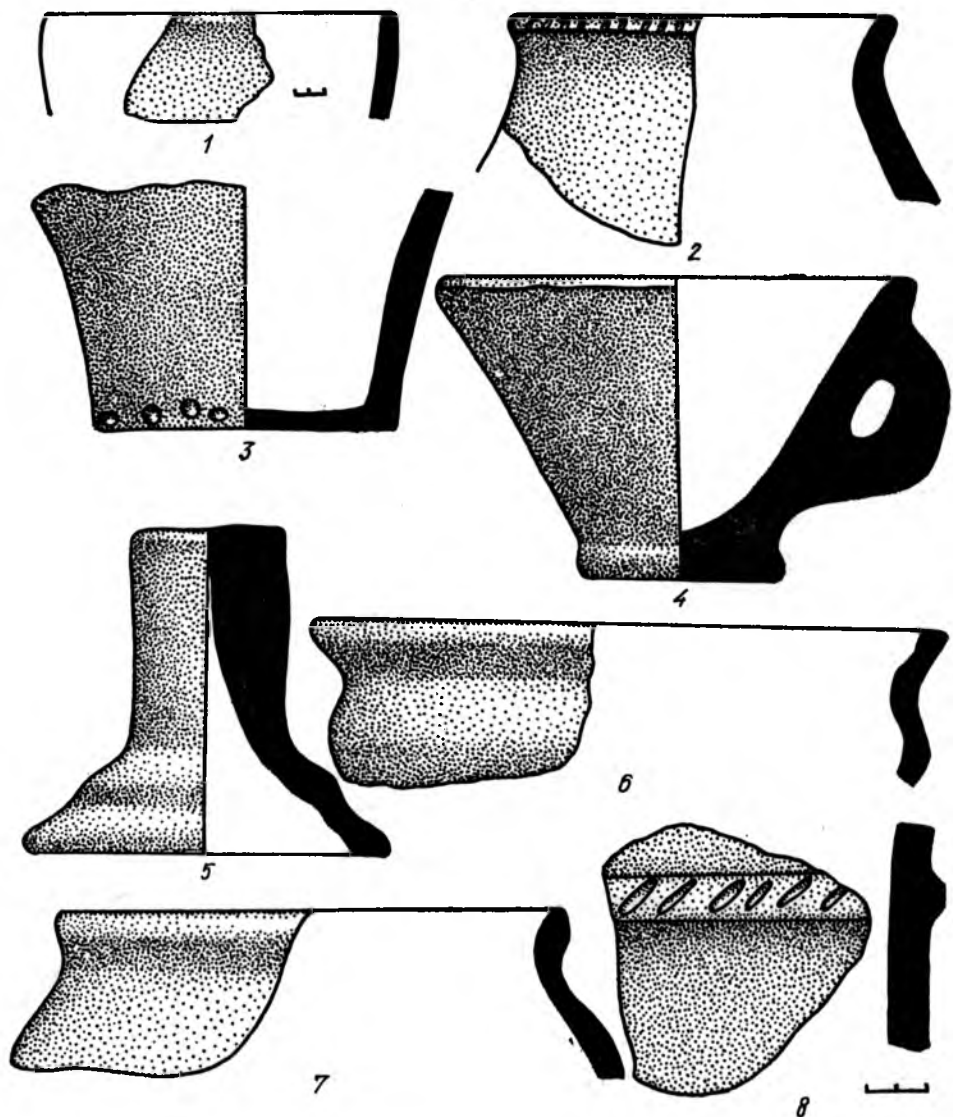

Табл. XVI. Знахідки кераміки з поселень культури карпатських курганів.
 1, 5 — з Кута; 2 — з Черепківців; 3, 7 — з Рогатки; 4, 6, 8 — з Михальчі (1—4, 8 — ліпна; 5—7 — кру-
 жальна).

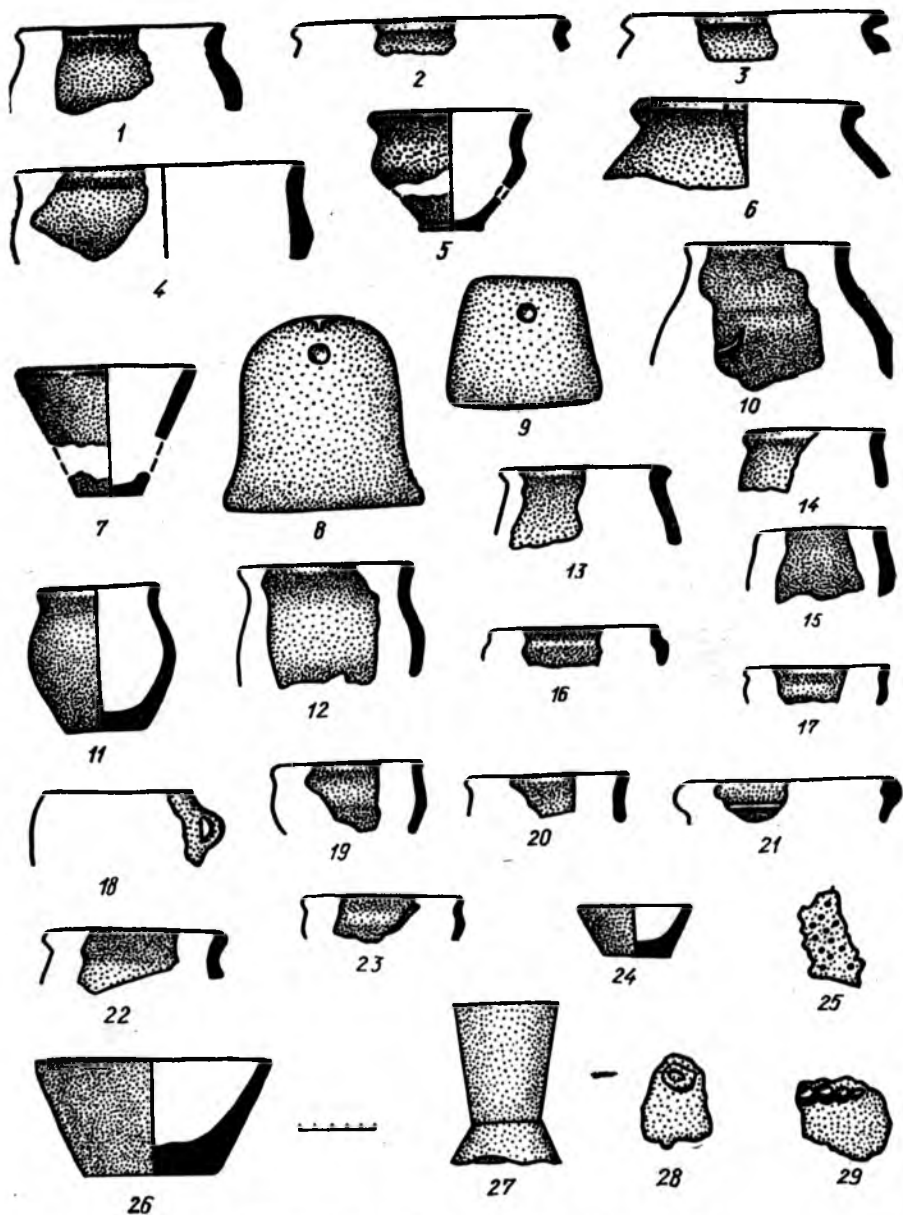

Табл. XVII. Кераміка з поселень культури карпатських курганів.

1,3 — з Дебеславців; 2 — з Пиконева; 4 — з Коровії; 5—9 — з Рогатки (Чернівці); 10—29 — з Глибочої.

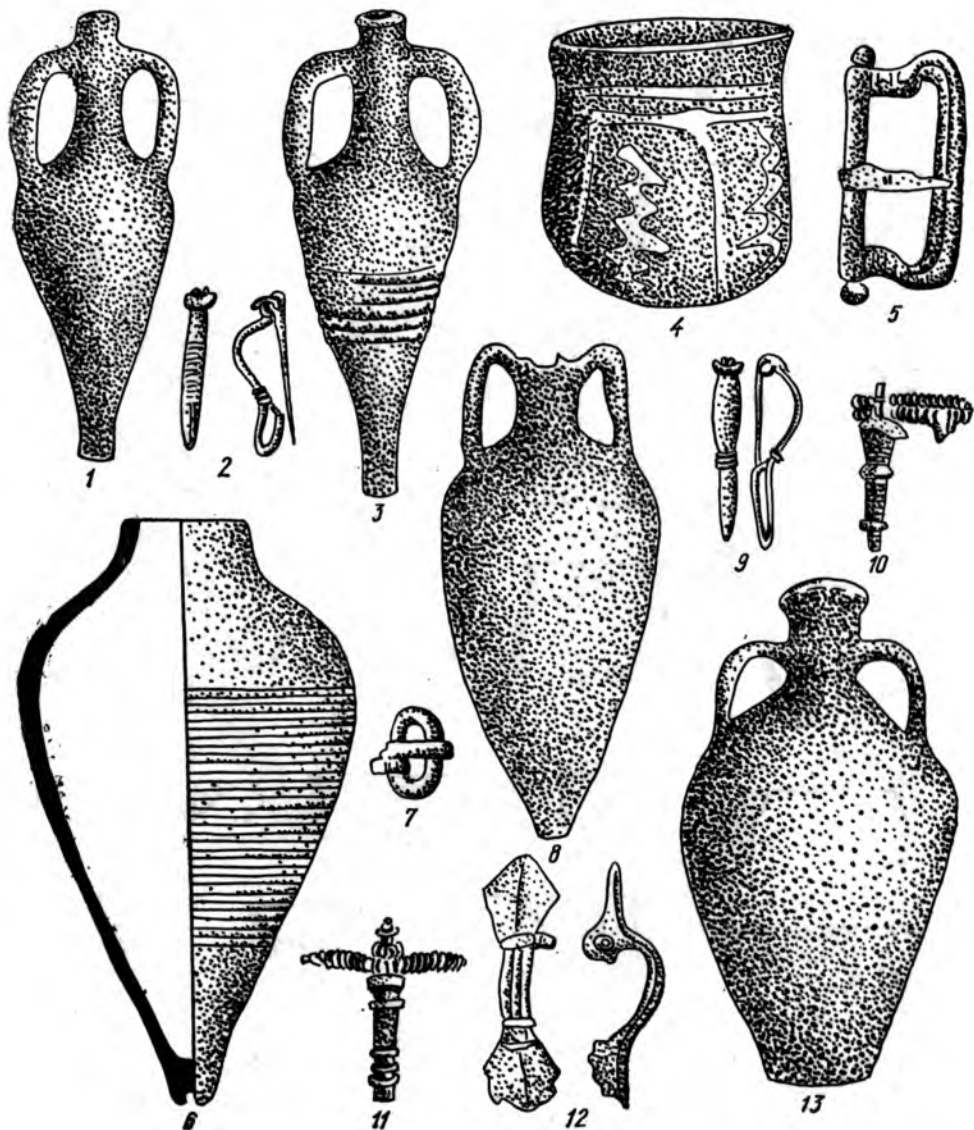

Табл. XVIII. Знахідки з могильників культури карпатських курганів.

1 — амфора (Ганнів, курган I); 2 — фібула (Іза, курган IX); 3 — амфора (Глибока, курган II); 4 — скляний кубок (Нижній Струтинь, курган IV); 5 — бронзова пражка (Мишин, курган II); 6 — амфора (Грушів, курган III); 7 — срібна пражка (Стопчатів, курган I); 8 — амфора (Грушів, курган III); 9 — фібула (Іза, курган XI); 10 — фібула (Мишин, курган V); 11 — фібула (Нижній Струтинь); 12 — фібула (Мишин, курган II); 13 — амфора (Нижній Струтинь, курган XV).

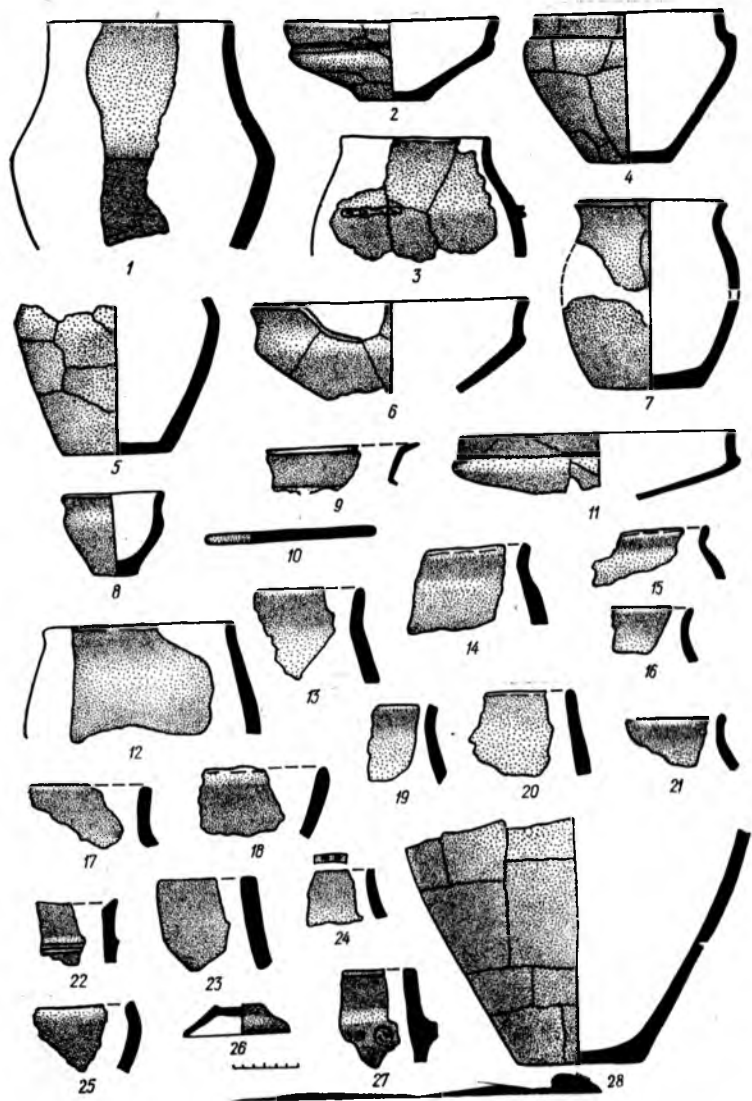

Табл. XIX. Зразки кераміки з житла № 17 з Глибокої.

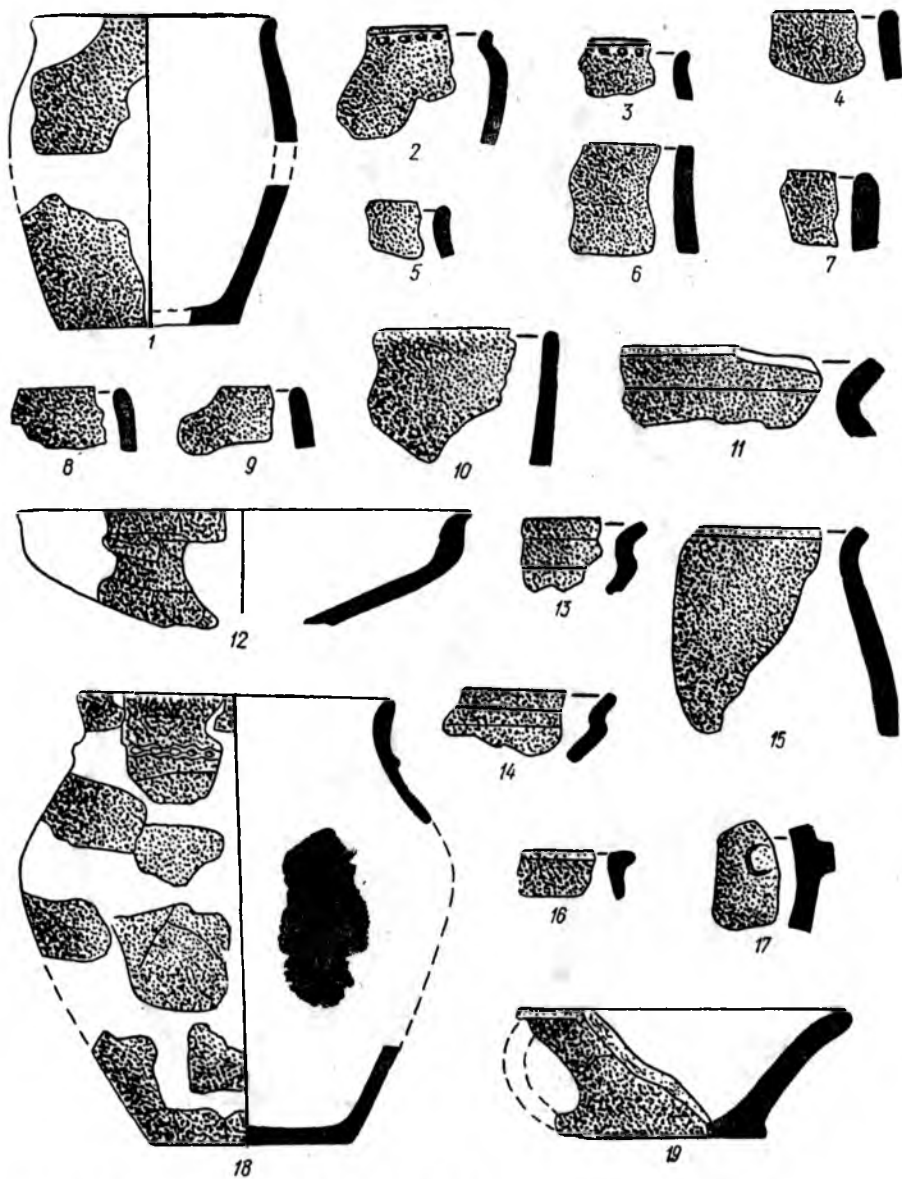

Табл. XX. Зразки кераміки з житла № 22 з Глибокої.

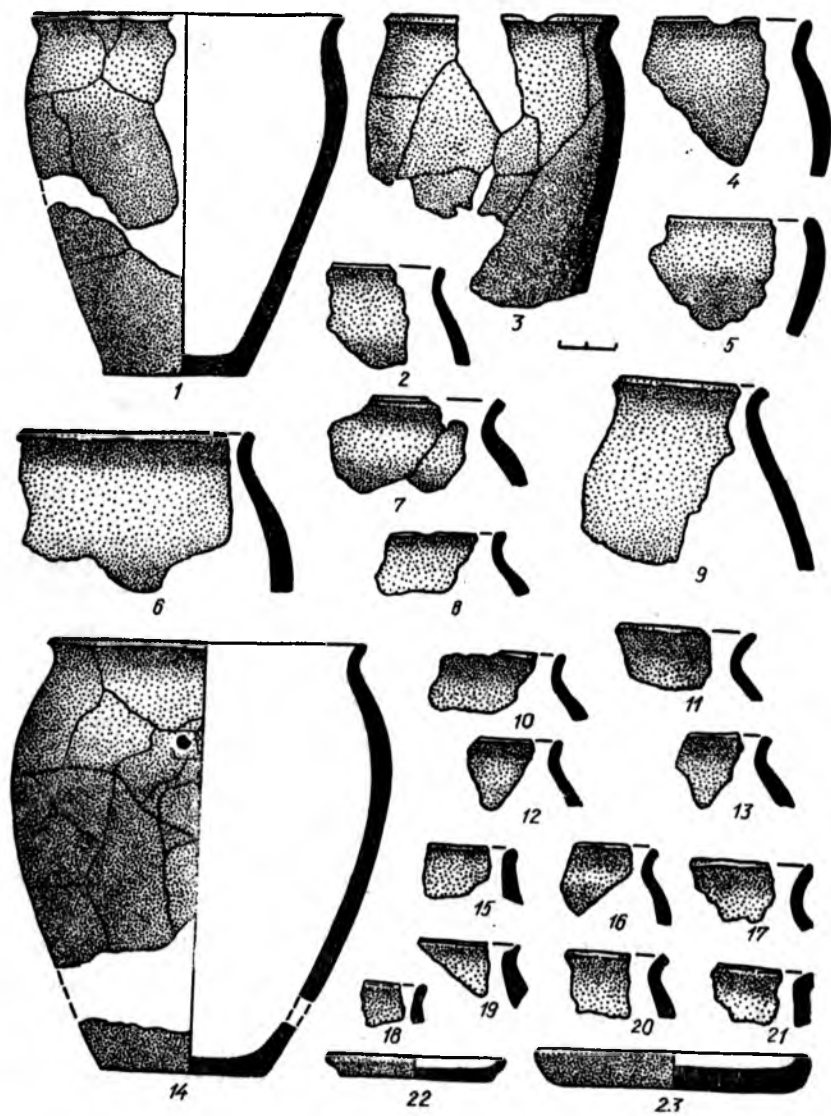

Табл. XXI. Зразки ранньосередньовічної слов'янської кераміки з Глибочького поселення.

1-9 - з жител; 10-23 - з виробничої майстерні.

ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. З рукописної спадщини К. Маркса. Вступ (з економічних рукописів 1857—1858 років).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 12.
- Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 21.
- Авдусин Д. А. Ровики славянских курганов.— МИА, 1969, № 169.
- Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР.— САИ, 1966, ДІ-30.
- Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— СА, 1971, № 2.
- Археологічні пам'ятки УРСР. К., «Наук. думка», 1966.
- Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., Вид-во АН УРСР, 1961.
- Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.— В кн.: МДАПВ. Вип. 3. К., 1961.
- Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, 1963, № 108.
- Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957—1960 гг.) — МИА, 1964, № 116.
- Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
- Баран В. Д. О соотношении культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волыни.— I Miedzynarodowy kongres archeologii slowiańskiej. T. 2. Warszawa, 1969a.
- Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тисячоліття н. е. у світлі археологічних досліджень.— УІЖ, 1970, № 10.
- Баран В. Д. Ранньослов'янське поселення у с. Зелений Гай на Дністрі.— В кн.: Середні віки на Україні. Вип. 1. К., 1971.
- Баран В. Д., Цигилик В. М. Дослідження поселення I тисячоліття н. е. у верхів'ях Золотої Хини.— В кн.: Середні віки на Україні. Вип. 1. К., 1971.
- Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., «Наук. думка», 1972.
- Бахтеев Ф. Х. К истории культуры ячменя в СССР.— В кн.: Матеріали по истории земледелия СССР. Т. 2. М.— Л., 1956.
- Беранова М. К проблеме латенских традиций, провинциально-римских влияний и германских влияний на древнеславянское земледелие.— In: Vznik a počatky slavanu, Sv. 3. Praha, 1960.
- Березовец Д. Т. Поселение уличей на Тясмине.— МИА, 1963, № 108.
- Бибилов С. Н. Поселение Лука-Врублевская и его значение для истории раннеземледельческих племен Юга России.— СА, 1949, т. 11.
- Бибилов С. Н. Поселение Лука-Врублевская.— МИА, 1953, № 38.
- Бибилов С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (опыт изучения первобытной экономики).— СА, 1965, № 1.
- Бидзля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение в с. Лютеж.— МИА, 1969, № 160.
- Бідзія В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., «Наук. думка», 1971.

- Блаватский В. Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., Изд-во АН СССР, 1953.
- Бобринский А. А., Гусаков М. Г.* Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв.—СА, 1973, № 1.
- Богусевич В. А.* Канівська археологічна експедиція.—АН УРСР, 1952, т. 3.
- Браун Ф.* Изыскания в области гото-славянских отношений. Т. 1. Спб., 1889.
- Брюсов А. Я.* «Сетчатая» керамика.—СА, 1950, т. 14.
- Будински-Кричка В.* О погребальном обряде славянских курганов Словакии.—Acta archaeologica Spathica, 1958, t. 1.
- Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., Госсельхозиздат УССР, 1963.
- Вавилов Н. И.* Ботанико-географические основы селекции.—В кн.: Теоретические основы селекции растений. В 3-х т. Т. 1. М.—Л., 1936.
- Вавилов Н. И.* Пять континентов. М., Географгиз, 1962.
- Вавилов Н. И.* Центры происхождения культурных растений.—Труды по прикл. ботанике и селекции, 1962а, т. 16, № 2.
- Вакуленко Л. В.* Нові матеріали культури карпатських курганів на Прикарпатті.—Матеріали II Подільськ. іст.-краєзнавчої конф. Львів, 1968.
- Вакуленко Л. В.* Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокое.—В кн.: Археологические исследования на Украине в 1967 г. Вып. 2. К., 1968.
- Вакуленко Л. В.* Дослідження гончарної майстерні на Глибоцькому поселенні.—В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
- Вакуленко Л. В.* До питання про господарство племен культури карпатських курганів (за матеріалами розкопок поселень).—Матеріали III Подільськ. іст.-краєзнавчої конф. Львів, 1970.
- Вакуленко Л. В.* Розкопки поблизу с. Глибокого.—В кн.: Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Вип. 4. К., 1972.
- Вакуленко Л. В.* Про землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.—Тези пленарних і секційних допов. XV наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. Одеса, 1972.
- Вакуленко Л. В.* Поселение 1-й половины I тысячелетия н. э. у с. Грабовцы.—В кн.: Археологические открытия на Украине в 1968 г. Вып. 3. К., 1972.
- Вакуленко Л. В., Тимошук Б. О.* Розвідки в Прикарпатті.—В кн.: Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Вип. 4. К., 1972.
- Вакуленко Л. В.* Раннеславянское поселение у с. Глубокое в Прикарпатье.—В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974.
- Веймарн Е. В.* Раскопки Инкерманского могильника 1948 г.—В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957.
- Винокур И. С., Вакуленко Л. В.* Киселевский могильник I—II вв. н. э.—КСИА АН СССР, 1967, вып. 112.
- Винокур И. С., Приходнюк О. М.* Работа славянского отряда Каменец-Подольского пединститута.—В кн.: Археологические исследования на Украине в 1967 г. Вып. 2. К., 1968.
- Винокур И. С.* Бережанський скарб.—В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969
- Винокур И. С.* Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV веков н. э.—СА, 1970, № 2.
- Винокур И. С.* Історія та культура черняхівських племен. К., «Наук. думка», 1972.
- Возникновение и развитие земледелия.* М., «Наука», 1967.
- Гайдукевич В. Ф.* Илурат.—МИА, 1958, № 85.
- Ганіна О. Д.* Поселения скифского часу в с. Иване Пусте.—Археологія, 1965, т. 19.
- Диакону Г. К.* вопросу о культуре Сынтана—Черняхов на территории РНР в свете исследования могильника в Тыргшоре.—Dacia, 1961, p. s., vol. 5.
- Дмитриев А. Д.* Падение Дакии.—ВДИ, 1949, № 1.
- Довженко В. И.* К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси.—В кн.: Материалы по истории земледелия СССР. Т. 1. М., 1952.
- Довженко В. И.* Землеробство Древньої Русі. К., Вид-во АН УРСР, 1961.
- Жуковский П. М.* Культурные растения и их сородичи. М., «Сов. наука», 1950.

- Заверняев Ф. М. Поченское селище.— МИА, 1969, № 160.
- Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 26.
- Зильманович И. Д. Гончарные печи Луки-Врублевцевой.— КСИА АН СССР, 1967, вып. 112.
- Калитинский А. К вопросу о некоторых формах двухпластинчатых фибул из России.— *Seminarium Kondakovianum*, 1928, t. 2.
- Каспарова К. В. Могильник и поселение у деревни Отвержичи.— МИА, 1962, № 160.
- Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.— САИ, 1966, Д1-20.
- Клапчук М. М. Граница між землеробським та скотарським типом господарства на Делятинщині в XVII—XIX ст.— В кн.: Культура та побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1972.
- Ключевский В. О. Курс русской истории. Соч. в 8-ми т. Т. 1. М., Госполитиздат, 1956.
- Книпович Т. Н. Танаис М.—Л., Изд-во АН СССР, 1949.
- Койнов М. М. Физико-географическое районирование Приднестровья, Прикарпатья и северо-восточных склонов Карпат в границах Дрогобычской и Станиславской областей.— Труды науч. совещания по природно-географическому районированию УССР. К., 1961.
- Кобычев В. П. В поисках прародины славян. М., «Наука», 1973.
- Кравченко Н. М. Косановский могильник.— МИА, 1967, № 139.
- Краснов Ю. А. К истории раннего земледелия в лесной полосе европейской части СССР.— СА 1965, № 2.
- Краснов Ю. А. Из истории железных серпов в лесной полосе европейской части СССР.— КСИА АН СССР, 1966, вып. 107.
- Краснов Ю. А. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— СА, 1968, № 2.
- Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. М., «Наука», 1967.
- Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.).— САИ, 1970, Д1-27.
- Кругликова И. Дакия в эпоху римской оккупации. М., Изд-во АН СССР, 1955.
- Крушельницкая Л. М. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 105.
- Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. М., Изд-во АН СССР, 1957.
- Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемию. К., 1899.
- Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, 1960, № 1.
- Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, Д1-19.
- Кухаренко Ю. В. Миропольские курганы.— МИА, 1969, № 108.
- Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе.— ВДИ, 1948, № 2; 1949, № 2.
- Ляпушкин И. И. Городище Нохотринское.— МИА, 1958, № 74.
- Мадн З. Припонтийские кельты.— Конф. по изучению проблем античности. Тезисы докл. М., 1964.
- Максимов Е. В. История населения Среднего Поднестровья на рубеже н. э. Автореф. канд. дис. К., 1968.
- Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднестровье.— МИА, 1969, № 160.
- Максимов Е. В. Про походження зарубинецької культури.— Археологія, 1969а, т. 22.
- Максимов Е. В. Про датування зарубинецької культури.— Археологія, 1970, вип. 1.
- Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., «Наук. думка», 1972.
- Массон В. М. Становление ремесел в свете данных археологии.— Тезисы расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа 8—9 июня 1970 г. Л., 1970.
- Махно Є. В. З історії дослідження поселень черняхівської культури.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.

- Мачинский Д. А.* Археологические памятники у с. Круглик и проблемы зарубинецкой культуры.— Тези допов. Подільськ. историко-краєзнавчої конф. Хмельницький, 1965.
- Мачинский Д. А.* О соотношении пшеворской и зарубинецкой культур. К вопросу о славянах на рубеже н. э.— Тезисы I Междунар. конгресса слав. археологии. Т. 2. Варшава, 1965а.
- Мачинский Д. А.* К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— КСИА АН СССР, 1966, вып. 107.
- Мачинский Д. А.* К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешты — Лукашевка.— В кн.: Археология Старого и Нового Света. М., 1966а.
- Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре.— КСИИМК, 1953, вып. 51.
- Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья.— МИА, 1958, № 64.
- Моммзен Т.* История Рима. Т. 5. М., Изд-во иностр. лит., 1949.
- Мордвинкина А. И.* К истории культуры эвса в СССР.— В кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. 4. М., 1960.
- Моринц С.* Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением.— Dacia, 1959, p. s., vol. 5.
- Моринц С.* Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху.— Dacia, 1961, p. s., vol. 5.
- Мосберг Г. М.* К изучению могильников римского времени Юго-Западного Крыма.— СА, 1946, т. 8.
- Нидерле Л.* Славянские древности. М., Изд-во иностр. лит., 1956.
- Никитина Г. Ф.* Гребни черняховской культуры.— СА, 1969, № 1.
- Пачкова С. П., Янушевич Э. В.* Землеробство племен зарубинецкой культуры.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
- Пеняк С. И.* Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР.— AR, 1968, t. 20.
- Петров В. П.* Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко).— МИА, 1963, № 108.
- Петров В. П.* Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П. И. Смолочева и С. С. Гамченко в 1926 г., 1928 и 1929 гг.).— МИА, 1964а, № 116.
- Петров В. П.* Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.).— МИА, 1964, № 116.
- Плиний.* Естественная история. Пер. В. Латышева.— ВДИ, 1949, № 2.
- Поболь Л. Д.* Новые зарубинецкие могильники на Туровщине.— МИА, 1969, № 160.
- Приходюк О. М.* Слов'яни Середнього Подністров'я напередодні утворення Київської Русі.— УІЖ, 1972, № 2.
- Приходюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., «Наук. думка», 1975.
- Птолемей.* География. Пер. В. Латышева.— ВДИ, 1948, № 2.
- Ременников А. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. М., Изд-во АН СССР, 1954.
- Рикман Э. А.* Находки сельскохозяйственных орудий и зерен злаков на селищах Черняховского типа.— КСИИМК, 1959, вып. 77.
- Рикман Э. А.* Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху).— МИА, 1960, № 82.
- Рикман Э. А.* Раскопки у с. Будешты.— Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960.
- Рикман Э. А.* Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья.— СЭ, 1966, № 1.
- Рикман Э. А., Янушевич Э. В.* Земледелие у племен черняховской культуры.— В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. Кишинев, 1966.
- Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г.* Очерки истории Молдавии. Кишинев, «Штиинца», 1971.
- Рикман Э. А.* Некоторые традиции черняховской культуры в памятниках VI—X вв. в Низовьях Днестра и Дуная.— В кн.: Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972.

- Рикман Э. А.* Жилище племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— В кн.: Древнее жилище народов Восточной Европы. М., 1975.
- Рибин М. М.* Фізико-географічний нарис Буковинського підгір'я.— Вісті Чернівецького відділу Геогр. т-ва Союзу РСР. Чернівці, 1958, вип. 1.
- Рыбин Н. Н.* О типологии ландшафтов равнин и предгорий Ивано-Франковской области.— Тезисы докл. XX науч. сессии. Секция геогр. наук. Черновцы, 1964.
- Русанова И. П.* Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, 1963, № 108.
- Русанова И. П.* Керамика раннеславянских поселений Житомирщины.— АР, 1968, т. 20.
- Русанова И. П.* Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.).— В кн.: Древние славяне и их соседи. М., 1970.
- Рутківська Л. М.* Поселення IV—V ст. н. е. у с. Капулівці на Нижньому Дніпрі.— Археологія, 1970, т. 24.
- Рыбаков Б. А.* Нестор о славянских обычаях.— МИА, 1970, № 176.
- Самойловский М. И.* Корчеватовский могильник.— МИА, 1959, № 70.
- Свешников И. И.* Могильники липицкой культуры в Львовской области.— КСИИМК, 1957, вып. 68.
- Сиротенко В. Т.* История международных отношений в Европе во второй половине IV — начале VI в. Пермь. Изд-во Пермского ун-та, 1975.
- Смиленко А. Т.* К хронологии гончарной керамики черняховского типа.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121.
- Смирнова Г. И.* Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры.— МИА, 1964, № 16.
- Смирнова Г. И., Бернякович К. В.* Происхождение и хронология памятников куштано-вицкого типа Закарпатья.— Археол. сборник. М.—Л., 1965, вып. 7.
- Смішко М. Ю.* Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, 1948, т. 2.
- Смішко М. Ю.* Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області.— АП УРСР, 1952, т. 3.
- Смішко М. Ю.* Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я.— Наук. зап. Ін-ту сусп. наук АН УРСР, 1953. Т. 1.
- Смішко М. Ю.* Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области.— СА, 1957, № 1.
- Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., Вид-во АН УРСР, 1960.
- Смішко М. Ю.* Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області.— В кн.: МДАПВ. Вип. 4. К., 1962.
- Спицын А. С.* Предметы с выемчатой эмалью. Спб., 1903.
- Страбон.* География. Л., «Наука», 1964.
- Симонович Е. О.* Млинове спорудження перших століть нашої ери на Південному Бузі.— Археологія, 1952, т. 4.
- Сымонович Э. А.* Орнаментация черняховской керамики.— МИА, 1964, № 116.
- Тацит Корнелий.* О происхождении германцев и местоположении Германии. Собр. соч. в 2-х т. Т. 1. Л., «Наука», 1969.
- Тимощук Б. А.* Подкарпатские курганы III—V вв. н. э.— КСИИМК, 1953, вып. 52.
- Тимощук Б. А., Винокур И. С.* Памятники эпохи полей погребений на Буковине.— КСИА АН СССР, 1962, вып. 90.
- Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, «Карпати», 1969.
- Тимощук Б. О., Приходнюк О. М.* Ранньослов'янські пам'ятники VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
- Тимощук Б. А., Вакуленко Л. В.* Новые поселения культуры карпатских курганов.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1968 г. Вип. 3. К., 1971.
- Тимощук Б. А., Русанова И. П.* Раскопки славянского поселения Кодын.— В кн.: Археологические открытия 1974 г. М., 1975.
- Тиханова М. А.* Культура западных областей Украины в первые века н. э.— МИА, 1941, № 6.
- Тиханова М. А.* Поселения культуры полей погребений в Луке-Врублевцевой Хмельницкой области.— КСИИМК, 1955, вып. 4.
- Тиханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4.

- Тиханова М. А. Днестровско-Волинская экспедиция 1960—1961 гг.— КСИА АН СССР, 1964, вып. 102.
- Третьяков П. Н. Восточнославянские племена М., Изд-во АН СССР, 1953.
- Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., «Наука», 1966.
- Третьяков П. Н. Итоги изучения зарубинецких древностей.— МИА, 1969, № 160.
- Третьяков П. Н. Вопросы и факты археологии восточных славян.— В кн.: Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970.
- Федоров Г. Б. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии.— Изв. Молд. филиала АН СССР, 1956, № 4.
- Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии).— СА, 1958, № 3.
- Федоров Г. Б. Малаештский могильник.— МИА, 1960, № 82.
- Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.— МИА, 1960а, № 89.
- Фенін О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті.— Археологія, 1951, т. 5.
- Фляксбергер И. А. Зерновые хлеба в V—X—XIII ст. н. э. на территории Латвийской ССР. Рига, 1941.
- Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчицы в среднем течении Южного Буга.— МИА, 1963, № 108.
- Хавлюк П. И. Исследования на Южном Буге.— В кн.: Археологические открытия 1967 г. М., 1968.
- Хавлюк П. И. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі.— Археологія, 1971, вып. 4.
- Хавлюк П. И. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра.— Археологія, 1975, вип. 18.
- Цигилик В. М. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області.— В кн.: МДАПВ. Вип. 4. К., 1962.
- Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., «Наук. думка», 1975.
- Черненко С. В. Паницірі скіфського часу.— Археологія, 1965, т. 18.
- Шафарик П. Славянские древности. Т. 1. Кн. 2. М., 1848.
- Шелов Д. Б. Танаис и нижний Дон в первые века н. э. М., «Наука», 1972.
- Шукин М. Б. О трех датировках черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1967, вып. 112.
- Шукин М. Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор.— СА, 1968, № 2.
- Шукин М. Б. «Европейская Сарматия» и черняховская культура (хронологические соотношения). Автореф. канд. дис. Л., 1971.
- Шукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой.— Археол. сборник, 1972, вып. 14.
- Якубынгер М. М. О составе зерновой культуры из Старой Ладogi.— КСИИМК, 1955, вып. 57.
- Янушевич З. В., Маркевич В. И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья.— В кн.: Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970.
- Antonescu J. Săpăturile de la Gabăra — Porcești.— MCA, 1959, vol. 6.
- Antonescu J. Săpăturile arheologice de la Gabăra.— MCA, 1961, vol. 7.
- Babes M. Necropola daco-romană de la Enisala.— SCIV, 1971, № 1.
- Bagrov L. Die Geschichte der Kartographie. Berlin, 1951.
- Beninger E. Das Wandalenfund von Czekecejkov.— In: Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien. Wien, 1931.
- Bertsch K. u. F. Geschichte unserer Kulturpflanzen. Stuttgart, 1947.
- Bichir Gh. Unele observații cu privire la necropole de tip Poienesti din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată.— SCIV, 1961, N 2.
- Bichir Gh. Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteșcoiu Poienesti. Un atelier de olărie descoperit la Butnărești.— SCIV, 1966, N 3.
- Bichir Gh. La civilisation des Carpes (II—III siècle de n. é.) à la lumière des fouilles

- archéologiques de Poiana — Dulcești, de Butnărești et de Pădureni.— Dacia, 1967, n. s., vol. 11.
- Bichir Gh.* Carpii în istoriografia română și străină.— SCIV, 1971, № 2.
- Budinský-Krička V.* Slovanské mohyly na Východnom Slovensku.— SA, 1953, t. 6, N 1.
- Budinský-Krička V.* Vyskum na mohylniku v Zempline roku 1958.— In: Referaty za rok 1958. Cz. 2. Liblice, 1959.
- Curcle J.* Roman Frontier Posts and its People. Clagov, 1959.
- Dąmbrowska T.* Kultury zarubiniecka i czerniachowska.— In: Materiały do prahistorii ziem Polskich. T. 4. Warszawa, 1970.
- Daicovicu C.* La Transylvanie dans l'antiquité. București, 1945.
- Diaconu Gh.* Probleme ale culturii Sântana — Cerneahov pe teritoriul R. P. R. în lumina cercetărilor din necropola de la Tîrgșor.— SCIV, 1961, N 2.
- Diaconu Gh.* Despre sarmați la Dunărea de jos în lumina descoperirilor de la Tîrgșor.— SCIV, 1963, N 2.
- Diaconu Gh.* Tîrgșor necropola din secolele III—IV e. n. București, 1965.
- Eisner J.* Slovensko v praveku. Bratislava, 1933.
- Filip J.* Keltové ve střední Evropě. Praha, 1956.
- Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg, 1929.
- Gajewski L.* Wykopaliska w Igolomi pow. Prozowice w 1961 r.— Spawozdania archeologiczne, 1963, t. 15.
- Godlowsky K.* The Chronology of the Late Roman and Early Great migrations Period in Central Europe. Kraków, 1970.
- Haukemes B.* Römische Keramik aus Heidelberg.— Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik. H. 8. Bonn, 1964.
- Ioniță I.* Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei.— Arheologia Moldovei, 1964, N 2-3.
- Janouchevitch Z. V., Markevitch V. I.* Espèces de plantes cultivées des stations primitives au sud-ouest de l'URSS.— VIII Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques (Belgrade, 1971). Moscou, 1971.
- Jankovitch J.* Podkarpatska Rus v prehistorii. MUSAČEVO, 1931.
- Janusz B.* Predhistoryczna pracownia garncarska w Holyhiu pod Kaluszem. Lwów, 1924.
- Jasnusz S.* Cmentarzysko z okresu późnolatskiego i rzymskiego w Wymyslowie, pow. Gostyn.— Fontes Prehistorici, 1925, t. 2.
- Kietlińska A., Dąbrowska T.* Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spycymiez, pow. Turek.— MS, 1963, t. 9.
- Kisa A.* Das Glas in Altertums. Bd 2. Leipzig, 1908.
- Kolník T.* K typológii a chronológii niektorých spón z mladšej doby rimskej na juhozápadnom Slovensku.— SA, 1965, sv. 13, N 1.
- Kolník T.* Honosné spony mladšej doby rimskej vo svetle nálezov z juhozápadného Slovenska.— SA, 1964, sv. 12, № 2.
- Kolník T.* Prehľad a stav badania o dobe Rímskej a stahovani narodov.— SA, 1971, sv. 19, № 2.
- Kopernicki I.* Mogila w Strutyniu Niznym.— WA, 1923, sv. 8.
- Kostrzewski B.* Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Domaradzicach w pow. Rawickim.— Fontes Praehistorici, 1953, t. 4.
- Lamiová-Schmiedlová M.* Spony z doby rimskej na Slovensku.— SZAUSAV, 1961.
- Lamiová-Schmiedlová M.* Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südosstslowakae.— SA, 1969, sv. 17, N 2.
- Lindenschmidt L.* Handbuch der deutschen Alttertumskunde. Bd I. Braunschweig, 1880.
- Lowmiański H.* Początki Polski. T. 1. Warszawa, 1964.
- Macrea M., Berciu D.* Santierul arheologic de la Cașolt și Aprasul de Sus.— SCIV, 1955, vol. 4.
- Macrea M.* Les daces à l'époque romaine à la lumiere des récentes fouilles archéologiques.— Dacia, 1957, n. s., vol. 1.
- Macrea M.* Sântierul arheologic Cașolt. Aprasul de Sus.— MCA, 1957, vol. 4.
- Macrea M., Bobroju E., Lupu N.* Santierul arheologic Cașolt, Calbor.— MCA, 1959, vol. 5.

- Macrea M.* Sântierul arhêologic Casolt — Boita.— MCA, 1959, vol. 6.
- Macrea M., Rusu M.* Der dakische Friedhor von Poroilissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Stätlatenezeit.— Dacia, 1960, n. s., vol. 4.
- Menghin O.* Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügëlgräber im norischpannonischen Grenzgebiet.— Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, 1928, Bd 21.
- Mitreä B.* Contribuții numismätice la istoria triburilor daco-getice din Moldova in a doua jamațate a secolului al II lea e. n.— SCIV, 1956, vol. 7, № 1-2.
- Mitreä R., Preda C.* Necropole din secolul al IV lea e. n. in Muntenia. București, 1966.
- Morintz S.* Ein sarmatisches Grab aus Cäsocioarele.— Dacia, 1960, n. s., vol. 4.
- Morintz S., Harjucki N.* Săpăturile de la Tifești.— MCA, 1962, vol. 8.
- Mullenhoff K.* Deutsche Altertumskunde. Bd. 2. Berlin, 1906.
- Niederle L.* Slovanské starozitnosti. Sv. 1. Praha, 1902.
- Nosek S.* Cialopalne mogily z okresu wczesnohistorycznego w malopolsce zachodniej.— WA, 1939, t. 16.
- Ondrouch V.* Rimske stanice v Stupave a Paistune.— Historica Slovaca, 1946, sv. 1-4.
- Oelman F.* Haus und Hoff im Altertum. Berlin — Leipzig, 1927.
- Parducz M.* A nagy magyar Alföld romaikori eceletii.— Dolgozatoc, 1931, köt. 7.
- Parvan V. Dacia.* An outline of the early civilization of the Carpatho-Danubian countries. Cambridge, 1928.
- Pelichet E.* A propos des amhores româines trouvées à Nyon.— Zeitschrift für Schweizerische archäologie und Kunstgeschichte, 1946, Bd 8, H. 3.
- Perkins B. Ward.* Roman Bas-relief Avignon.— Antiquity, 1937, vol. 11.
- Premierstein A.* Kostoboken.— RE, Bd 6, N 2.
- Protase D.* Problema continuitatii in Dacia in lumina archêologici si numismatici. București, 1966.
- Protase D.* Rituäle funerare la Daci si Daco-romani. București, 1971.
- Protase D.* Considerations sur les funéraires des Daces.— Dacia, 1962, n. s., vol. 6.
- Raddatz K.* Der Thorsberger Moorfung.— In: Offa-Bücher, Bd 13. Neumünster, 1957.
- Russu I.* Lés Coștoboces.— Dacia, 1959, n. s., vol. 3.
- Robinson H.* Pottery of the Roman Period. Chronology.— In: The Athenian Agora. Vol. 5. Princeton — New Jersey, 1959.
- Salin B.* Die altergermanische Thierornamentik. Stocholm, 1904.
- Schumacher K.* Das Kastell Osterburken.— Der Obergermanische Raetische Limes, 1895, Lieferung 2.
- Schütte G.* Die guellen der Prolemäschen Karten von Nordeuropa.— Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur, 1916, Bd 41.
- Shombathy I.* Prähistorische Recognoscierungentour nach der Bukowina im Jahre 1893.— In: Jahrb. des Bukowiner Landes-Museums. Bd 2. Czernowitz, 1894.
- Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej. Lwów, 1932.
- Smiszko M.* Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokoline, pow. Rohatynsky.— WA, 1935, t. 13.
- Smiszko M.* Stan i potrzeby badañ nad okresem cesarstwa rzymskiego w Poludniowo-wschodniej Polsce.— WA, 1936, t. 14.
- Smiszko M.* Osady kultury lipickiej. Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego w poludniowo-wschodniej Polsce. Lwów, 1934.
- Svoboda B.* Cechy a rímské Imperium. Praha, 1948.
- Teodorescu V.* Despre cultura Ipotesti — Cíndesti în lumina cercetarilor arheologice din nord-estul Munteniei.— SCIV, 1964, vol. 15, N 4.
- Trudzik Z.* Osada z V. w. n. e. w Kościeliskach pow. Olešno Slaskie.— Archeologia Sląska, 1959, t. 3.
- Vulpe R.* Raport sumar despre activitatea santierului arhêologic Poiana — Tecuci, 1949.— SCIV, 1950, vol. 1.
- Vulpe R.* Săpăturile dela Poieniști din 1949.— MCA, 1953, t. 1.
- Vulpe R.* La problème des Bastarnes à la lumière des decouvertes archêologiques en Moldavie. București, 1955.
- Vulpe R.* Izvoäre. București, 1957.

- Vulpe R.* La civilisation dace à la lumière des fouilles de Poiana.—*Dacia*, 1957a, n. s., vol. 1.
- Wolff G.* Das Kasfell Hofgeim.—*Der Obergermanische Raetische Limes*, 1897, Lieferung 7.
- Zeman J.* Severní Morava v mladší době římské. Praha, 1961.
- Zoll-Adamiková H.* Wczesnośredniowieczne cmentarzyko ciałopalne słowian na terenie Polski. Wrocław, 1975.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ВРЗ	— Возникновение и развитие земледелия.
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
СА	— Советская археология.
САИ	— Свод археологических источников.
СЭ	— Советская этнография.
УІЖ	— Український історичний журнал.
AR	— Archeologicke rozhledy.
MCA	— Materiale si cercetari archeologice.
MS	— Materialy starozytne.
ORL	— Der Obergermanische Raetische Limes.
PA	— Památky archeologické.
RE	— Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
SA	— Slovenská archeológia.
SCIV	— Studii si cercetari de istorie veche.
SZAUSAV	— Studijné zvesti Archeologického Ústava Slovenskej Akadémie Ved v Nitre.
T. P.	— Tabula Pentingeriana
WA	— Wiadomosci archeologiczne.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Основні риси культури	7
Житла та господарські будівлі	8
Керамічні вироби	12
Вироби з металу	11
Вироби з каменю та скла	13
Поховальний обряд	14
Розділ II. Господарство	43
Сільськогосподарське виробництво та промисли	43
Керамічне виробництво	56
Інші види господарської діяльності	59
Торгівля	60
Розділ III. Хронологія пам'яток	63
Розділ IV. Питання походження та етнічної належності культури карпатських курганів	70
Складові елементи культури та її співвідношення з попередніми та синхронними старожитностями	72
Питання етнічної належності культури карпатських курганів	76
Розділ V. Огляд археологічних джерел	90
Алфавітний покажчик пам'яток	109
Література	132
Список скорочень	141

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

ЛИАНА ВАСИЛЬЕВНА ВАКУЛЕНКО

**Памятники подгорья Украинских Карпат
первой половины I тысячелетия н. е.**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор **Е. А. Лейбзон**
Художній редактор **С. П. Квітка**
Художнє оформлення **Є. І. Муштенка**
Технічні редактори **М. А. Притикіна,**
Г. Р. Боднер
Коректори **Л. І. Вирова, Я. М. Зубко,**
О. С. Улезко

Інформ. бланк № 605.

Здано до набору **11. 05. 77**. Підв. до друку **23. 09. 77**.
БФ 00355. Формат **70×90¹/₁₆**. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. **10,53**. Обл.-вид. арк. **9,82**.
Гираж **1150**. пр. Зам **7—1265**. Ціна **1** крб. **10** коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП,
вул. Рєпіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства рес-
публіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3 в об-
ласній книжковій друкарні Львівського облполіграф-
видаву, Львів, Стефаника, 11. Зам. 3745.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА»
В 1978 РОЦІ ВИХОДИТЬ КНИГА:

Мозолевський Б. М. Товста Могила. Мова українська. 25 арк. 3 крб. 50 коп.

У книзі публікуються матеріали Товстої Могили — відомого скіфського царського кургану біля м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині, дослідженого в 1971 р. Монографія такого типу — перша у вітчизняній науці спроба класифікувати матеріали царського кургану, визначити його місце серед подібних йому пам'яток в історії Скіфії.

У кургані Товста Могила знайдено відому тепер у всьому світі золоту пектораль.

Книга розрахована на істориків, етнографів, археологів, а також на любителів історії рідного краю.

Попередні замовлення на це видання приймають магазини книготоргу, споживчої кооперації, магазини «Книга — поштою» та контори «Академкнига». Найбільш тривалий час замовлення на це видання приймають магазини — опорні пункти нашого видавництва: магазин науково-технічної книги № 19 (290000, м. Львів, пл. Ринок, 10), магазин науково-технічної книги № 1 (310000 м. Харків, вул. Свердлова, 17), Будинок книги (340000, м. Донецьк, вул. Артема, 147а) та книгарня видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який висилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

НБ ПНУС

403429